Timár János

IDŐ ÉS MUNKAIDŐ

Timár János

IDŐ ÉS MUNKAIDŐ

Timár János

IDŐ ÉS MUNKAIDŐ

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
Budapest, 1988

Lektorálta

RÉVÉSZ GÁBOR

A mellékletet összeállította

IVÁNYI JUDIT

© Timár János, Budapest, 1988

ISBN 963 221 992 9

Tartalom

Előszó 7

I. A társadalmi idő szerkezete.
Az idő elosztásának folyamata 17

1. A munkaidő nem az időt, hanem a munkát méri 17
2. A „normál munkaidő" kialakulása 20
3. A munkaidő után nem a szabadidő következik 30
4. A munkára fordított idő elosztása a gazdaság és a háztartás között 34
5. A munkára fordított idő elosztása az „első" és a „második" gazdaság között 46

II. A munkaidő 55

1. A munkaidő hossza és a munkaidő csökkentése 55
A munkaidő csökkenése a XX. század közepéig 55
Munkaidő-csökkentés az 1950—1970-es években 60
Munkaidő-csökkentés a gazdasági válság időszakában 67
Munkaidő-csökkentés a szocialista országokban 81
2. Munkaidőveszteségek; hiányzás a munkahelyről 90
Mi a hiányzás? 90
Az egész napos hiányzások 94
A „törtnapi" hiányzás 114
Veszteségek a munkaidő kihasználásában 119
3. A túlórázás 129
A túlórázás kialakulása és szabályozása 129

Túlórázás a tőkés országokban 134
Túlórázás egyes szocialista országokban; közöttük Magyarországon 138
4. A munkaidő flexibilizálása 147
A gazdaság, a foglalkoztatás és a munkaidő rugalmassága 147
Munkaerő-kölcsönzés és flexibilitás 152
A rugalmas munkaidőrendszerek 159
A részmunkaidős foglalkoztatás 166
5. Munkaidő-csökkentés Magyarországon és munkaidő a szocialista szektorban 194
Ideológia, elvek és valóság 194
Munkaidő a szocialista szektorban 203
A magyar munkaidő-teljesítmények a fejlett ipari országok teljesítményeinek tükrében 209
Az életmunkaidő 214
A szocialista szektor teljes munkaidőalapja Magyarországon 222

III. A társadalmi újratermelés időalapja Magyarországon 229

1. Időfelhasználás a második gazdaságban 229
A mérés és az elhatárolás problémái 229
A nem mezőgazdasági második gazdaság 230
A mezőgazdasági kistermelés 238
Az idő allokációja és a munkajövedelmek összefüggései a második gazdaságban 245
2. A háztartásgazdaság időfelhasználása 252
3. A közlekedési idő 268
4. A társadalmi újratermelés teljes időalapja. Következtetések 274

Melléklet. A munkaidőt szabályozó fontosabb jogszabályok 285

Előszó

„A pénz pótolható, míg az elfecsérelt idő örökre elveszett. És mégis igen sok embert látunk, akik pénzzel kitűnően tudnak bánni, míg egy hozzáértő idő-gazda, aki a legjobban tudja idejét kihasználni[1] olyan ritkaság, hogy valóban pénzért mutogathatná magát... Ha már most igaz, hogy az idő ezüstnél, aranynál, gyémántnál is többre becsülendő, miért nem vezetünk időszámadást...?"[2]

Széchenyi kérdése az időre és nem csupán a munkaidőre vonatkozik, amely a fizikai időből kiszakított és elkülönített sajátos részidő. Mégis, amióta az ipari forradalmat követően az árutermelés az egész világot uralma alá hajtotta, a gyakorlat és a tudomány érdeklődése egyoldalúan a munkaidőre irányul, noha a munkaidő életünknek csupán kis része. A munkaidő csökkenésének történelmi folyamatában kialakult mai „normál munkaidő" a nap 24 órájának csak 1/3-át, a hét 168 órájának alig 1/4-ét, az év 8760 órájának 1/5-ét, az átlagos életidőnek pedig mindössze 1/10-ét köti le.

A XIX. század kibontakozó munkásmozgalmának egyik nagy célja, a II. Internacionálé 1889. évi párizsi alakuló kongresszusának legfőbb követelése a „3×8" volt: nyolc órás munkaidő, nyolc óra szabadidő, nyolc óra pihenés-alvás. A fizikai idő társadalmi struktúrájának száz évvel ezelőtti naív felfogása — akar-

[1] Az eredeti szövegben: „who can make the most of his time".

[2] *Széchenyi István:* Döblingi hagyaték. III. kötet.

va-akaratlanul — hosszú időn át a közgazdaságtudományt és a társtudományokat is jellemezte. Feltételezték ugyanis, hogy az emberek szabadon rendelkeznek a munkaidő utáni idejükkel. Kevés érdeklődést mutattak az iránt, hogy mire fordítják az emberek ezt az időt, és hogyan függ az össze a munkaidővel, a munkaidő alatti munkával. Később felmerültek már a háztartás sajátos közgazdasági kérdései, valamint a keresettel járó munkaidő és a jövedelemmegtakarító háztartási munkára fordított idő közötti alternatív választás elméleti s gyakorlati problémái. És csak a legutóbbi egy-két évtizedben vált ismertté és elismertté, hogy a „hivatalos" gazdaság és a háztartás közé ékelődve egy „második" gazdaság is létezik és erősödik, amelyre az emberek sok időt fordítanak — a munkaidőn kívül.

A „hivatalos" gazdaság, a „második" vagy „árnyékgazdaság" és a háztartás időfelhasználásnak kutatásai — ha voltak is — egymástól elkülönülve folytak. Lényeges változást hozott magával a valamennyi tevékenység időráfordításait felmérő statisztikai időmérlegek kialakulása a 60-as évektől. A társadalmi termelés időfelhasználásának közgazdasági vizsgálata azonban még ezek után is túlnyomórészt vagy kizárólag a munkaidőre korlátozódott, míg az időmérlegek elemzésében úttörő szerepet vállaló szociológusok figyelmét elsősorban a „szabadidő-tevékenységek" kötötték le.

Egy évszázaddal a II. Internacionálé párizsi zászlóbontása után állapították csak meg a nemzetközi szociológiai kongresszus 1986. évi megnyitó előadásán, hogy „ma már felismerjük, jelentős munka folyik... a korábban szabadidőnek tekintett órákban"[3], és Széchenyi után másfél évszázaddal ismerték fel, hogy a vizsgálatok körébe valamennyi munkatevékenység időfelhasználását be kell és be lehet vonni, ami „a társadalmi-gazdasági elszá-

[3] *Newby, Howard:* Túlélési stratégiák a falusi társadalomban. Folyamatosság és változás. Tásadalomkutatás, 1986. 3—4. sz.

molási rendszer új útját veti fel, amely számbavételi egységként az időt és nem a pénzt használja fel".[4]

Könyvemben — címe is jelzi — jó ideje e felfogást képviselem. Abból indulok ki, hogy a társadalmi újratermelés három egymással összefüggő szektorban folyik: a „hivatalos" (első) gazdaságban, a második gazdaságban és a háztartás-gazdaságban. E három szektor időfelhasználása — és a szektorokat egymással térben összekötő közlekedés időráfordításai — együtt képezik a társadalmi újratermelés időalapját, amely a fizikai idő mai társadalmi struktúrájának legfőbb jellemzője.

Az iparosodás időben és térben fokozatosan elválasztotta egymástól a jövedelemszerzés céljából végzett munkát, a jövedelemmegtakarító, a családi fogyasztáshoz szorosan kapcsolódó háztartási munkáktól. A gazdasági fejlődés azonban nem szüntette meg és nem is csökkentette a háztartás jelentőségét a társadalmi újratermelésben. Az első gazdaságtól elkülönülve alakult ki később a második gazdaság. Mindhárom szektor működése és időfelhasználása között azonban szoros az összefüggés és a kölcsönhatás. Elsősorban e kapcsolatok felderítésére törekedtem.

Az első rész arról a történelmi folyamatról ad áttekintést, amikor az iparosodás első szakaszában a gyáripar és más hasonló szervezetek kiszorítják a munkaidőből a munkakövetelmények teljesítéséhez nem szükséges más tevékenységeket, azok időfelhasználását. Így alakul ki a „normál munkaidő", és ezzel a következő probléma is felmerül: mi határozza meg az emberek rendelkezésére álló idő allokációját egyfelől a keresettel járó munkavállalás és a jövedelemmegtakarító háztartás munkái, másfelől az első és a második gazdaság között.

A könyv második része a munkaidő csökkenésének folyamatát kíséri végig napjainkig. Külön vizsgálom a munkaidő-csök-

[4] *Gershuny, J. I.:* Time Use and the Dynamics of the Service Sector. Dynamique des services et théories économiques, Rescontre Internationale. Lille, 1987. január 20. (reno.)

kentés problémáit a fejlett tőkés országokban, a gazdasági válságok és a tömeges munkanélküliség időszakában, majd vázolom a szocialista országok sajátos munkaidő-politikáját. Ezt követően elemzem a teljesíthető munkaidőt csökkentő hiányzások, valamint más munkaidő-veszteségek, és a teljesített munkaidőt növelő túlórázás alakulását a fejlett tőkés országokban és a szocialista országokban.

Hasonló megközelítésben tekintem át a munkaidő flexibilizálásának elvi-elméleti kérdéseit és a gyakorlati megvalósítás három fő útját: a munkaerő-kölcsönzést, a rugalmas munkaidő-rendszereket és a részmunkaidős foglalkoztatást.

A második rész az elmúlt két évtized magyarországi munkaidő-politikájának és munkaidő-teljesítményeinek vizsgálatát és a szocialista szektorban teljesített munkaidőalap változásait mutatja be.

A könyv harmadik részében a munkaidőn kívül, a második gazdaságban és a háztartásban végzett munkák időfelhasználását elemzem az elmúlt két évtized hazai fejlődésének áttekintése alapján, és bemutatom a társadalmi termelés teljes időalapjának a változásait. A társadalmi újratermelés időfelhasználásának elméleti vizsgálata, a történelmi fejlődés áttekintése és a nemzetközi összehasonlító elemzés fő célja végső soron az volt, hogy megalapozza és világos keretbe foglalja a társadalmi újratermelés időalapjának alakulását Magyarországon az elmúlt két évtized alatt. Ennek alapján elsősorban arra kerestem választ, milyen összefüggés és ellentmondás van Magyarországon a gazdaság szocialista szektorában teljesített munkaidő, valamint a második gazdaság és a háztartás időfelhasználása között; ezek a kapcsolatok és kölcsönhatások hogyan befolyásolják a gazdasági fejlődés alapját képező „hivatalos" gazdaság teljesítőképességét, az emberek munkateljesítményeit és életét, az „élet minőségét".

Mindezek alapján jutottam el azokhoz a megállapításokhoz és következtetésekhez, amelyek a társadalmi újratermelés három nagy szektorának, az „első" és a „második" gazdaság, valamint a háztartás munkáinak célszerűbb összehangolására vonatkoz-

nak, és gazdaságunk hatékonyságának növelését, a népesség munkaterheinek mérséklését, életünk minőségének javítását szolgálhatják.

A könyv az 1984-ben megkezdett és 1986 végén befejezett kutatás eredményeit foglalja össze, de előzményei jó két évtizedre nyúlnak vissza. A hatvanas évek elején Magyarország foglalkoztatás-politikai stratégiájának kidolgozásával foglalkoztam.[5] E munka közben alakult ki bennem az a felismerés, hogy az ilyen problémák vizsgálata nem korlátozható a gazdaságra, nemzeti keretekre és egy-egy kiragadott rövidebb időszakra. Elméleti tisztázás, a nemzetközi és a hazai történelmi fejlődés áttekintése és a kialakult társadalmi és gazdasági viszonyok igen alapos megismerése alapján lehet csak a foglalkoztatás kérdéseit helyesen értelmezni.

Akkori munkám közben az is kiderült, hogy a munkaerő létszáma mellett az idő dimenzióját is figyelembe kellene venni, valamint a gazdasági és a gazdaságon kívüli munkatevékenységeknek a teljes időfelhasználását is fel kellene mérni. Ennek megvalósítására azonban csak évekkel később tehettem meg az első lépést. 1968-ban kezdődött meg a távlati tervezés második, az előzőnél teljesebb és sikeresebb szakasza. Ebben az időben a Munkaerő és Életszínvonal Távlati Tervezési Bizottságának (MÉB) kezdeményezésére két irányba is elindult az időfelhasználás vizsgálata. Elkészült az első nagyvonalú számítás Magyarország társadalmi újratermelésének időalapjáról,[6] és megtörtént az 1967-ben megkezdett általános munkaidő-csökkentés hatásainak első átfogó felmérése.[7] Mindkét munka feltárta a munkatevékenységekre fordított idő komplex vizsgálatának a jelentőségét.

[5] *Timár János:* Munkaerőhelyzetünk jelene és távlatai. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1964.

[6] *Kiss István:* A teljes társadalmi munkaterhelés jelenlegi és távlati alakulásának felmérése. Országos Tervhivatal—MÉB 1970.

[7] *Szántó Miklós:* Munkaidő-csökkentés és életmód. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1974.

A munka újrakezdését nemcsak életpályám fordulata, a munkagazdaságtan egyetemi oktatásának megszervezéséből és tudományos megalapozásából adódó új feladatok késleltették, hanem az is, hogy az időfelhasználás statisztikai vizsgálatának és tudományos kutatásának az iparilag fejlett országokban régóta kialakult és rendkívül széles bázisa van, amelyek megismerése önmagában is nagy feladatot jelent. Ugyanakkor Magyarországon sem statisztikai alapok, sem erre vonatkozó kutatási hagyományok és eredmények nem álltak rendelkezésre.[8]

Az Állami Bér- és Munkaügyi Hivatal felkérésére 1984-ben végre hozzákezdhettem a munkaidő és más munkatevékenységek időfelhasználásának komplex kutatásához. E munkában nagy segítséget jelentett az ÁBMH, mindenekelőtt *Rácz Albert, Rózsa József* és *Gulyás Károly* támogatása. Rendelkezésemre bocsátották a témára vonatkozó hivatali dokumentumokat, és lehetővé tették, hogy az adatok gyűjtésébe és feldolgozásába, valamint egyes résztémák vizsgálatába másokat is bevonhassak. A közreműködők közül ki kell emelnem *Baranyai István, Falussy Béla, Fóti János, Frey Mária, Dr. Iványi Judit, Koncz Katalin, Lakatos Judit, Perei András, Sík Endre* és *Szilágyi János* nevét.

Munkámban sok segítséget kaptam barátaimtól, munkatársaimtól. Különösen a *Gábor R. Istvánnal, Galasi Péterrel, Kovács Jánossal, Kővári Györggyel* és *Révész Gáborral* folytatott beszélgetések, viták, kéziratom első változataihoz fűzött megjegyzések és észrevételek segítettek munkámban. Hasonló segítséget kaptam a Munkaidő Nemzetközi Kutatócsoportjában részt vevő több külföldi kollégámtól, akik közül főleg *François Michon* (Párizs) és *Gerhard Bosch* (Düsseldorf) nevét kell kiemelnem.

A témából és kutatási módszeremből következik, hogy a felsoroltakon kívül igen nagy számban konzultáltam vállalati vezetőkkel és gazdasági szakértőkkel. Az itt külön megnevezettek

[8] Csak 1982-ben kezdte meg úttörő kutatását a rugalmas munkaidőrendszerek és a részmunkaidős foglalkoztatás területén *Frey Mária.*

és a többiek közreműködését és segítségét ezúton is hálásan köszönöm.

Külön köszönet illeti meg *Koloszár Bélánét* kéziratom hieroglifáinak megfejtéséért és a kézirat gondos gépeléséért.

Azt remélem, hogy a kutatásom eredményeit összefoglaló mű segítséget jelent a munkaidő-politikai döntések jövőbeli megalapozásához, és hozzájárul a munkaidő és a társadalmi újratermelés időfelhasználása tudományos kutatásának kifejlődéséhez.

1987. szeptemberében

TIMÁR JÁNOS

AZ IDŐ PÉNZ

(Theophrasztosz)

AZ IDŐ TÖBB, MINT PÉNZ

(Széchenyi István)

I. A társadalmi idő szerkezete. Az idő elosztásának folyamata

1. A MUNKAIDŐ NEM AZ IDŐT, HANEM A MUNKÁT MÉRI

Az idő egynemű, folytonos és végtelen, független az egyéni és a társadalmi léttől. Az emberek élete, a társadalom fejlődése e fizikai időben folyik, de egymáshoz, a társadalomhoz, valamint a természethez való viszonyuk állandóan változik. Ez a „társadalmi idő" az idő társadalmi fogalmát és értékét, az emberek tevékenységének időbeni összetételét és jellegét fejezi ki.[1] A társadalmi idő nem egynemű és végtelen, nem is folytonos: minőségileg különböző és véges.

Az iparosodás előtti társadalmakban a termelés elsődleges tere a mezőgazdaság volt. A mezőgazdasági munkák szakaszait és időtartamát, részben még a munka intenzitását is kozmikus és természeti tényezők határozták meg. A munkák idejét a nappalok és az éjszakák, valamint az évszakok váltakozása szabályozta. A reggeltől estig tartó „munkanap" természetes módon foglalta magában a pihenés és az étkezés időpontjait és időtartamát. Az emberi élet által megkívánt heti és évközi pihenőnapok sza-

[1] Lásd *Sorokin, Pitrim—Merton, Robert, K.:* Social Time: A Methodological and Functional Analysis. The American Journal of Sociology, Nr. 5. 1937. — *Jeannière, Abel:* Les structures pathogènes du temps dans les sociétés modernes. In: Le temps et les philosophies. Payot/UNESCO, Paris, 1978. — *Gadames, Hans-George:* L'expérience intérieure du temps et l'échec de la réflexion dans la pensée occidentale. In: Le temps... i. m. — *Horváth József:* Az idő általános természetének kérdéséhez. In: *Balázs Béla—Fényes Imre—Géczy Barnabás—Horváth József:* Mi az idő? Gondolat Kiadó, Budapest, 1980. — *Michon, François:* Flexibilité et Segmentation, 1986. március (kézirat).

bályai többnyire az egyházi liturgia szerint alakultak. Az európai országok többségében — a vasárnapokon kívül — 40—60 napot is „ünnepnapnak" nyilvánítottak, nagyrészt a mezőgazdasági termelés természeti folyamataihoz igazodva.

A mezőgazdasági termelés nem különült el a köznapi élettől, a társadalmi újratermelés más szféráitól, valamint a fogyasztástól és a munkaerő szellemi s fizikai reprodukciójától. Az Európában uralkodó családi háztartás szerves egységbe foglalta össze a termelést és a fogyasztást, a „gazdaság" és a „háztartás" munkáit, amelyeket a természeti erők közvetlenül és meghatározó módon befolyásoltak. A társadalmi idő „lassan" múlt; az emberek csak a nap, a hold és a csillagok helyzetéből, saját életerejük változásaiból következtettek az idő múlására.

Az iparosodás mélyrehatóan megváltoztatta a társadalmi idő tartalmát és struktúráját. A gyáripar kialakulásával, a bérmunka elterjedésével a termelés fokozatosan elkülönült a háztartástól. Megjelent a „munkaidő" — a nap 24 órájából kiszakított lineáris idő —, amely a munkások és alkalmazottak munkafeladatai megállapításának és a munka teljesítésének a mércéjévé, a termékek értékének a kifejezőjévé vált. „A szinkronizált órák átvették a nap és a hold szerepét az időmérésben... A kozmikus és biológiai ritmustól elválasztott idő külsődlegessé... tevékenységeink mércéjévé és azok megszakításának érzékeny mérőeszközévé vált."[2]

A munkaidő meghatározott hosszúságú munkanapban és munkahétben ölt testet, évi és életmunkaidőben kumulálódik. Szerepe kettős: a társadalom szintjén eloszlása attól függ, hogy a fizetőképes kereslet kielégítéséhez mennyi és milyen tevékenység szükséges; a munkaidő ugyanakkor méri az egyes emberek részvételét a társadalmi termelésben, és ezáltal meghatározza részesedésüket a társadalmi termék pénzformában közvetlenül felosztásra kerülő részéből.

A mesterséges energiaforrások kifejlődése, a munka gépesí-

[2] *Jeannière:* i. m. 109. o.

tése és az ipari munkaszervezés, továbbá a piacok kiszélesedése és megszerveződése lépésről lépésre függetlenítette a termelést a természeti korlátoktól. Az ipari forradalom kezdetén a munka időszakait és időtartamát nagyobbrészt a nap világító energiája, az emberi és az állati, valamint a szél- és a vízi energia határozták meg. Az ipari termelésben még a XIX. század közepén is nagy szerepet játszottak a természeti energiaforrások. A víz- vagy szélenergiával működő malmok, fűrésztelepek, kovácsüzemek szárazság vagy túl magas vízállás idején, szélcsendben vagy nagy viharban leálltak; kedvező természeti viszonyok idején viszont az emberek fizikai teljesítőképességének határáig működtek.

A gőzgép, majd a világítógáz felfedezése, később az elektromotorok és a villanyvilágítás elterjedése függetlenítette a munkaidőt a természeti erőforrások ingadozásaitól. A termelés növekedése ugyanakkor a piacok kiterjedésével és megszerveződésével is összefüggött; az anyag- és alkatrészellátás, valamint a termékek értékesítése folyamatossá vált, megkezdődött az anyagok és a termékek szabványosítása, kialakult a raktározás. Mindezzel kölcsönhatásban egyre nagyobb tért hódított a gépesítés és a munka ipari szervezése.

A kézműves munkájának időtartamát egyéni teljesítőképessége határozta meg. A „munkaidő" azonos volt az „üzemidővel". A gépesítés azonban felszabadította a termelést az emberi munka korlátai alól, megsokszorozta a gépeket kezelő és felügyelő ember termelőerejét, és a munka új típusú megszervezésével együtt elválasztotta az üzemidőt a munkaidőtől. Az új társadalmi időszerkezetben a termelés már nemcsak a nappalok és az éjszakák, illetve az évszakok, hanem az egyes dolgozók munkaidejétől és pihenőidejétől, a munkanapok és az ünnepnapok váltakozásaitól is függetlenedett. Megnőtt a tőke mozgásszabadsága; a termelés növelésére vagy csökkentésére többféle lehetőség állott rendelkezésre. Változtatni lehetett a foglalkoztatottak számát, a munka időtartamát és a munka intenzitását, ugyanakkor — fontos és új jelenségként — ugyanazon állóeszközök-

höz a munkaerő különböző, egymást követő csoportjait lehetett hozzárendelni. Az üzemidő elvált a munkaidőtől: megkezdődött a több műszakos munkaidő-rendszerek kialakulása.

2. A „NORMÁL MUNKAIDŐ" KIALAKULÁSA

Az iparosodás kezdetén az ipari termékek iránti kereslet gyors növekedése és a gépek és berendezések maximális kihasználásához fűződő profitérdek a munkanap extenzív növelésére vezetett.[3] Ez azonban megrövidítette a munkások életének időtartamát. Az ipari körzetekben gyorsan romlott a népesség egészségügyi állapota, nőtt a halandóság, csökkent a termékenység. Ennek a hatását csupán időlegesen takarhatta el a mezőgazdaságból felszabaduló tömegek beáramlása a városokba. Az egyre nyilvánvalóbb súlyos következmények „... a gyökerében megtámadott társadalom ellenállását váltották ki, és ezáltal a törvényesen korlátozott normál munkanap kialakulására vezettek".[4]

Az állótőke 24 órás teljes kihasználása, azaz a folytonos termelés ugyanazon munkásokkal lehetetlen, ezért „váltogatni kell a nappal és éjjel elfogyasztott munkaerőt". A korabeli angol pamutszövőiparban megjelent a „váltógazdaság" vagy a „felváltás" rendszere, kialakultak a kezdeti több műszakos munkaidő-rendszerek.[5] Az üzemidő és a munkaidő szétválasztása, valamint a munkanap korlátozása feltételezte, hogy amit a tőkés veszít a munkaidő hosszában, azt visszanyeri a munka intenzitásának növekedésével, ezért „a munkaidőt most már nemcsak

[3] „Az állandó tőke csak arra való, hogy munkát szívjon magába ... A munkanapnak természetes határain túl, az éjszakába nyúló meghosszabbítása csak csillapítószerként jön tekintetbe: a tőkének 24 órás munkaidő kell..." *Marx:* A tőke. I. kötet, Szikra, Budapest, 1948. 275. o.

[4] *Marx:* i. m. 441. o.

[5] *Marx:* i. m. 291. o.

mint kiterjedésbeli nagyságot kell mérni, hanem sűrűségi fokát is figyelembe kell venni".[6]

A gépesítés meggyorsította a termelékenység növekedését, és így az értéktöbblet növelése relatív módon, a szükséges munkaidő megrövidítésével tartósabb és kedvezőbb eredményekre vezethetett, mint a munkanap abszolút meghosszabbítása. A „normál munkaidő", a kifejlett árutermelő társadalom új kategóriájának kifejlődése magával hozta a munkanap maximálását, ami „a munkaerő fizikai reprodukcióján túl, a fejlődéssel változó társadalmi szükségletek kielégítését is lehetővé teszi".[7]

A tőkés termelés áttérése az értéktöbblet növelésének abszolút módszeréről az értéktöbblet relatív növelésére, és ezzel a mértéktelen hosszúságú munkaidő csökkenése Angliában a XVIII. század végén, a később iparosodó európai országokban, így Magyarországon is a XIX. század második felében kezdődött meg, és új társadalmi időstruktúra kialakulására vezetett, amelyet a munkaidő hosszának rövidebbé válása és tartalmának, valamint szerkezetének változásai együtt jellemeznek.

A gyári munka az iparosodás kezdetén teljesen idegen volt az emberek számára. Időtudatukat az évszázadok alatt kialakult termelési mód és életmód, a megszilárdult hagyományok és szokások uralták. A természeti folyamatokhoz igazodó társadalmi időben a „munkaidő" nem vált el a „szabadidőtől". A mezőgazdaság vegetációs időszakának „nyújtott munkanapjai" hosszú pihenőket és étkezési szüneteket is magukban foglaltak, és az árutermelés törvénye, a tudományos és technikai fejlődés által még alig érintett mezőgazdasági munka lassú és körülményes volt. A természeti folyamatok által meghatározott intenzív munkaszakaszokat a számtalan vallási ünnepnap pihenői váltották fel. A gyáripari munka mindennek az ellenkezőjét — az állótőkének a természeti feltételektől független kihasználását és a munkafolyamathoz nem tartozó életfolyamatok kiiktatását a

[6] *Marx* i. m. 442. o.
[7] *Marx:* i. m. 248. o.

munkaidőből — azaz a gépekhez igazodó intenzív munkát követelte meg.

A régmúltban kialakult „szerves időtudat" átalakulása lassan és súlyos konfliktusokkal terhesen, ötven—száz év alatt ment végbe. A munkaidő-kihasználás mai problémái szempontjából ez a folyamat annál nagyobb figyelmet érdemel, mivel az új társadalmi idő kialakulásával, a munkaidő struktúrájának változásaival a kapitalizmus klasszikus elemzői nem sokat foglalkoztak. A munkaidő hosszának, a női és gyermekmunkának, a korai kapitalizmus kegyetlen életfeltételeinek leírása a későbbiekben is háttérbe szorította a társadalmi időtudat átalakulásának a mai problémákra is utaló elemzését. Csak a legújabb történelmi és szociológiai kutatások hozták felszínre a régi és az új időgazdálkodás mély strukturális ellentmondásait.[9]

A munkaidő kihasználását a gyáripari termelés követelményei határozták meg. Az első ipari munkások azonban magukkal vitték a generációkon keresztül kialakult életmódot és munkaritmust a számukra idegen ipari munkaszervezetbe. Az iparosodás előtti és a gyáriparnak megfelelő társadalmi időstruktúrák közötti konfliktusok a munkásokat és a társadalom intézményrendszerét is arra kényszerítették, hogy az ipari munka követelményeihez igazodjanak. A XVIII—XIX. század első gyárainak munkafolyamatai a mai szemmel nézve éppolyan furcsa látványnak tűnnének, mint amilyen mulatságosnak látjuk ma az első autókról fennmaradt képeket: a régi lovaskocsi elől kifogták a lovakat, levették a kocsirudat és a hámfákat, a bakra

[8] *Deutschmann, Christoph:* Der Weg zum Normalarbeitstag. Die Entwicklung der Arbeitszein der deutschen Industrie ois 1918. Campus Verlag. Frankfurt—New Work, 1985.

[9] Lásd *Kerr, C.—Dunlop, J. T.—Harbison, F.—Myers Ch.:* Industrialism and Industrial Man. The Problems of Labor and Management in Economic Growth, Cambridge, 1960. — *Tourain Alain:* La conscience ourvè. Le Seuil, Paris, 1966. — *Schröder, Wilhelm H.:* Arbeitergeschichte und Arbeiterbewegung. Industriearbeit und Organisationsverhalten im 19. und frühen 20 Jahrhundert. Frankfurt am Main, 1978.

felszerelték a kormányt, a kocsi hátuljára pedig a motort. A lovaskocsi csak lassan és fokozatosan alakult át a meghajtó motornak és az erőátviteli szerkezetnek megfelelő formájú mai gépkocsivá.

Az iparosodás kezdetén a munkások egy része csak átmeneti állapotnak tekintette vagy csupán a mezőgazdasági jövedelem kiegészítésére vállalta a gyári munkát; „paraszt-munkások"[10], „nem elkötelezett" ipari dolgozók[11] voltak. A korabeli magyar ipar gyári munkásainak jó része sem szakadt el a mezőgazdaságtól: földet műveltek, állatot tartottak. Megőrizték mezőgazdasági múltjuk számos jellegzetes vonását. Pénzt gyűjtöttek, hogy tehenet, földet vehessenek; azt remélték, hogy felküzdhetik magukat az önálló parasztgazdák közé.[12] Az Amerikába kivándorló parasztok százezrei között is élt a remény, hogy az „új világból" visszatérve földet vehetnek, gazdálkodhatnak.

A korai kapitalizmus munkaidejét nemcsak annak mértéktelen hosszúsága jellemezte, hanem a gyári munkával szembeni idegenkedés és ellenállás, valamint a munkaidő szinkron kettéhasítottsága. A hosszú munkanap engedélyezett, és nem kevés önkényes pihenőidőt is magában foglalt. A 14—16 órás munkanaphoz többnyire hozzátartozott az egy-két órás déli étkezési szünet, továbbá a reggeli és délutáni fél-fél órás pihenőidő.

Magyarországon például az 1876. évi munkatörvény a mezőgazdasági munkások munkaidejét ugyan napfelkeltétől napnyugtáig határozta meg, de ezen belül egyórás déli, félórás reggeli és ugyancsak félórás délutáni munkaszünetet írt elő. Ugyanilyen szüneteket írt elő az 1884. évi ipartörvény is. Sőt még az 1928. évi V. tc. is — amely az iparban foglalkoztatott nők és fiatalkorúak munkaidőviszonyát szabályozta — előírta,

[10] Lásd *Tourain.* In: *Sabel, F.:* Work and Politics. The Division of Labor in Industry, Cambridge, 1982.

[11] *Kerr* és *szerzőtársai:* i. m. 170. o.

[12] *Otti Vilmos:* Fűrészipar; *Csikós-Nagy Béla:* A bőrgyári munkásság; *Bán Imre:* Szénbányászok. In: Magyar gyári munkásság. Szociális helyzetkép (szerk.: *Rézler Gyula*). Közgazdasági Könyvtár, 24. sz. 1940.

hogy amennyiben a napi munkaidő 11 óra vagy ennél több, úgy a munkanap alatt minimálisan két óra munkaközi szünetet kell adni a dolgozóknak.[13]

A gyáripari fejlődés kezdetén a munkakörülmények és a munkafeltételek kedvezőtlenek, a munka szervezettsége kezdetleges volt. A gyakori üzemzavarok miatti szünetek, az engedélyezett és az önkényes pihenőidők a hosszú munkanap nem kis részét igénybe vették. A XVIII—XIX. századi német gyáripar munkaviszonyait bemutató korabeli dokumentumok alapján a 12 órás munkanapon belül 7—8 órára becsülik a tényleges termelési időt. Az első gyárakban nagy volt a hiányzások miatti munkaidő-veszteség, a munkások pontatlanul, gondatlanul, figyelmetlenül dolgoztak, alacsony volt a munkaintenzitás, nagymértékű a fluktuáció, kevés volt a gyakorlott, megbízható munkás.[14]

A korai kapitalizmus mértéktelenül hosszú munkanapját azonban nem is lehetett volna fenntartani a munkaidő szinkron kettéhasítottsága, az előző termelési módoknak megfelelő sajátos időstruktúra és munkaritmus nélkül. A gépesített gyáripari termeléshez szükséges üzemidő és a paraszti munka jegyeit hordozó időstruktúra közötti ellentmondások feloldása nem ment könnyen és gyorsan. A munkások folytonos csatában álltak a gyári vezetőkkel azért, hogy megszokott életritmusukat fenntartsák. Jellemző volt a „kávészünetek kiterjesztése, a hosszú WC-zés, a gépek idő előtti tisztogatása és takarítása, a hiányzás és a gyakori állásváltoztatás".[15] A munkások természetes reakcióit a gyári munkával és a hosszú munkaidővel szemben a gyárfelügyelői jelentések úgy jellemezték, mint „pontatlanság", „önfejűség", „rendetlenség", „nemtörődömség".

A kezdeti 14—16 órás munkanap önmagában is elkerülhetetlenné tette, hogy a dolgozók természetes szükségleteinek egy

[13] 6600/1935. évi M.E. sz. rendelet a munkaidőnek és a legkisebb munkabérek egyes iparágakban való megállapításáról.

[14] *Deutschmann:* i. m. 79. o.

[15] *Deutschmann:* i. m. 81. o.

része — evés-ivás, pihenés, beszélgetés és részben a gyermekek őrzése is — a munkaidő alatt történjék. Az egyik legnagyobb probléma a gyakori hiányzás és a munkahelyi alkoholfogyasztás volt. A német gyáriparban a XVIII—XIX. században tömeges volt a hétfői hiányzás, a „blaue Montag". A bérfizetések után egy-két vagy több napig is otthon maradt a munkások egy része. A brémai kereskedelmi kamara még a XIX. század végén is azt panaszolta, hogy „sok munkás ösztönözve érzi magát, hogy csak heti négy, egyesek csak heti három napot dolgozzanak. Közelebbről nézve nem állítható, hogy ez csupán az ember természetes hajlama a lustálkodásra, ... hanem mélyen benne gyökerezik a német munkásosztálytól sem mentes társadalmi tévelygésben".[16]

A magyar gyári munkások helyzetét leíró történelmi-szociológiai tanulmányok hasonló jelenségekre utalnak. Ezek szerint a ruszinok „nem szeretnek sokáig egy helyben dolgozni", „időnként 5—6 hétre is eltűnnek, és csak otthoni munkájuk elvégzése után térnek vissza a gyárba". A „nem telepi" bányászok a „szívük mélyén parasztok" maradnak, ami viselkedésükben is meglátszik stb.[17]

A XVIII. század végétől széleskörűen elterjedt a gyárakban az alkoholfogyasztás. Úgy tűnik, hogy a munkások az alkoholfogyasztás mámorába menekültek a gyári munka bezártságából, a megszokott munka- és életritmus elvesztése elől. Az alkoholfogyasztás növelte a hiányzásokat, és az üzemi balesetek, valamint az anyagi károkozás egyik fő forrásává vált, ezért mindent megtettek a korlátozására. Például megtiltották, hogy söröshordókat verjenek csapra a munkahelyen. (!) A Borsig Gépgyár pedig 1901-ben megállapodott a munkásokkal, hogy személyen-

[16] *Sombart, Werner:* Der moderne Kapitalismus. Historisch-systematische Darstellung des gesamteuropäischen Wirtschaftslebens von seinem Anfangen bis zur Gegenwart, Band II. 2. 1919. 817. o. Idézi *Deutschmann:* i. m. 82. o.

[17] Magyar gyári munkásság ... i. m. (lásd a 12. lábjegyzetet).

ként és naponta legfeljebb három üveg sör (!) vihető be a gyárba stb.[18]

A gyárak tulajdonosai, vezetői kezdetben kényszerintézkedésekkel és büntetésekkel kísérelték meg a gyári rend és fegyelem megteremtését. Az esslingeni gépgyár 1846. évi üzemrendje például fegyelmi beavatkozást írt elő „a felesleges ide-oda kódorgás, a játszadozás és ugratások, a veszekedések és verekedések, az ablaktáblák betörése és a berendezések piszkítása" ellen. A Krupp-gyárban 1882-ben a pénzbüntetések 30 százaléka munkaidő alatti alvás, 24 százaléka alkohol becsempészése, 22 százaléka ajtók nyitva hagyása, indokolatlan energiafogyasztás és a gyári tulajdon rongálása miatt történt.

Különösen nehezen lehetett elérni a munka kezdetének, befejezésének, valamint a munkaszüneteknek a pontos betartását. Krupp 1871-ben gyárvezetői körlevélben azt írta, hogy a munkások „az idő értékét mindeddig nem értették meg ... nem érkeznek pontosan és rendszeresen a munkára, és idő előtt abbahagyják azt, hogy mosakodni menjenek, pipára gyújtsanak és más hasonló dolgokat műveljenek. ... A mesterek pedig mint nagyurak szaladgálnak a műhelyben, fecsegnek és politizálnak. ... A rendeseknek extra jutalmat kell adnunk, a lustákat pedig útjára engedjük."[19]

A gyári munka, a hosszú munkaidő és a megszokott életmód konfliktusai a nőknél — a férfiakat megelőzően — a munkaidő és az életidő egyeztetésére vezettek. A „rugalmas munkaidő" első nyomai már az iparosodás korai szakaszában megjelentek. Egy 1877. évi németországi gyárfelügyelői vizsgálat szerint sok gyárban megengedték a nőknek, hogy a munkaidőt a férfiaknál később kezdjék meg, hamarabb fejezzék be, és egy órára nap közben is hazamenjenek. A nők gyakran magukkal vitték gyermekeiket a munkahelyre,[20] s ezt a lehetőséget intenzívebb mun-

[18] *Deutschmann:* i. m. 81. o.

[19] *Krupps* Briefe und Niederschriften, Bd. 15. Idézi *Deutschmann:* i. m. 91. o.

[20] *Deutschmann:* i. m. 95. o.

kával kompenzálták. Így amíg a férfiakat gyakran „nemtörődöm, lusta" munkaerőnek tekintették, a nőket „szorgalmasnak" minősítették. A textiliparban, valamint azokban a termelési ágakban, amelyekben viszonylag egyszerű kézi munka vagy akkordmunka volt, a nőket ezért is szívesebben alkalmazták, mint a férfiakat.

Az új gyári munkarend és a hagyományos életmód konfliktusainak feloldásában a büntetések nem sokat segítettek, ami egyre jobban sértette a tőke érdekeit. Az újabb és bonyolultabb gépek hatékony kihasználásához gyakorlott és megbízható munkaerőre volt szükség, és ebben — a tapasztalatok szerint — a fegyelmező, kényszerítő eszközöknél több eredményt hozott a stabil, jól dolgozó munkásoknak nyújtott előnyök és kedvezmények rendszere. A munkanap meghosszabbítására, az emberek teljesítőképességének minél gyorsabb kihasználására épülő gyári munkaerő-politika fokozatosan átadta a helyét a munkaerő stabilizálására, képzettségének, gyakorlottságának növelésére és érdekeltségének erősítésére épülő stratégiának. Nyilvánvalóvá vált, hogy a munkaerő nem természet adta kifogyhatatlan erőforrás, hanem sajátos „tőke", amelynek megtartása, gondozása, fejlesztése a termelés és a nyereség növelésének fontos feltétele.

Az új munkaerő-politika legfontosabb lépése a munkakövetelmények pontos meghatározása, a munka normázása és a teljesítménybérezés bevezetése volt. Ezek alapján gyorsan nőtt a munka termelékenysége; a munkások közvetlen érdekeltsége és önkontrollja gyorsabban és eredményesebben igazította hozzá a munkaidőt az üzemidőhöz, mint a kényszerítő rendszabályok. Ehhez párosult a munkások magatartásának céltudatos befolyásolása. Így például a gyárosok nagy figyelmet fordítottak arra is, hogy a vezetők és tisztviselők jó példát mutassanak a munkarend betartásában, a munkaidő kihasználásában.

A magasabb technikai felszereltséggel működő, dinamikusabban fejlődő iparágakban a munkások követelése a munkaidő csökkentésére annyiban találkozott a tőke érdekeivel, amennyiben lehetővé vált, hogy a gépesítéssel gyorsan növekvő ter-

melékenység és a munka intenzifikálása ellensúlyozza a kieső munkaidőt. A stabil és gyakorlott dolgozók, a korabeli „törzsgárda" magasabb keresethez jutott, kialakultak az első gyári betegsegélyző pénztárak és nyugdíjkasszák, valamint megkezdődött a felmondási idő szabályozása. A gazdasági visszaesések idején a vállalatnál eltöltött szolgálati idő és a szakképzettség meghatározó szerephez jutott a munkahely megtartásában. Megkezdődött a gyári lakótelepek kiépítése, a fontosabb tisztviselők, művezetők és kiemelkedő szakmunkások szolgálati lakáshoz jutottak.

Ez a folyamat a belső munkaerőpiacok kialakulására vezetett, és megindította a munkaerő különböző csoportjainak a szegmentálódását. Az alkalmazottaknak és a kiválasztott munkásoknak nyújtott előnyök azzal is növelték e rétegek stabilitását és alkalmazkodási készségét, hogy erős és egyoldalú függőségi viszonyt alakítottak ki a vállalatok és alkalmazottaik között. A munkaviszony megszüntetése, amelyet akkoriban még csak kivételesen korlátoztak törvényes rendelkezések, a vállalat által nyújtott valamennyi előny és kedvezmény elvesztésével járt.

Az ipari társadalomnak megfelelő új életmód és új magatartásformák kialakulása az üzemidő és a munkaidő, valamint a munkaidő és az életidő racionális egyeztetésére vezetett. A munkaidőből fokozatosan kiiktatták a munkafolyamathoz nem tartozó elemeket. A munkaidő alatti pihenés és étkezés szüneteit a fiziológiailag szükséges minimális mértékre korlátozták, mivel az új időszerkezetben „a józan emberi ész azt kívánja, hogy a munkaidőt úgy osszák be: a munkaidő alatt csak dolgozzanak, és a pihenőidő alatt valóban pihenjenek, vagyis éles határvonalat kell húzni a kettő között, és nem pedig bizonyos fokig egy időben csinálni".[21]

A korai kapitalizmus szabályozatlan, mértéktelenül hosszú, laza „sűrűségű" munkanapja fokozatosan átadta helyét a fej-

[21] *Taylor, Frederick Winslow:* Die Grundsätze der wissenschaftlichen Betriebsführung. München—Berlin, 1913.

lett ipari társadalom korszerű munkaidő-gazdálkodásának, a „sűrített", intenzíven kihasznált „normál munkanapnak". Ez a változás magában foglalja az üzemidő elkülönülését a munkaidőtől, valamint a munkaidő elkülönülését a köznapi „életidőtől"; kialakul az ipari nagyüzemi termelésre alapozott kifejlett árutermelő társadalomnak megfelelő új típusú társadalmi idő. E folyamatnak szerves része a munkaidő csökkenése, amelyben fontos szerepet játszott az is, hogy a munka racionalizálására és a munkatempó növelésére irányuló törekvések kiváltották az osztállyá szerveződött munkásság ellenállását; a bérkövetelések mögött vagy mellett a munkaidő csökkentését is követelték.

A régi és az új társadalmi idő objektív alapon nyugvó ellentmondásainak és ellentéteinek egy része azonban mindmáig fennmaradt — vagy újratermelődött. Az árutermelés kifejlődése a nőket egyre nagyobb mértékben vonta be a bérmunkába, ennek következtében a munkaidő és a háztartási munkához szükséges idő ellentmondásai az adott feltételek között még ki is éleződtek. Hasonló konfliktusokra vezetett a ház körüli mezőgazdasági kistermelés fennmaradása vagy újraéledése az ipari fejlettség magasabb szintjén.

Nem kevésbé valóságos erőként hatottak azok a kulturális hagyományok, amelyek fenntartották az új társadalmi időtudattól eltérő, azzal szemben álló értékrendet, és magatartásmintákat a népesség egyes csoportjainál, valamint azokban a „fejlődő" országokban, amelyek évszázados késéssel, csak az elmúlt évtizedekben léptek rá az iparosodáshoz, a kifejlett árutermelő társadalomhoz vezető útra.

A mai Magyarországon a száz—kétszáz évvel ezelőtti első munkásrétegekhez hasonlóan viselkednek a bérmunka viszonyaiba most beilleszkedő cigányok. Se szeri, se száma azoknak az önmagukban indokolt panaszoknak, amelyek szerint a cigányok „nyughatatlanok", „rendetlenek és gondatlanok", „ha eszükbe jut, egyszerűen otthon maradnak", „ha fizetéshez jutnak, napokig hiányoznak" stb.

Még feltűnőbb a fejlődő országok új gyáraiban mutatkozó je-

lenségek hasonlósága a történelmi tapasztalatokhoz. Így például egyes fekete-afrikai országokban létesített modern gyárak külföldi szakembereitől gyakran hallottam olyan panaszokat, hogy a „feketéknek fogalmuk sincs a munkaidő betartásának fontosságáról", hogy „bérfizetés után sokan otthon maradnak, amíg a pénzük el nem fogy", és meg sem értik, „minek dolgozni, ha van pénz".[22] Mennyire egybe cseng mindez egy Zambéziben járt magyar misszionárius 1889. évi leírásával, amely szerint „a néger ... művel egy kis földet, hogy legyen mit enni, dolgozik egy keveset, hogy valami csekély ruházata legyen, s ha mind ez megvan, teljesen megelégszik, nem kíván többet".[23] Egyikmásik fejlődő ország kulcsrakészen átadott ultramodern gyáraiban olykor szinte XVIII—XIX. századi kép fogadja a látogatót: a munkások esznek, alusznak, játszadoznak az üzemekben, mindezt olyan természetességgel, mintha az elektronikus vezérlésű gépi berendezéseknek és a 8 órás munkaidőnek is természetes tartozéka lenne a korai kapitalizmus szinkron időstruktúrája.

3. A MUNKAIDŐ UTÁN NEM A SZABADIDŐ KÖVETKEZIK

Az ipari forradalom előtti évszázadok alatt kialakult termelési módhoz és életkörülményekhez tartozó társadalmi időstruktúra és az új nagyüzemi, gépesített termelésen alapuló kifejlett árutermelő társadalomban kialakuló munkaidő közötti konfliktusok forrásait, természetét és hatásait szimplifikálva és félrevezetően mutatja be a munkaidő versus szabadidő szokásszerűen alkalmazott kettőse. A „gazdaságban" teljesített munkaidő — az országok fejlettségétől függetlenül — a társadalmi újratermelés időalapjának csupán egy része, méghozzá kisebbik része. Az

[22] Az 1978. és 1981. között Kongóban és Guineában végzett szakértői munkám alkalmával történt gyárlátogatások és vezetői interjúk alapján.

[23] *Menyhárt László:* „Afrikába befelé a Zambezi folyamon." Egy misszionárius útinaplójából (1890). Valóság, 1987. 3. sz.

iparosodott országokban kialakult mai munkaidő — mint már az előszóban említettem — a nap 24 órájának csak 1/3-a, a hét 168 órájának 1/4-e, az év 8760 órájának 1/5-e és az átlagos életidőnek mindössze 1/10-e. A munkaidőn kívüli idő azonban nem szabadidő, amelyet tetszésünk szerint fordíthatunk szórakozásra, önművelésre, pihenésre, testedzésre, családi és társadalmi életre.

Az iparosodással kialakuló modern társadalmi munkaszervezetek az árutermelő gazdaság keretei között, új technikai alapon szervezték meg az előző történelmi korszakok háztartásgazdaságaira jellemző termelést és szolgáltatásokat. A háztartás nem piaci tevékenységei azonban továbbra is meghatározó szerepet játszottak és játszanak ma is az egyéni és a társadalmi lét újratermelésében. Emellett a háztartáshoz kapcsolódva vagy a gazdaság és a háztartás közé ékelődve, részben megmaradtak, részben feléledtek és újra kifejlődtek a „hivatalos" (első) gazdaságon kívüli árutermelő és piaci szolgáltató tevékenységek. A fejlett tőkés országok „fekete" gazdasága elsősorban a jövedelmek redisztribúciós rendszere elől rejtőzve fejlődött ki. A szocialista országokban pedig főként a gazdasági rendszer által létrehozott és fenntartott „hiány", a kielégítetlen fizetőképes kereslet keltette életre a szocialista szektortól elkülönülő, a piacgazdaság törvényei szerint működő „második gazdaságot".[24] Végül a modern gazdaságban az emberek munkájához is nélkülözhetetlenül hozzátartozik a közlekedés, mivel az iparosodással nagymértékben megnőtt a lakás és a munkahely közötti távolság, amit csak részben ellensúlyozott a lakosság átáramlása a városi-ipari körzetekbe és a közlekedési eszközök technikai fejlődése.

Az elmondottakból következik, hogy a társadalmi újratermelés időalapját az első gazdaságban teljesített munkaidő, továbbá a második gazdaság és a háztartás munkáira, valamint a közle-

[24] Lásd *Gábor R. István—Galasi Péter:* A második gazdaság. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1981.

kedésre fordított idő együttvéve alkotják. Csak e „kötött idő"[25] és a fiziológiai szükségletek kielégítése után fennmaradó idő „szabad". A munkaidőtől a szabadidőhöz vezető út tehát a munkaidőn kívüli munkatevékenységek széles területein át vezet. Csak az ezek után kialakuló-fennmaradó idővel rendelkeznek „szabadidőként" az emberek.

A társadalomtudományok hosszú ideig kevés figyelemre méltatták ezt a tényt. A közgazdaság-tudományok nagyobb részt a munkaidőre korlátozták vizsgálataikat, és csak az utóbbi egy-két évtizedben került az érdeklődés előterébe a második vagy rejtett gazdaság, valamint a háztartásgazdaság. A szociológia — az utóbbi évtizedekben kifejlődő statisztikai időmérlegek alapján[26] — jóval megelőzte az időfelhasználás vizsgálatában a többi tudományágat, de érdeklődésük középpontjában elsősorban az életmód és ezzel összefüggésben a szabadidő vizsgálata állott.[27]

A magyar időmérleg-felvétel 1982-ben publikált bevezető tanulmánya is abból indult még ki, hogy „... mivel az életszínvonal jelentősen emelkedett, a törvényes munkaidő csökkent ... a fejlődés szempontjából fontos kérdés az, hogy milyen művelődéssel, sporttal, kirándulással vagy szórakozóhelyek látogatásával töltik el a társadalom tagjai a törvényes munkaidőn felüli időt".[28] A szabadidő felhasználásának elmélyült kutatása mögött háttérbe szorult a munkaidőn kívüli munkatevékenységek vizs-

[25] Idő a mérlegen (szerk.: *Szalai Sándor*). Gondolat Kiadó, Budapest. 1978.

[26] Magyarországon először 1963-ban, majd 1976/77-ben és legújabban 1986/87-ben készültek időmérlegek. Lásd: A nap 24 órája. KSH, 1963.; Időmérleg I—II. KSH, 1982. A legújabb adatfelvétel feldolgozása még nem fejeződött be, de a KSH — nemzetközileg is példaadó gyorsasággal — már 1987-ben közzé tette az I. negyedévi adatokat. Időmérleg 1977—1986. KSH, 1987.

[27] Jól tükrözi ezt a hatvanas évek időkutatásait ismertető tanulmánykötet: A szabadidő szociológiája (szerk.: *Falussy Béla*). Gondolat Kiadó, Budapest, 1976.

[28] Időmérleg I. i. m. 7. o.

gálata. Ez a „szabadidő" fogalma körüli zavarokkal is összefügg.[29] A második vagy rejtett gazdaság egyszerűen kimaradt a korábbi vizsgálatok köréből, miközben széles körben elterjedt vélemények szerint „a háztartásban végzett munkafajták a munkán kívüli időhöz tartoznak",[30] és feltételezték, hogy „... a munkaidő megrövidülésével az eloszthatő szabadidő mennyisége ... nő".[31] A tények azonban makacsul azt mutatták, hogy még a fejlett tőkés államokban sem „nyilvánvaló, hogy a munkaidőcsökkentés növeli a nem munkatevékenységekre fordított időt",[32] vagy hogy a szocializmusban „a közösségi termelés alapján a munkaidő csökkenése a szabadidő növekedésével jár".[33]

A nemzetközivé váló munkaidőmérleg-felvételek a statisztika pragmatikusabb nyomain haladva jó ideje eljutottak már odáig, hogy a gazdaságban és a gazdaságon kívül végzett valamennyi munkatevékenységet „munkának", az erre fordított időt „kötöttnek" tekintik, és ezektől elválasztva mutatják be a szabadidő-tevékenységekre, valamint a fiziológiai szükségletek kielégítésére fordított időt.[34] Ez a szemléletbeli változás napjainkban már eléggé általánossá vált a társadalomtudományokban.

[29] Jó áttekintést ad erről *Falussy Béla:* Az idő társadalmi elosztása című kandidátusi értekezése, 1985.

[30] *Pimonova, V. N.:* Szvobodnoje vremja v. szocialisztyicseszkom oszesztvo. Izdatyelsztvo Nauka, Moszkva, 1974. In: *Falussy:* i. m. 18. o.

[31] *Petrusev, V. D.:* A szabadidő társadalmi és gazdasági problémái a szocializmusban. In: A szabadidő szociológiája, i. m. 270. o.

[32] *Boisard, Pierre—Vennat-Debaye, Madeleine:* Réduction de la durée du travail et attitudes temporelles. Cahiers du Centre d'Etudes de l'Emploi. Vol. 27. Paris, 1984. 8. o.

[33] *Horváth* és *szerzőtársai:* i. m. 182. o. (lásd e fejezet 1. lábjegyzetét).

[34] Idő a mérlegen, i. m.

4. A MUNKÁRA FORDÍTOTT IDŐ ELOSZTÁSA A GAZDASÁG ÉS A HÁZTARTÁS KÖZÖTT

A mai kor társadalmi újratermelését alkotó három gazdaság, az „első" és a „második" gazdaság, valamint a háztartásgazdaság közötti munkamegosztás kifejlődésének alapja a háztartás volt. Kétszáz évvel ezelőtt Nyugat-Európában és Észak-Amerikában a háztartások fogyasztásuk 75 százalékát maguk termelték meg, további 20 százalékához termékeik természetbeni cseréje útján jutottak hozzá, és csak 5 százalék erejéig vásároltak pénzért a piacokon.[35] Hasonló volt a helyzet a XX. század ötvenes, hatvanas éveinek fejlődő országaiban. Az európai országokban a modern árutermelő gazdaság kialakulása előtt a háztartások uralkodó típusa a paraszti háztartás volt, amely évszázadokon át a termelés és a fogyasztás integrált szervezeteként működött.[36] A termelőmunka szervezetileg és földrajzilag sem különült el a háztartástól, és az eltérő jellegű termelőtevékenységek racionálisan igazodtak az alapvető mezőgazdasági termeléshez.

Az iparosodással a más-más jellegű használati értékek termelése elkülönülő gazdasági ágazatok kifejlődésére vezetett, amelyek önálló kisvállalkozások, bérmunkára alapozott nagyvállalkozások és a társadalmi ellátás közösségi szervezetei útján elégítik ki a fogyasztási igényeket. Ez a fejlődés a szolgáltatás jellegű munkáknál is bekövetkezett. A gyermekek gondozása és nevelése az oktatás ágazataként szerveződött meg; a betegségek megelőzése, a betegek gondozása és gyógyítása az egészségügy

[35] *Burns, S.:* The Household Economy, Its Shape, Origines and Future. Beacon Press, Boston, 1977. In: *J. Skolka:* Wohlfahrsproduktion zwischen Markt, Staat und Haushalt. Eigenleistungen, Zeit und Unabhängigkeit. OIN., 1986. szeptember.

[36] Más kultúrákban, illetve más kontinenseken az iparosodás előtti társadalmak szervezetének alapja nem az európai típusú paraszti háztartás volt. Ezenkívül még az európai országokban, így Magyarországon is nemcsak paraszti családi háztartások voltak; az újratermelésnek a parasztgazdaságokon kívüli szervezetei is léteztek.

fontos ágazatává alakult; a személyi és az üzleti szolgáltatások pedig az egész társadalmat behálózó alágazatokká és ágazatokká fejlődtek.

A XX. század közepe felé közeledve úgy tűnt, hogy ez a folyamat addig halad előre, amíg a háztartások termelési funkciója megszűnik, szolgáltatás jellegű munkái visszaszorulnak, és a háztartás csupán az egyéni és a családi fogyasztás, a szabadidő-tevékenységek és a fiziológiai szükségletek kielégítésének társadalmi alapegységeként marad fenn.

A mezőgazdasági körzetekben, a volt paraszti háztartásokban ugyan fennmaradt bizonyos mezőgazdasági termelés, de a városi háztartások és a gyors városiasodás igazolni látszott az előbbi feltételezést. A harmincas évek társadalomtudósa ezért úgy ítélte meg, hogy „ha az embernek becslést kellene mondania az események jövőbeni alakulásáról, úgy ez az lenne, hogy a rövidebb munkahéttel rendelkezők köre szélesre tárul; ... a nagy családok ritkulása, az időmegtakarító módszerek és felszerelések bevezetése a háztartásba, valamint a fizetett szolgáltatások növekvő igénybevétele kitartóan lenyomja a ledolgozandó órák számát".[37]

A fejlett tőkés országokban főként a „liberális" politikai irányzatok és elméletek, valamint a feminista szervezetek képviselték ezt a nézetet. A szocialista országokban hosszú ideig a szocialista jövőkép lényeges részének tekintették valamennyi munkatevékenység társadalmi megszervezését, a háztartásgazdaság mint „alacsony termelékenységű kisüzem" fokozatos visszaszorulását és ezzel a „nők felszabadítását a háztartás rabszolgaságából".[38]

[37] *Kyrk, Hazel:* Economic problems of the family. Harper and Brothers. New York—London, 1933. In: *Vági Gábor:* A lakossági szolgáltatások és a háztartási munka kapcsolatának kérdései. KSZK, Budapest, 1979. 77—78. o.

[38] Különösen erőteljes hangot kaptak ezek a nézetek a Szovjetunióban, az ötvenes évek végétől nyilvánosságra hozott grandiózus távlati programokban. Jellemző e korra és felfogásra a következő „szakértői"

Az iparosodás elválasztotta a gazdasági jellegű termelő-szolgáltató munkákat a családi fogyasztáshoz kapcsolódó háztartási tevékenységektől, de a gazdasági növekedés nem a háztartási munkák terhére, azok fejlődésének és változásának korlátozásával ment végbe. Ez a folyamat nem szüntette meg, nem is csökkentette a szorosan vett háztartási munkák társadalmi-gazdasági szerepét, sőt alig módosította azok időfelhasználását.

A modern árutermelő társadalomban a „gazdaság" és a „háztartás" egymással kölcsönhatásban fejlődött. A család és a családi háztartás megmaradt a társadalom alapsejtjének. Folytonos „válságai" ellenére semmi jel nem mutat arra, hogy a belátható jövőben más venné át szerepkörét. A fogyasztás szintjének növekedése és összetételének változása, a modern technika bevonulása a háztartásba megváltoztatta az egyes háztartási munkák időfelhasználását, de alig módosította a családi háztartás meghatározó szerepét a társadalmi újratermelésben, a munkaerő szellemi és fizikai kapacitásának fenntartásában és növelésében.

A gazdasági fejlődéssel az árutermelő gazdaságban is kialakultak a háztartásra jellemző termelő- és szolgáltató tevékenységek. Az ételek készítése, a mosás, a takarítás, a fűtés és vízellátás, a háztartási eszközök, gépek, az épületek karbantartása és javítása és más hasonló tevékenységek éppen úgy megtalálhatók a modern „gazdaságban", mint a „hagyományos" háztartásban. A gazdaság azonban munkaidőt és munkabért fordít termékeire és szolgáltatásaira, és a piaci árakon értékesíti azokat. A háztartási munka eredménye viszont olyan jószág vagy szolgáltatás, amelyet saját fogyasztásra termelnek, nem kerül-

---

kérdésfeltevés: „Lehet-e a mai társadalmunk ideálja a hagyományos családi (individuális) lakás, még akár a legkorszerűbb is, a maga kis háztartásüzemével, még akár a legkorszerűbbel is? Nem, ez ellentmond a szocialista társadalom lényegének" — adta meg a választ a szerző. *Janyickij, O. N.:* Gradosztroityelsztvoj bit. Moszkva Zdatyelsztvo Znanyije. In: *Vági* i. m. 101. o.

nek cserére a piacon, allokációjukat nem kíséri az árak alakulása és pénzforgalom. Ráfordításait és hozamait nem számszerűsítik, és nem is tartják nyilván. E munka vállalását és teljesítését elsődlegesen a családi munkamegosztás és a háztartás szükségletei és nem — közvetlen — gazdasági kalkulációk határozzák meg.[39] Ez azonban egyáltalában nem azt jelenti, hogy a család számára szükséges javak és szolgáltatások megszerzésében a gazdasági megfontolások ne játszanának szerepet, és ne befolyásolnák azt, hogy a család a munkaerejét a gazdaság jövedelemszerző munkáira fordítja-e, vagy pedig keresettel nem járó és szükségleteiket közvetlenül kielégítő „háztartási munkára" használja-e fel.

A munkára fordítható idő allokációs mechanizmusát magyarázó közgazdasági elméletek[40] szerint az egyén döntése attól függ, mennyire „hasznosak" számára a keresettel járó munka útján megszerezhető piaci javak és szolgáltatások, és ezekhez viszonyítva mennyire értékeli a „nem piaci időt", amelynek „árát" a munkavállalás útján megszerezhető idő egységnyi keresete mint elmaradt „haszon" méri. Magas reálbérek esetén „drága", alacsony keresetek mellett „olcsó" a „szabad idő" mint fogyasztási jószág. Az emelkedő reálbérek ezért általában növelik a munkaerő-kínálatot, feltéve, ha a munkaerőpiacon van kereslet, és a „dráguló" szabadidő értékesítésével megszerezhető jövedelem lehetővé teszi olyan piaci javak és szolgáltatások megszerzését, amelyekhez a háztartás másként nem is juthat hozzá.

[39] *Faugère, Jean-Pierre:* L'allocation du temps entre travail domestique es travail marchand. Revue Economique. Vol. 31. No. 2.

[40] Lásd: *Mincer, Jacob:* Labor force participation of married women: a study of labor supply. Aspects of Labor Economics, Princeton, 1962. — *Becker, Gary S.:* A Theory of the allocation of Time. The Economic Journal, 1965. szeptember — *Gronau, Reuben:* The Intrafamily Allocation of Time: the Value of the Housewives Time. The American Economic Review, 1973. szeptember — *Faugère:* i. m. — *Kniesner, Thomas J.:* The Full-time Workweek in the United States, 1900—1970. Industrial and Labor Relations Review, Vol. 30. 1976. Nr. 1.

Úgy tűnhet, hogy az alacsony keresetek vagy a csökkenő reálbérek fordított hatást váltanak ki, mivel a munkaidő-ráfordítással megszerezhető keresethez képest kedvezőbb eredményt érhetünk el a szabadidő felhasználásával. A valóságos hatás azonban — különösen a reálkeresetek csökkenése esetén — inkább fordított. A már kialakult fogyasztás fenntartása vagy emelése a munkaerő-kínálat növelésére ösztönöz. Ma is megfigyelhető ez a tendencia a fejlett tőkés országok munkaerőpiacán, ahol például a férfiak munkanélküliségének emelkedése növeli a női munkaerő-kínálatot és -foglalkoztatást. A szocialista gazdaság viszonyai között — a foglalkoztatás maximális szintjén — a reáljövedelmek stagnálása és csökkenése a munkaidő utáni munkaerő-kínálatot növeli, főleg a második gazdaságban.

Az idő allokációjának egyéni döntéseiben rövid távon egyszerre és egymással összefonódva érvényesülnek a keresetek változásával összefüggő jövedelemhatások, valamint a jövedelemszerző munka és az azon kívüli tevékenységek közötti választással összefüggő helyettesítési hatások anélkül, hogy az időráfordítással kapcsolatos döntések eredője külön-külön meghatározható volna. Hosszabb távon viszont a gazdaság időalapjának változását mégsem ezek a rövid távú döntések határozzák meg, hanem elsődlegesen a demográfiai folyamatok, valamint a munkaidő hosszára és a gazdasági aktivitásra ható társadalmi és gazdasági tényezők komplex hatásai.

A munkaerő, illetve a munkaidő allokációjának absztrakt modelljei kezdetben csak a munkaidő—szabadidő összefüggésrendszerében vizsgálták ezt a problémát. A háztartást a családi fogyasztás színterének, a háztartási munkát — mint láthattuk — a fogyasztáshoz tartozó szabadidő-tevékenységnek tekintették. Ezért e modellben a fizikai időnek munkaidő és szabadidő közötti megosztása csak a keresetek szintjétől és a piaci javak és szolgáltatások, valamint a szabadidő relatív „hasznosságától" függ. A valóságban azonban „nem minden munkaidőn kívüli idő szabadidő és nem minden szabadidőn kívüli munka hoz jöve-

delmet".[41] A munkaerő-kínálatot nagymértékben befolyásolja a háztartás mint a javak és szolgáltatások sajátos, nem piaci gazdaságának a működése. „Ebben az összefüggésben a nem piaci termelőtevékenységre felhasznált idő és ennek következtében a családtagok piaci munkaidő-kínálata a háztartás jószágtermelő-képességének a függvénye.[42]

A háztartási főzéssel a vendéglátóipar ételkínálata, a házi mosással a mosodai vállalás, a házi takarítással a takarító vállalat szolgáltatása, az otthoni gyermekgondozással a bölcsődék, óvodák munkája, a házi betegápolással a kórházi, szanatóriumi ápolás vagy ápolónő alkalmazása, a háztartási gépek javításával a szervizek szolgáltatása, a családi ház építésével a kész családi ház vétele vagy építtetése áll szemben stb.

Az ezek közötti választás elemi feltétele, hogy az azonos használati értékek mind a piacon, mind a háztartás munkái révén megszerezhetők legyenek. A mindennapi gyakorlatban azonban a választásnak ez az elemi feltétele gyakran hiányzik. A választást eleve kizárja, ha az adott jószág vagy szolgáltatás kizárólag a piac útján szerezhető be, vagy csupán a háztartásban végzett munkával állítható elő. Nyilvánvaló például, hogy a gépkocsi egyszerűbb hibáját sokan meg tudják javítani otthon, de senki sem vállalkozik arra, hogy a háztartásban „gyárt" autót. Az ilyen javak megvásárlásához keresettel járó munkára, megfelelő nagyságú jövedelemre van szükség. Más oldalról azonban előfordul — és a szocialista gazdaság viszonyai között különösen gyakori —, hogy adott szükséglet csak a háztartás munkájával elégíthető ki. Így például Magyarországon, az ötvenes évek általános húshiánya idején a kisebb településeket eleve kizárták a „tervszerű húselosztásból". A falusi családok csak úgy juthattak húshoz, ha csirkét neveltek, disznót tartottak, vagyis saját fogyasztásra termeltek a háztartásban.

A fogyasztói igények piaci vásárlás vagy háztartási munka

[41] *Mincer:* i. m.
[42] *Becker:* i. m.

útján történő kielégítése közötti választásban fontos szerepe van a szükséglet és kielégítésének lehetősége közötti fizikai távolságnak, amit a szolgáltatások társadalmi szervezése elkerülhetetlenül megnövel. Szemléletes példa erre a mosodai szolgáltatás és a háztartási mosás közötti választás alakulása Svédországban. A népesség életkörülményeivel foglalkozó svéd kormánybizottság 1941-ben megállapította, hogy a kézi mosás különösen nehéz és sok időt igénylő háztartási munka, amit — feltételezésük szerint — nagyban megkönnyítenének, ha állami támogatással gépesített körzeti mosodákat létesítenének. Ám miután ezeket létrehozták, azt észlelték, hogy a családok 70 százaléka változatlanul otthon, kézzel mossa a ruhát, mivel a körzeti mosodák csak nagyobb mennyiségű szennyes egyszerre történő mosására voltak alkalmasak. A körzeti mosodákat felszerelték tehát kisebb gépekkel, de kapacitásuk ezután is kihasználatlan maradt, mert — mint megállapították — a mosodák távol estek a lakásoktól, nagyrészt munkaidőben voltak nyitva, és az ezen kívüli nyitvatartás idején sokat kellett várni a gépekre. Időközben megkezdődött a korszerű, kisebb mosógépek gyártása, és így a hetvenes évek közepére a többlakásos új házak 88 százalékában központi mosóhelyeket rendeztek be, de emellett a háztartások 47 százalékának saját kis mosógépe is volt, noha az egyéni mosás költségesebb. A háztartási mosógépek elterjedését — a jövedelmek magasabb szintjén — olyan minőségi igények ösztönözték, mint az idő rugalmas felhasználásának és az egyéni függetlenségnek a fontossága, a lakosság technikai ismereteinek általános emelkedése, továbbá az új mosógépek műszaki fejlettsége, egyszerű kezelésük, biztonságos működésük.[43]

A tapasztalatok az olyan nézetek egyoldalúságára is felhívják a figyelmet, amelyek szerint „például az, hogy minden lakás

[43] *Cronberg, T.—Sangregario, I. L.:* Within our own Walls. New Technology and its Impact on Life-style. Life-Styles, Environment and Development: An European Perspective. UNEP—UN. Environment Programme. In: *Skolka:* i. m.

minél jobban el legyen látva háztartási gépekkel, csak az úgynevezett fogyasztói társadalom iparának-kereskedelmének az érdeke",[44] különösen, ha figyelembe vesszük, hogy a szocialista országokban a szolgáltatásokat is többnyire nagyvállalati keretekben szervezték meg; a helyi kisipar és a kisvállalkozások szerepe csekély, ami növeli a háztartások kereslete és a szolgáltató szervezetek kínálata közötti földrajzi távolságot.

A példa arra is rávilágít, hogy a piaci javak és a háztartási munka közötti választásban fontos szerepet játszanak a helyettesíthető termékek és szolgáltatások minőségi különbségei és az azonos minőségű termékek és szolgáltatások eltérő árai. A mai háztartás munkáinak nagy része szolgáltatás jellegű (főzés, takarítás, mosás stb.). Ezek minősége többnyire magasabb és mindenképpen jobban megfelel a háztartáshoz tartozók egyéni ízlésének és szokásainak, mint az összehasonlítható áru piaci szolgáltatások. A háziasszony gondosabban mossa a finom fehérneműt, és jobban kitakarítja a lakást, mint a mosoda, illetve a takarítóvállalat. A háztartásban készített befőtt vagy lekvár minőségével a konzervgyári termékek többsége nem versenyezhet. Az otthoni konyha főztje nemcsak jobban ízlik a családnak, de jobb minőségű is, mint az olcsóbb éttermek ételei.

A termékek, illetve szolgáltatások egy részének beszerzési nehézségei, a kereslet és a kínálat földrajzi eltérései és minőségi különbségei tartós és fontos szerepet játszanak a háztartási munkák fontosságának a megszilárdulásában. Ezt a folyamatot erősítik a piaci javak és a szolgáltatások árai, valamint a keresetek közötti arányok változásai. A tudományos és technikai fejlődés, a termelékenység gyors növekedése alapján a gyáripari termékek relatív ára csökken, használati értékük nő, miközben emelkedik azoknak a magas minőségű termékeknek és általában a szolgáltatásoknak az árszintje, amelyekben a technikai fejlődés csak kevéssé növeli a munka termelékenységét, vagy a mi-

[44] *Major Máté:* A közösségi lakóházról. Valóság, 1976. 6. sz. In: *Vági:* i. m. 101. o.

nőségi igények emelkedése következtében egyenesen csökken a termelékenység, és így gyorsan növekednek az árak.

A borotválás vagy a hajvágás időfelhasználása évszázadokkal ezelőtt sem tartott tovább, mint ma. A borbély keresetének viszont nagyjából követnie kell a munkajövedelmek átlagos emelkedését, különben senki sem vállalná ezt az egyébként is csökkenő presztízsű foglalkozást. Ezért az iparosodott országokban a borotválás relatív ára dinamikusan nőtt, és mivel a technikai fejlődéssel gyors és egyszerű lett az otthoni borotválkozás, jelentősen visszaszorult a borotválás piaci szolgáltatása iránti kereslet, magyarán szólva egyre kevesebben járnak borbélyhoz borotválkozni. Az új technikai eszközök a férfiak és a nők otthoni hajvágását is megkönnyítették, de mivel a haj divatos alakítása jóval bonyolultabb, mint a borotválkozás, a fodrász igénybevételét már nagymértékben befolyásolja a jövedelmek szóródása; a magas jövedelműek inkább a fodrászhoz járnak, az alacsonyabb keresetűek a „csináld magad mozgalom"-nak hódolva maguk alakítják frizurájukat.

Az éttermi étkezésnél sem egyszerűen arról van szó, hogy minden étterem rosszabb ételt szolgálna fel a család főztjénél, hanem inkább arról, hogy a házikoszttal egyenértékű vagy annál jobb minőséget nyújtó étterem és jó kiszolgálás már olyan költséges, hogy azt a kisebb keresetű családok legfeljebb ünnepi alkalommal engedhetik meg maguknak; a minőség és az ár függvényében általában a háztartási munkát vállalják.

A piaci szolgáltatások és a háztartási munka közötti választás alakulását jól példázza a háztartási alkalmazottak számának gyors csökkenése a fejlett országokban. Az iparosodás kezdetén, a polgárosodással a háztartási alkalmazottak bőséges munkaerőkínálata és rendkívül alacsony kereseti szintje következtében jelentősen nőtt a háztartási alkalmazottak száma. Később csökkent a munkaerőforrások bősége, és egyre több olyan munkahely jött létre, amelyek kedvezőbb munkafeltételek mellett nagyobb keresetet kínáltak. A munkaerő-piaci viszonyok változása módosította a kereseti arányokat; a háztartási munkát vál-

lalók relatív bérszintje számottevően nőtt. Ezt a folyamatot a foglalkozások presztízsrangsorának a változása is erősítette. A háztartási alkalmazottak, cselédek, háziszolgák presztízse a rangsor végére csúszott; a fiatalabbak a növekvő bérek ellenére is kevésbé vállaltak ilyen munkát. Ezért a gazdasági fejlődéssel párhuzamosan gyorsan csökkent a háztartási alkalmazottak száma, és ma a családok — kevés kivétellel — a korábbinál jóval magasabb keresetek mellett is saját maguk végzik el a háztartás munkáit.

A háztartásban elvégzendő munka mennyiségét sajátos módon növelte a modern technika „bevonulása" a háztartásba. Az egyre nagyobb tömegben alkalmazásra kerülő gépek és berendezések karbantartásához és javításához ugyanis egyre több magasabb tudású és gyakorlatú szakemberre van szükség. Ezeket a szakembereket a nagyipar karbantartó és javító-ellenőrző munkahelyein is keresik, és jól megfizetik. A „Csináld magad mozgalmat" jelentős részben éppen az hívta életre, hogy a háztartás karbantartó-javító munkáinak elvégzésére — különösen a lakóhelyhez közel — nincs megfelelő munkaerő, és ha van, úgy az nagyon drága. Ez azonban egyáltalában nem a szocialista gazdaság specifikus tünete; sokkal inkább a posztindusztriális ipari társadalom egyik tipikus jelensége.[45]

Hasonló okok következtében a fejlett országokban is a családi házak nagy részét tulajdonosaik tartják karban, és az új házak „házilagos" építése — vagy előre gyártott elemekből történő „összeállítása", például az Egyesült Államokban — széles körű gyakorlat.

A fogyasztás tartós és jelentős növekedésének hatását is figyelembe véve ezek a tényezők magyarázzák, hogy a háztartási munka feltételezett gyors csökkenése vagy csökkentésének le-

[45] *Cotrell:* The Sources of Free Time, New York, 1961. című, több mint negyedszázada megjelent könyve a „Do it Yourself" mozgalommal kapcsolatban megállapítja, hogy „ezeknek az elfoglaltságoknak jelentős részét az kényszeríti ki, hogy nem találnak elvégzésükre másokat, mivel az ipar sokkal nagyobb béreket tud nyújtani, mint mi" (ti. a háztartási fogyasztók). In: *Vági:* i. m. 93. o.

hetősége nem vált valóra, sőt — mint majd bemutatjuk — a háztartási munka szerkezete ugyan változik, de az időráfordítás meglepő stabilitást mutat. Ebben az is szerepet játszik, hogy a háztartási munka iránti szükségletek nem piaci javakra, illetve szolgáltatásokra irányulnak, az igényeknek nem szab határt a fizetőképes kereslet. Az egyéni-családi „szükségleteket" és azok kielégítését egyrészt a fizikai idő korlátozza, másrészt a háztartási munka és a szabadidő-tevékenységek közötti alternatív választás határozza meg. Ezt — a szorosan vett gazdasági tényezők mellett — a hagyományok és a szokások, valamint az értékrend és az életmód változása is befolyásolja.

A modern ipari társadalom a javak növekvő mennyiségét, egyre szélesedő választékban bocsátja ki a piacra. Ez a kínálati bőség gyors választékcserével és minőségi változásokkal párosul, ami tartósan növeli a fogyasztói igényeket, és gyorsítja a meglevő javak erkölcsi kopását. A piaci árukínálat fogyasztóra gyakorolt hatását felerősíti az árukínálatot kísérő reklám és propaganda, valamint a magas jövedelműek és a gazdagabb országokban kialakult fogyasztás demonstrációs hatása, amit napjaink tömegkommunikációs eszközei, elsősorban a filmek és a tévé gyorsan és közvetlenül a tömegek elé tárnak.

Ezek a folyamatok növelik a piaci javak iránti igényeket, és a családi jövedelem emelésére ösztönöznek, ami elsősorban a háztartáshoz tartozó keresők számának növelésével, továbbá jövedelemszerző különmunkák vállalásával érhető el. A munkaerő-kínálatot ugyanakkor a munkaerő-kereslet élénksége és differenciáltsága, a munkavállalási igények kielégítésének szélesebb választási lehetőségei is alapvetően befolyásolják, miközben a piaci javak iránti kereslet erősödése és a munkaerő-kínálat élénkülése kölcsönösen erősítik egymást. E folyamaton belül hat egymásra az egyes háztartási munkák rugalmassága és a háztartási munkák piaci szolgáltatásokkal való helyettesítésének a lehetősége, figyelembe véve ezek ár- és költségarányait a család pénzjövedelméhez képest.

Mai társadalmunkban a háztartás rendkívül rugalmasan al-

kalmazkodik ezekhez a változásokhoz. Időfelhasználásának összetétele tükrözi az életkörülmények és különösen a háztartások infrastrukturális ellátottságának a változásait, és a háztartási munkára fordított idő nagyságában lényeges különbségeket mutat a gazdaságban foglalkoztatottak és az inaktív keresők és eltartottak között. Ugyanakkor a háztartási munka volumene az azonos státusú csoportoknál és összességében is nagyfokú stabilitást mutat, legalábbis ama néhány évtized alatt, amióta a háztartás időgazdálkodása az időmérlegekkel nyomon követhető.

Az eddig elmondottak arra is rávilágítanak, hogy a háztartási munka „társadalmasítása", piaci javakkal és szolgáltatásokkal történő helyettesítése nem technikai kérdés, és nem is a minőségi igények akadályozzák azt. Az uralkodó osztályok „csúcsain" sohasem a család végezte a „háztartási munkát". A nagy vagyonnal és jövedelemmel rendelkező családoknál, illetve a hatalmi hierarchia legfelső csoportjában általában nem a családtagok, hanem az alkalmazottak végeznek el minden háztartási munkát: szakács főz, szobalány takarít, kertész tartja rendben az udvart és a kertet, sofőr a gépkocsit, sőt még a háztartási munkák irányítását és ellenőrzését is alkalmazott látja el. Ez azonban minőségileg más megoldás, mint amit a tömegek számára elérhető, iparilag szervezett szolgáltatások nyújthatnak.

Végül is olyan viszonylagos egyensúly alakul ki a modern ipari és posztindusztriális társadalmakban, amikor is a munkaképes népesség a munkaerő-kereslet korlátai között jövedelemszerző munkát vállal, és változó struktúrában, de alig változó volumenben megmarad a háztartás sajátos gazdasági szerepe. Ezért a munkaidő-csökkentés csak abban az esetben növeli a szabadidőt, ha a dolgozók nem vállalnak a normál munkaidőt meghaladó többletmunkát vagy különmunkát, vagy nem fordítanak aránytalanul sok időt a háztartás jövedelemmegtakarító munkáira; nem áldozzák fel szabadidejüket, sőt esetleg fiziológiai szükségletekre fordítandó idejük egy részét is arra, hogy a piaci javakra irányuló igényeiket magasabb szinten elégítsék ki.

5. A MUNKÁRA FORDÍTOTT IDŐ ELOSZTÁSA AZ „ELSŐ" ÉS A „MÁSODIK" GAZDASÁG KÖZÖTT

Jövedelemszerző munka vállalásakor az egyénnek — és a családnak — abban is döntenie kell, hogy a keresőmunkára szánt idejét az első vagy a második gazdaságban[46] hasznosítja-e, vagy megosztja a gazdaság e két szektora között.

A szocialista gazdaság eddigi tapasztalatai azt mutatják, hogy a munkaidő allokációjának az első gazdaságon belül általánosan érvényesülő elosztási mechanizmusa a két gazdaság közötti választásban hasonló módon érvényesül. Sőt, a munkaidő allokációjának mechanizmusa a tőkés és a szocialista gazdaság viszonylatában is csak annyiban különbözik, amennyiben a két gazdaság munkaerőpiaca és szabályozásuk eltérő feltételeket teremt az egyébként azonos kritériumok szerinti egyéni választás számára.

A keresettel járó munka vállalásának egyéni döntéseit a következő általános tényezők — egymással kölcsönhatásban — határozzák meg:

— a munkavállalás lehetőségei, esélyei és az elérhető keresetek;

— a munkafeltételek és munkakörülmények, ideértve a munka szervezését és a teljesítménykövetelményeket;

— az egzisztenciális biztonság és az érvényesülés perspektívái;

— az iskolázottsággal és szakképzettséggel összefüggő mun-

[46] A „második gazdaság" alatt a szocialista szektoron kívüli, jövedelemmel járó munkatevékenységek rendszerét értjük. Ennek tipológiájáról és problémáiról lásd *Gábor—Galasi:* i. m. — *Gábor R. István:* A második (másodlagos) gazdaság. Keresőtevékenység és jövedelem-átcsoportosítás a társadalmilag szervezett termelésen és elosztáson kívül. Valóság, 1979. 1. sz.; — *Gábor R. István*: Második gazdaság; a magyar tapasztalatok általánosíthatónak tűnő tanulságai. Valóság, 1985. 2. sz. Más felfogásoktól eltérően a vgmk-ban végzett munkát éppúgy nem soroljuk a második gazdasághoz, mint ahogy fel sem merül, hogy a szocialista szektorban teljesített túlórát vagy túlmunkát elválasszuk a munkaidőtől és annak allokációs mechanizmusától.

kavállalási igény és a választható foglalkozások és munkakörök megfelelése;

— a munkaidő és a munkaidőn kívüli tevékenységek egyeztetésének a lehetőségei;

— a lakás és a munkahely közötti távolság, illetve a munkahelyi közlekedés időigénye;

— az előző kritériumokkal összefüggésben a munkával való azonosulás.

Bár e felsorolásban első helyre tettük az időegységre jutó kereseteket, a gyakorlati tapasztalatok és a kutatási eredmények bizonyítják, hogy a keresetek csupán nagy különbségek esetén és tendenciaszerűen befolyásolják érdemlegesen a munkára fordítható idő elosztását a gazdaság különböző szektorai között.[47]

A munkaidő allokációjának alapvető kritériumai a szocializmus építésének kezdeti szakaszában nem érvényesülhettek az első gazdaság, vagyis a szocialista szektorbeli munka és a második gazdaság tevékenységei közötti választásban. Az akkori szocialista jövőképet szolgáló teleologikus elmélet és gyakorlat minden magántevékenységet száműzött a társadalmilag szervezett tevékenységekből. A legális kisipart, a kiskereskedelmet és más nem ipari magánszektort már a kezdet kezdetén majdnem teljesen likvidáltuk, a kisparaszti termelést pedig a mezőgazdaság szocialista átszervezése számolta fel. A jogszabályok és a társadalmi gyakorlat a munkaidőn kívüli nem legális magán-

[47] Példaként említjük meg, hogy az egyetemet végzett közgazdászok foglalkozási pályavizsgálata szerint a különböző szakosítású közgazdászok közül a tanárszakot végzettek átlagos keresete a legalacsonyabb, és ugyanakkor közöttük a legkisebb a szakmát elhagyók aránya, a foglalkozási mobilitásból eredő veszteség. Az adatok nem teszik lehetővé az egyes tényezők hatásának különválasztását. Bizonyos azonban, hogy az alacsony keresetek kedvezőtlen hatását a közgazdásztanároknál egyrészt a pedagógusok magasabb hivatástudata, másrészt a munkaidő és a háztartási munkához szükséges idő koordinációjának lehetőségei ellensúlyozzák. Lásd *Horváth D. Tamás—Sik Endre—Szép Zsófia:* Fiatal közgazdászok életpályái. Oktatásgazdaságtani Füzetek 13. sz. MKKE, 1986. május.

munkát illegális tevékenységként kezelte; de még a legális különmunkát is szigorúan korlátozta, a „kétlakiság" teljes felszámolására törekedett.

A szocialista szektoron kívüli jövedelemszerző munkavállalás legeredményesebb korlátozója a fizetőképes kereslet megszorítása volt. A szocialista szektorban jogszabályok tiltották a magánszektor termékeinek és szolgáltatásainak igénybevételét; a lakosság kezdeti alacsony életszínvonala, majd — az ötvenes évek elején — az életszínvonal számottevő csökkenése és a keresetek nivellálása a lakosság fizetőképes keresletét erős korlátok közé szorította. Ilyen körülmények között csak a háztartás keretei között végzett nem piaci magánmunka és a hagyományos munkacsere[48] maradhatott fenn.

Lényeges változások következtek be a politikánkban 1956 után. A mezőgazdaságban megkezdték a magánmunkán alapuló kistermelés elismerését, legalizálását és támogatását. Ez először a termelőszövetkezeti tagok főként önellátó háztáji termelésére vonatkozott, majd kiterjedt a mezőgazdaságban foglalkoztatottak mindegyikére, a nem mezőgazdasági dolgozók kisegítő gazdaságaira és a növekvő arányú árutermelés támogatására is. Ennek következtében a mezőgazdasági kistermelés, ezen belül az árutermelés már a hatvanas évek első felében gyors fejlődésnek indult.

Ennek a fejlődésnek egyik fontos jellemzője, hogy a kistermelők közül változatlanul igen alacsony, mindössze 4 százalék az önálló gazdálkodók száma. Másik jellemzője, hogy a gazdasági reform kezdetét követő két évtized alatt a mezőgazdasági termelés megőrizte domináns szerepét a második gazdaság időfelhasználásában.

A legális nem mezőgazdasági magánszektor[49] lényegesen kisebb a mezőgazdasági kisárutermelésnél. A mezőgazdasághoz

[48] Lásd *Sik Endre:* Munkacsere a mai magyar gazdaságban. Kandidátusi értekezés, 1984.

[49] A mezőgazdasági kisárutermeléshez hasonlóan a „legális magánszektor" magában foglalja a „főfoglalkozású", a „mellékfoglalkozású" és

képest jóval később és lassabban nyíltak ki a kapuk a kisipari, kiskereskedői és egyéb vállalkozások előtt. A nyolcvanas évek szerény fejlődését is — a mezőgazdasági kisárutermeléshez hasonlóan — az jellemezte azonban, hogy a „főfoglalkozású" önállók száma csekély volt és maradt, sőt egyes ágazatokban még csökkent is. A megnövekedett létszám és időfelhasználás a munkaidő után dolgozó „mellékfoglalkozású" és nyugdíjas iparűzők köréből került ki.[50] Ezen túlmenően, a mezőgazdaságon kívüli nem legalizált jövedelemszerző munka — az iparengedély vagy működési engedély nélkül munkát vállaló kontárok, fusizók, maszekolók időben mért teljesítményei — ma már meghaladják a legális magánszektorét.

A második gazdaság munkatevékenységeinek áttekintéséből szembetűnik, hogy a jövedelemszerző időnek az első és a második gazdaság közötti allokációjában csekély azoknak a száma, akik aktív keresőként, „főfoglalkozásban" a magánszektort, illetve a második gazdaságot választják. Ennek sokszorosát teszik ki a piaci árutermelésben (szolgáltatásokban) részt vevő nyugdíjasok, háztartásbeli eltartottak, munkaképes tanulók és — növekvő részben — azok az aktív keresők, akik a szocialista szektorban fennálló munkaviszonyok megtartása mellett, munkaidő után dolgoznak a második gazdaságban. A két gazdaság közötti alternatív választás helyett munkaerejüknek mind a két gazdaságban való értékesítését választják.

---

nyugdíjas önállókat, továbbá ezek segítő családtagjait és alkalmazottait, valamint a szerződéses uzletek vezetőit, a gazdasági munkakozosségek és más magánjellegű kisvállalkozások fő- és mellékfoglalkozású dolgozóit.

[50] A KSH adatai ennek részben ellentmondani látszanak, mivel azok szerint az „önálló kisiparosok" száma jelentősen, 1982 és 1986 kozott tobb mint otezerrel nótt. Ez azonban annak a következménye, hogy a statisztika a „kisiparosok" kozé sorolja a szemely- és teherfuvarozókat is, akiknek száma ezekben az években ugrásszerűen megnőtt, mig a valóban ipari munkát végző önálló kisiparosoké tobb mint hatezerrel csokkent. Lásd *Gábor R. István—Horvath D. Tamás:* Bukas és visszavonulás a kisiparban. Kozgazdasági Szemle, 1987. április.

A fejlett tőkés országok rejtett vagy árnyékgazdasága a legális első gazdaságtól elkülönülve, azzal párhuzamosan, de azonos gazdasági törvényszerűségek szerint, az egységes tőkés árutermelő gazdaság szerves részeként működik. Elkülönülése ugyanakkor kettős: egyfelől gazdasági tevékenységeit kivonja az állami ellenőrzés és adózás alól, másfelől túlnyomórészt olyan munkaerőt foglalkoztat, amely csak ebben a gazdaságban értékesíti idejét.

A rejtett gazdaságban — az „első", legális gazdasághoz viszonyítva — a munkafeltételek és munkakörülmények, a társadalmi védettség és ellenőrzés, valamint a kereseti lehetőségek kedvezőtlenebbek. Választásukat elsősorban az határozza meg, hogy a munkaerő egy része a tartós és növekvő munkanélküliség miatt nem talál munkát a legális gazdaságban. Ez magyarázza, hogy a rejtett vagy árnyékgazdaságban foglalkoztatottak aránya különösen magas a gazdaságilag kevésbé fejlett déleurópai országokban. A nyugat-európai országokban és az északamerikai kontinensen túlnyomórészt a munkaerőpiac marginális rétegei, a faji és nemzetiségi kisebbséghez tartozók, a fiatalok és nők, illetve a gazdaságilag elmaradott körzetek lakói vállalnak munkát e gazdaságban, vagyis az a munkaerő, amelyet a legjobban sújt a munkanélküliség.

A szocialista gazdaság is duális jellegű, de itt a két gazdaság működési törvényszerűségei is különböznek. Az első gazdaság a direktív tervutasításos gazdálkodás, vagy — mint Magyarországon — a piacgazdálkodás felé törekvő, de egyelőre még a szabályozók útján történő központi vezetés átmeneti rendszerében működik, míg a második gazdaság a piacgazdálkodás törvényszerűségei szerint dolgozik. E duális gazdaság két része azonban túlnyomórészt nem párhuzamosan, hanem szinkron időbeosztásban működik. A dolgozók letöltik munkaidejüket a szocialista szektorban, és ezt követően megkezdik munkájukat a második gazdaságban. A duális gazdaság két részét elkülöníti egymástól működésük törvényszerűségeinek különbsége, miközben szorosan összeköti egymással a két gazdaságban dolgozó szemé-

lyek nagy részének azonossága, noha mind a munka termelékenysége és intenzitása, mind pedig az egyének és családok életkörülményeinek távlati szempontjából célszerűbb lenne a munkaidőnek az egyik vagy a másik gazdaságban történő alternatív allokációja.

Továbbá, a tőkés rendszer vállalatai nem nézik jó szemmel, a fontosabb fejlesztő, irányító és vezető munkakörökben pedig — meghatározott kivételektől eltekintve — nem is engedik meg a különmunkák vállalását. A dolgozók nagy része nem is törekszik arra, hogy a rejtett gazdaságba munkaidő után bekapcsolódjék. A közhiedelem szerint ebben az játssza a fő szerepet, hogy „első" gazdaságbeli keresetük a társadalmilag kialakult életszínvonal eléréséhez egymagában is elegendő. Ezt az „önmegtartóztató" magatartást azonban más határozza meg. Az első gazdaság stabil munkaerői a tőkés gazdaság munkaerőpiacának versenykörülményei között nem kockáztatják, nem is engedhetik meg maguknak, hogy kockáztassák meglevő munkahelyüket, amelyek biztonságát csak a vállalati követelmények teljesítése és — a magasabb keresettel járó fontosabb munkahelyeken — a vállalathoz való hűség, céljaival való azonosulás erősítheti meg. Az állás megszerzése és megtartása intenzív, termelékeny és hatékony munkát követel. E követelmények teljesítéséhez nemcsak elegendő szabadidő, pihenés és kikapcsolódás szükséges, hanem — különösen a magasabb képzettséget igénylő munkahelyeken — intenzív önképzés és művelődés. Ebben a helyzetben a dolgozók kevésbé vállalhatják különmunkák végzését a munkaidő után.

Az előzőeknél is erőteljesebb korlátozás, hogy a tőkés árutermelést általában a kínálati többlet, a felesleg, és nem a hiány jellemzi a munkaerőpiacon is. Egyes foglalkozásoktól, területektől eltekintve éppen olyan nehéz munkát találni a rejtett gazdaságban, mint a legális gazdaságban.

A szocialista gazdaságban ezek a tényezők kevéssé vagy egyáltalán nem hatnak. A gazdasági szervezetekkel szemben nem érvényesülnek kemény és szigorú teljesítménykövetelmények,

és így a vállalatok sem érvényesítenek ilyen követelményeket dolgozóikkal szemben. A vállalatok közötti és a vállalaton belüli kooperáció gyengeségei, a munka szervezetlensége ezt egyébként is nehezen tenné lehetővé. Még inkább akadályozza a követelmények érvényesítését a munkaerőhiány. A kielégítetlen fizetőképes kereslet ugyanakkor maga után vonja és társadalmi-gazdasági szempontból is nélkülözhetetlenné teszi a második gazdaság működését, amely széles körű lehetőséget nyújt jövedelemszerző munka vállalására.

Ennek a tényezőnek jóval nagyobb szerepe van a második gazdaság kifejlődésében, mint az „alacsonynak" minősített munkabéreknek. A munkabérek, különösen az átlag körüli és a még kisebb keresetek — azok abszolút szintjétől függetlenül — mindig és mindenhol „alacsonyak" a jóval magasabb keresetűek vagy a gazdagabb országok fogyasztási mintájához képest. Ha tehát a munkahely keresetét könnyen és kockázat nélkül ki lehet egészíteni, akkor ennek értékét elsősorban az határozza meg az egyén és a család számára, hogy ily módon a rendelkezésre álló „diszkrecionális jövedelem", vagyis az egyéni-családi jövedelemnek az a része növelhető, amely a társadalmi alapfogyasztáson felül lehetővé teszi az életszínvonal gyors, látványos növelését.

A normál munkaidőn kívüli különmunkák vállalását kétségkívül erőteljesen ösztönzi a reálkeresetek stagnálása, illetve csökkenése. A második gazdaság kiterjedése azonban még ebben az esetben is elsősorban attól függ, hogy van-e különmunka végzésére lehetőség, tehát jelentős-e a hiány, a kielégítetlen fizetőképes kereslet, és a munkahelyi teljesítménykövetelmények lehetővé teszik-e jelentős volumenű és intenzív munka munkaidő utáni elvégzését.

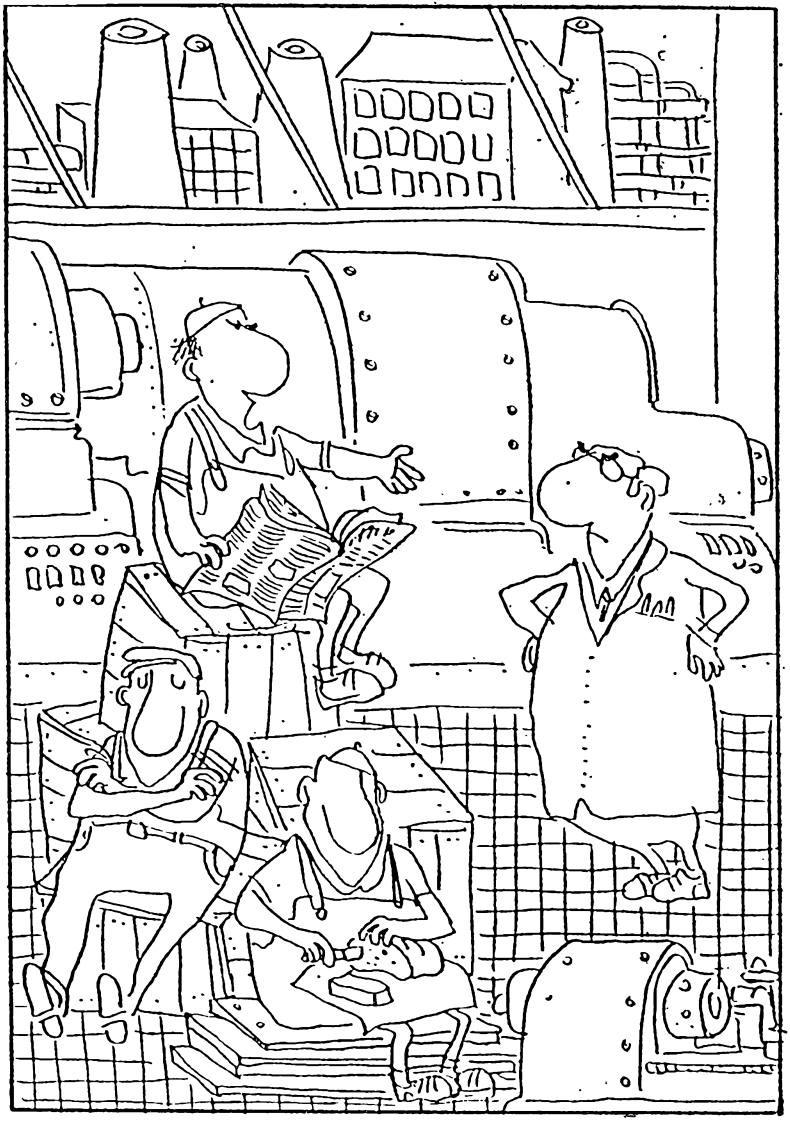

MUNKAIDŐ-KIHASZNÁLÁS

— Japán maga, vagy mi az úristen?

II. A munkaidő

1. A MUNKAIDŐ HOSSZA ÉS A MUNKAIDŐ CSÖKKENTÉSE

A munkaidő csökkenése a XX. század közepéig

A munkafunkciók által meghatározott „normál munkaidő" a munkanap hosszának csökkenése alapján alakult ki. A XX. század első felében kezdődött meg az évi munkaidő csökkenése, ekkor terjedt el széles körben a fizetett szabadság rendszere, és kezdődött el a heti munkanapok számának csökkentése, az 5 napos munkahét bevezetése. Az előzőekkel együtt a kötelező iskoláztatás kiterjesztése és az általános népoktatás megvalósítása, valamint az általános nyugdíjellátás kifejlesztése csökkentette az életmunkaidő hosszát.

A napi, illetve a heti munkaidő a XVIII—XIX. század eleji 80—90 óráról az első világháború előtti években heti 50—60 órára csökkent. Nagyjából egy évszázadig tartott tehát a középkori termelési módnak megfelelő társadalmi idő átalakulása, a kifejlett árutermelő társadalomnak megfelelő „normál munkaidő" kialakulása. Ezt a történelmi folyamatot az angol iparosodás kezdeti korszakában is a már vázolt objektív társadalmi-gazdasági okok vezérelték, noha a deklarált célok és indokok erkölcsi, humanista jellegűek voltak. Az iparosodó Angliában a munkaidő 1802. évi szabályozása — nem véletlenül — a „Moral and Health Act" (erkölcsi és egészségi törvény) címet viselte. A XIX. század második felében, különösen annak utolsó negyedében egymást követték Európában a munkaidő hosszát korlátozó első „gyári törvények", amelyek megállapították a munkaközi szünetek alsó és a munkanap felső határait, korlátozták a gyermekek és a nők foglalkoztatását, az éjszakai, a vasárnapi

és az ünnepnapi munkát. A tényleges munkaidőt a technikai haladás és a termelékenység, a munkaidő új, lineáris struktúrájának megszilárdulása, és ezekkel összefüggésben a konkrét helyi viszonyok határozták meg.

A munkanap a vállalati gyakorlatban a tőkések és a munkások közötti konfrontáció és egyezkedés alapján alakult ki. Ebben a XIX. század végétől egyre nagyobb szerepet játszottak a szakszervezetek. A konjunktúra esetén a tényleges munkaidő, a túlórák és a pihenőnapokon végzett túlmunkák következtében, nagymértékben meghaladta a törvényes munkaidőt. A válságok és recessziók idején viszont a törvényes határ alá csökkent a tényleges munkaidő, mivel a gyárak átmenetileg rövidítették az üzemidőt és a munkaidőt.

A törvényesnél rövidebb munkaidőt alkalmaztak általában az állami hivatalok és intézmények, valamint az állami vagy helyi közüzemek és vállalatok. Ez részben az uralkodó rétegeknek, illetve képviselőiknek nyújtott kedvezmény volt, részben az igazgatás és a közüzemek alacsonyabb kereseteit ellensúlyozta. Az iparban a törvényesnél tartósan rövidebb munkaidő először azokban az iparágakban, például a nyomdaiparban alakult ki, amelyek kezdeti munkaerőbázisát nem a mezőgazdaság, hanem a feloszló céhek, illetve a városi lakosság jelentette. A munkások első „védelmi" szervezetei, a megerősödő szakszervezetek ezekben az ágazatokban léptek fel először a munkafeltételek javításáért, a rövidebb munkaidőért. Rövidebbé vált a munkaidő a technikai fejlődés élére törő új, dinamikus iparágakban is. A bonyolultabb technika és a minőségi követelmények magasabb munkakultúrát, figyelmesebb, fegyelmezettebb és intenzívebb munkát követeltek meg. Ezt a munkaidő csökkentése elősegítette. Az új technika által megnövelt termelékenység, az új termékek bevezetésével járó extraprofit pedig — a reálbérek fenntartása mellett — lehetővé tette a munkaidő csökkentését. Már a XIX. századbeli angliai tapasztalatok is azt bizonyították, hogy ha egy ágazatban a munka termelékenysége gyorsan nő, és a termékek korszerűek, akkor a kedvezőbb munkafeltételek,

a rövidebb munkaidő és a magas bérek nem csökkentik az adott gyárak, ágazatok versenyképességét, mivel a fajlagos költségek a magasabb bérszint ellenére is alacsonyak maradhatnak, sőt csökkenhetnek.

Ezért a tényleges munkaidő a különböző országokban, ágazatokban és területeken eltérően alakult. Az egyes országok társadalmi-politikai berendezkedésétől, valamint a tőkések és a munkások szervezkedésétől függően, a teljesítendő munkaidő hosszát a munkaadók és a munkavállalók közötti helyi, területi, ágazati vagy országos szerződések rögzítették. Az ennek alapján kialakult „szerződéses" vagy „tarifális" munkaidő az iparosodás előrehaladásával egyre jobban eltért a törvényes munkaidőtől, amely — kivételes helyzetektől eltérően — csak nagy késéssel határozta meg újra és újra a munkaidő felső határait.

A munkaidő általános csökkenése csak sok évtizeddel később követte az erre irányuló követeléseket. A 8 órás munkanap a II. Internacionálé 1889. évi, párizsi alakuló kongresszusának egyik fő követelése volt. Több mint negyedszázaddal később, a Nemzetközi Munkaügyi Szervezet 1919. évi washingtoni első „Egyetemes Értekezlete" határozatot fogadott el az ipari munkások 8 órás munkanapjáról. Ezt 1930-ban a genfi Egyetemes Értekezlet a kereskedelmi és irodai dolgozókra is kiterjesztette, de csak a második világháborút megelőző években — közel fél évszázaddal azután, hogy ezt a követelést a II. Internacionálé a zászlójára írta — vált általánossá a 8 órás munkanap az iparilag fejlett országokban.

A 40 órás munkahét általános bevezetése első ízben a Nemzetközi Munkaügyi Hivatal 1932. évi ülésén merült fel, a munkanélküliség csökkentésének hatékony eszközeként. Ezt a javaslatot azonban „a munkaügy nemzetközi intézményei nagy óvatossággal kezelték", mivel „a tagállamok a 8 órás munkanap bevezetésétől is vonakodtak", és „még fokozottabban fennáll az elzárkózás lehetősége a 40 órás munkahét kérdésében".[1] A 40

[1] *Mihályffy Antal:* A 40 órás munkahét kérdéséhez. Társadalompolitikai Könyvtár 3. sz., Budapest, 1934.

órás munkahét csak négy évtizeddel később, a második világháborút követő nagy és tartós gazdasági konjunktúra utolsó szakaszában, a hetvenes évek elején vált általánossá.

A napi, illetve heti munkaidő általános csökkenése tehát hosszú idő alatt és szakaszosan ment végbe, miközben a reálkeresetek — kisebb-nagyobb ingadozásokkal — folyamatosan és jelentős mértékben növekedtek. A munkaidő csökkentése a szakszervezetek és a munkáspártok tartós követelése volt, ám a XIX. század végétől kibontakozó sztrájkmozgalmakban ritkán kapott kiemelkedő hangsúlyt. A nagy tömegek elsősorban a reálkeresetek fenntartásáért vagy növeléséért harcoltak, mivel fontosabb volt számukra a többletjövedelem, mint a több „szabadidő". Még a harmincas években is indokolt volt az a megállapítás, hogy „... a nagy többség szívesebben venné a nagyobb jövedelmet a több szabadidőnél, és nem látok elég okot arra — írta Keynes —, hogy több szabadidő élvezésére kényszerítsünk olyanokat, akik szívesebben látnák e helyett a több jövedelmet".[2]

A napi, illetve heti munkaidő általános csökkenésének szakaszossága elsősorban azzal függ össze, hogy az nem mehet végbe olyan kis lépésekkel, mint például a fizetett szabadság kiterjesztése, hiszen a heti munkaidőnek pusztán egy órával való csökkentése is több mint egy héttel rövidíti meg az évi munkaidőt. Az időszakonkénti „nagyobb lépések" viszont csak a kedvező gazdasági fejlődéssel felhalmozódó anyagi feltételek alapján következhetnek be, a reálkeresetek szintjének fenntartása és további növekedése mellett.

A XX. század közepéig az évi munkanapok száma még alig változott. A fizetéses szabadság rendszerének bevezetése csupán szűk körben, egyes kivételezett munkaterületeken (például a bankokban, az állami hivatalokban) kezdődött meg. A „normál munkanap" kialakulása, az intenzíven kihasznált napi munkaidő rövidítése következtében az évi munkaidőalap mégis szá-

[2] *Keynes, John, M.:* A foglalkoztatás, a kamat és a pénz általános elmélete. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1965. 351. o.

mottevően csökkent. Az évi munkaidő a XIX. század első harmadában még elérte vagy meghaladta a 3500 órát. Ez a XX. század elejére 3000 óra alá csökkent, és a 8 órás munkanap elterjedésével a negyvenes évek második felében 2200—2400 óra körül stabilizálódott.

Magyarországon a munkaidő szabályozása az 1840. évi törvénykönyvvel kezdődött meg, amely a gyárakban alkalmazott 16 éven aluli gyermekek munkaidejét 9 órában maximálta, és ezen belül egy órai „nyugidőt" írt elő.[3] Ezt követően, 1848-ban Klauzál Gábor rendelete a céheknek előírta, hogy a 14 éven aluli gyermekek napi munkaideje legfeljebb 9 óra, a többi dolgozóé 11 óra lehet. Ebben a korszakban azonban Magyarországon az önálló iparosok száma alig érte el a 240 ezer főt, a gyárakban, illetve a manufaktúrákban pedig mindössze 23 ezren dolgoztak. Még 1880-ban is csupán 110 ezer, 1900-ban pedig 320 ezer fő volt a gyári dolgozók száma. Az iparban foglalkoztatott összes dolgozó létszáma az aktív keresők 10 százalékát sem érte el.[4]

A következő évtizedekben számos törvény és rendelet szabályozta az új munkaviszonyokat, de még az 1872. évi első ipartörvény, az 1875. évi kereskedelmi törvény, majd az 1884. évi második ipartörvény is csupán a fiatalkorúak és a nők munkaidejéről, az éjszakai munkáról, a pihenőidőről, valamint a vasárnapi munkáról és a munkaszüneti napokról rendelkezett. Az ipartörvény 117. §-a ugyan kimondta, hogy „a munkásoknak munka közben mind délelőtt, mind délután fél-félórai, délben pedig egyórai szünidő engedendő", de a munkaidőt nem maximálta és „a gyáros és a munkás között szabad egyezkedés tárgyának" tekintette a szünetek kiadásának módját.[5] A munkaidő tényleges hosszát jelzi a „Törvényes Munkásvédelem Magyaror-

[3] Az 1840. évi XVI. tc. a gyáriparról.

[4] Magyar gyári munkásság ... i. m. (lásd az első fejezet 12. lábjegyzetét). — *Berend T. Iván—Ránki György:* A magyar gazdaság száz éve. Kossuth Könyvkiadó—Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest 1972.

[5] Az 1884. évi II. tc. az iparról.

szági Egyesületének" a „Nemzetközi Egyesület" elé terjesztett századeleji javaslata, amely az ipari munka időtartamát — egyórai munkaközi szünet beszámításával — 11 órában kívánta volna maximálni.[6] A századfordulón ugyanis az ország 210 vas- és fémipari gyárának 90 százalékában a munka időtartama még 11 és 13 óra között ingadozott, 6 százalékában pedig még ennél is hosszabb volt. A 297 gépipari vállalat 68 százalékában 11—13 óra, 8 százalékában pedig 13 óránál is több volt a munkaidő.[7]

A munkaidőt első ízben a Kommün alatt szabályozták általános érvénnyel Magyarországon. A Forradalmi Kormányzótanács 1919. április XIV. sz. rendelete kimondotta a napi 8 órás, heti 48 órás munkahét általános bevezetését, szabályozta a túlmunkát, és előírta a fizetéses szabadság minimális mértékét. Ezt azonban — más forradalmi rendelkezésekkel együtt — a Kommün bukása után azonnal hatálytalanították, és csupán az 1937. évi XXI. törvény szabályozta újra az iparban a munkaidőt, bevezetve a napi 8 órás, heti 48 órás munkahetet. Az 1939. évi kivételes állapot azonban felfüggesztette ennek a törvénynek az érvényességét. Így az egész gazdaságra kiterjedő hat napos, 48 órás munkahét bevezetésére csak 1945-ben, a Szövetséges Ellenőrző Bizottság határozata alapján került sor.

Munkaidő-csökkentés az 1950—1970-es években

A második világháborút követő helyreállítási periódus és a gyarmati rendszer széthullása a világpiac kiterjedését és a kereslet gyors és tartós növekedését hozta magával. A tudományos és technikai fejlődés új, „forradalmi" szakasza a termelékenység gyors növekedése mellett az új termékek és szolgáltatások

[6] *Fenyvessy József:* A normál munkanap és a munkaközi szünetek. Jelentés. A Törvényes Munkavédelem Magyarországi Egyesületének Kiadványa, 1. sz. Budapest, 1906.

[7] Magyar gyári munkásság... i. m.

elterjedését és az infrastruktúra nagyarányú fejlesztését eredményezte. A kereslet növekedéséhez a háborús időkre emlékeztető fegyverkezés is hozzájárult. Mindez az ipari társadalom eddigi történelmének legáltalánosabb és legtartósabb gazdasági konjunktúrájához vezetett. A kedvező gazdasági feltételek lehetővé tették a kapitalizmus korábbi korszakait végigkísérő tömeges munkanélküliség felszámolását, a nők gazdasági aktivitásának számottevő növelését, a teljes foglalkoztatás megvalósítását, az életszínvonal tartós és gyors emelkedését, és a munkaidő újabb, a korábbiaktól eltérő jellegű általános csökkentését.

A gazdasági növekedés eredményeinek korábbinál nagyobb részét fordították a reálkeresetek és a társadalmi juttatások növelésére. E vonatkozásban a munkaidő-csökkentés sajátos természetbeni társadalmi juttatásnak is felfogható, mivel ennek révén a dolgozók közvetlenül és „természetben", a saját rendelkezésükre álló idő növelése útján jutottak hozzá munkájuk eredményének egy részéhez. Az életszínvonal növekedése és az életkörülmények javulása tehát részben a lakosság reáljövedelmének és ezzel a javak és szolgáltatások fogyasztásának emelkedése, részben a munkaidőn kívüli idő növekedése által valósult meg. Így például az Egyesült Államokban — a gazdasági fejlődés elmúlt hosszú időszakának átlagában — az életszínvonal emelkedésének 75—80 százaléka a fogyasztás növekedése, 20—25 százaléka pedig a munkaidő csökkenése útján jött létre.[8]

Ebben a korszakban a napi munkaidő már alig változott, de a heti munkaidőnek a korábbinál szerényebb csökkentése is számottevően megrövidítette az évi munkanapok számát. Az iparilag fejlett országok többségében az ötvenes évek elején még uralkodó heti 48 órás munkaidő a hetvenes évek közepéig 40 órára csökkent, és ezzel a hatnapos munkahét átadta a helyét az ötnapos hétnek. A munkanapok számát tovább mérsékelte a

[8] *Owen, John, D.:* Worksweek and Leisure: analysis of trends 1948—1975. Monthly Labor Review, 1976. Vol. 30/1.

fizetett szabadság általános bevezetése és mértékének a növelése.

A harmincas évek közepén még csak 12 országban terjedt el a fizetett szabadság rendszere. Ezek közül azonban csak három országban volt két hét a fizetéses szabadság, hatban egy hét és háromban mindössze három nap. A nyolcvanas évek elején a világ országainak 1/4-ében négy hétnél is hosszabb, 1/5-ében 3—4 hét, és közel a felében pedig legalább két hét volt a fizetett szabadság.[9]

A társadalmi-gazdasági fejlődés új jelenségeként igen jelentősen csökkent az életmunkaidő hossza. A kötelező iskoláztatás korhatárának felemelése mellett általánossá vált a fiatalok alapiskolázása, gyorsan bővült a közép- és felsőfokú oktatás, és az európai országokban általános nyugdíjellátási rendszereket vezettek be. Ezek számottevően csökkentették a 25 éven aluli és a 60—65 éven felüli korosztályok gazdasági aktivitását, a keresőmunkával eltöltött egyéni életmunkaidő hosszát.

Az általános népoktatás fejlődése a XIX. században kezdődött meg, de de a XX. század elején még az akkor legfejlettebb országokban is a fiataloknak csupán fele-kétharmada fejezte be az akkori, 4—6 osztályos általános alapiskolát, és alig néhány százalékuk tanult tovább a középiskolában. Az iskolázás fejlődése csupán a XX. század harmincas-negyvenes éveitől kezdte korlátozni a munkába lépést, amikor is meghosszabbodott az általános alapiskolázás időtartama, és 12—14, majd 16 éves korra vagy afölé emelkedett a kötelező iskoláztatás korhatára. Az iskolai oktatás még gyorsabban tolta ki a munkába lépés korhatárát, amikor a középiskolai végzettséget egy-egy korosztály növekvő része megszerezte, és a felsőoktatást is gyors ütemben fejlesztették.

A nyugdíjrendszerek bevezetése és ennek hatása a gazdasági aktivitásra újabb keletű folyamat. A foglalkoztatottak nagy ré-

[9] Le temps de travail. Etude d'ensemble da la Commission d'experts pour application des conventions de recommandations, BIT, Genève,

szére kiterjedő nyugdíjellátást Európában is csak a XX. század közepén kezdték bevezetni, és így csak a közelmúlt évtizedeiben mérséklődött érezhetően a gazdasági aktivitás felső korhatára.

Az iparosodás első korszakaiban ezek a folyamatok még nem befolyásolták sem a munkába lépés, sem pedig a keresőfoglalkozásból való kilépés korhatárait: az élelmiszer-ellátás javulása és az egészségügyi megelőző rendszabályok elterjedése viszont növelte az akkori, igen alacsony átlagos élettartamot, Ezért az életmunkaidő az ipari forradalom kezdeti szakaszában emelkedett. Most azonban, az iskolázás nagymértékű meghosszabbodásának és az általános nyugdíjellátás elterjedésének kettős hatására a gazdasági aktivitás időtartama, vagyis az életmunkaidő hossza érdemlegesen csökkent.

Az ötvenes évek vége felé a foglalkoztatott férfiak átlagos életmunkaideje 45—50 év volt, ez a nyolcvanas évek elejére a legtöbb országban 40 évre vagy az alá csökkent. Ugyanezen idő alatt a heti munkaórák és az évi munkanapok száma, vagyis az évi munkaidő számottevően csökkent. Így a munkaórában számított életmunkaidő az ötvenes évek végi 110—120 ezer óráról a nyolcvanas évek közepére 80—90 ezer órára csökkent.

Az életmunkaidő tartalmának ez a csökkenése történelmi léptékben is számottevő volt, mégis messzemenően lemaradt a hat-

---

1984. Érdemes megjegyezni, hogy a szolgálati évenként egy nappal növekedő hatnapos alapszabadság bevezetését a Nemzetközi Munkaügyi Hivatal határozata már 1936-ban ajánlotta a tagországoknak. Ugyanakkor Japánban még a hetvenes évek végén is a vállalatok 40 százalékánál egyáltalában nincs fizetett szabadság, 60 százalékuk pedig általában egy hetet ad. A munkával kapcsolatos sajátos életfilozófiát és magatartást jellemzi, hogy e csekély szabadságnak is felét-kétharmadát nem veszik igénybe a dolgozók, mert — mint egy felmérésben válaszolták — „túl sok az üzemben a munkám", „a műhely munkája nem engedi meg", vagy „későbbre halasztom", „nincs mit csinálnom a szabadság alatt". *Ishida, Hideo:* Les conditions de travail: une comparaison avec l'Europe. Revue Française de Gestion, 1980. szeptember—október.

vanas évek „optimista" futurológiai prognózisai mögött. A futurológiai prognózisok többsége a társadalmilag helyesnek vélt jövőképet mint elérendő célt rajzolta fel, és ebből visszafelé következtetve fogalmazta meg a fejlődéssel szembeni követelményeket.

A hatvanas évek elején Franciaországban még 50 év körül volt az életmunkaidő hossza, és 48 órás munkahét mellett körülbelül 48 hetet dolgoztak, vagyis az életmunkaidő munkaórában számítva 115 ezer óra volt. Ebben az időben az életmunkaidőre vonatkozó legismertebb futurológiai prognózis[10] feltételezte, hogy 1995-ben az életmunkaidő hossza már csak 35 év lesz, a fizetett szabadság, valamint a pihenőnapok számának nagymértékű növekedése következtében az emberek csak 30 hetet dolgoznak majd évente, és így — 40 órás munkahetet feltételezve — az életmunkaidő mindössze 40 ezer óra lesz. A hatvanas évek hangulatát — és a futurológiáját is — jellemzi, hogy a több országban számos kiadást megért könyvben a szerző aggodalmát fejezi ki, hogy „az olvasókat kiábrándítja az általa feltételezett hosszú életmunkaidő (sic!), de megnyugtatja olvasóit, hogy „nagyvonalú számítások bizonyítják; a 40 ezer óra nem utópia". A tények azonban alaposan rácáfoltak a „bizonyításra". Fourastié prognózisának módszerei alapján számítva, az életmunkaidő 1985-ig még „csak" 80—82 ezer órára csökkent, és semmi jel nem mutat arra, hogy 1995-re elérheti vagy akárcsak megközelítheti a hatvanas évek közepén még „kiábrándítóan reálisnak" tartott 40 ezer órát.

A hatvanas évek dinamikus fejlődése és az ezeket extrapoláló futurológiai koncepciók a nagy nemzetközi szervezetek szakértőit is magukkal ragadták. A fejlett tőkés országok legnagyobb nemzetközi gazdasági szervezete, az OECD 1971-ben négy alternatív forgatókönyvet készített a munkaidő várható csökke-

[10] *Fourastié, Jean:* Les 40 000 heures. Le travail d'une vie, demain, Denöel/Gonthier. 1965., 1972.

néséről. A legkedvezőbb változat feltételezte, hogy a nyolcvanas évek elején (!) a heti munkaidő már csak 20—40 óra, az évi fizetett szabadság 6 hónap, a nyugdíjkorhatár pedig 40—46 év lesz. A „legpesszimistább" scenárió szerint a heti munkaidő 37 óra,[11] a fizetéses szabadság 9 hét, a nyugdíjkorhatár pedig 55 év, vagyis az életmunkaidő 50—55 ezer óra lenne, azonban még ez a „pesszimista" változat is utópiának bizonyult a nyolcvanas évek első felét jellemző 80—90 ezer órás életmunkaidőhöz képest.

Az életmunkaidőnek az elmúlt negyedszázadban bekövetkezett csökkenése az előzőektől függetlenül a társadalmi-gazdasági fejlődés nagy eredménye. Az utópisztikus prognózisok azonban felvetik azt a komolyabb kérdést, vajon a társadalmi fejlődés fő útja valóban a foglalkoztatottság szintjének, valamint a napi, a heti, az évi, valamint az életmunkaidő hosszának állandó és gyorsuló csökkenése-e? Ma már eléggé nyilvánvaló, hogy a munkaidő csökkenésének meghatározott gazdasági és társadalmi feltételei vannak, amelyek korlátozó hatását az egész világgazdaságot átfogó árutermelő verseny kemény feltételei külön is szigorítják. Fölöttébb vitatható azonban az a felfogás is, amely a munkaidő tartós és gyors csökkenését azért tartja szükségesnek, mivel az árutermelő gazdaság munkaidejét szembeállítja a „szabadidőnek" tekintett munkaidőn kívüli idővel, az elidegenítő bérmunkával szemben álló szabadidőt pedig „felszabadító, érdekmentes, hedonisztikus és személyes" időnek tekinti.[12]

Más elméleti-ideológiai alapokból kiindulva hasonló felfogás érvényesült az európai szocialista országokban is. Ezek a nézetek azonban figyelmen kívül hagyják, hogy a társadalmi termelés összefüggő és egymásra kölcsönösen ható rendszerként fog-

[11] OECD Economic Outlook. 1971. Paris, 1972.

[12] *Dumazedier, Joffre:* A szabadidő kulturális forradalma és a permanens nevelés az ipari társadalmakban. In: A szabadidő szociológiája (szerk.: *Falussy Béla*). Gondolat Kiadó, Budapest, 1976. 180. o.

lalja magába a foglalkoztatottak munkaidejét, valamint a munkaidőn kívül, a második gazdaságban és a háztartásban végzett valamennyi munkára, továbbá a gazdasági szektorokat egymással térben összekötő közlekedésre fordított időt. Csak az ezek után és a fiziológiai szükségletek kielégítésére fordított időn túl fennmaradó idő a valóságos szabadidő. A munkaidő-csökkentés már csak ezért sem növeli automatikusan a szabadidőt.

A társadalom és az egyén fejlődéséhez valamennyi munkatevékenység feltételeit és körülményeit javítani kell úgy, hogy csökkenjen a munkától való elidegenedés, erősödjék a társadalmilag szükséges munkával való azonosulás. A szabadidő ebben az esetben nem a munkaidőt felváltó, azt kompenzáló és egyben azzal szemben álló idő, hanem a munkaidőben végzett munkát is gazdagító, azzal kölcsönhatásban fokozatosan növekvő, és elsősorban minőségileg eltérő tevékenységet jelent.

A legutóbbi nagyszabású munkaidő-csökkentés a gazdasági konjunktúra időszakában történt, az önmagát új módon stabilizáló tőkés rendszer és a nemzeti és nemzetközi viszonylatban is megerősödött munkásosztály közötti konszenzus alapján. Ebben az is fontos szerepet játszott, hogy a szakszervezetek — az új feltételeknek megfelelően — pragmatikus magatartásra, a „rendszerkritikus alapról a rendszerimmanens" koncepcióra tértek át.[13] A tőkés rendszer elleni harc helyett az anyagi termelés eredményeinek elosztása körüli egyezkedés került az előtérbe. Az eltérő, sőt ellentétes érdekek rendszerében is megtalálták azokat a találkozási pontokat, amelyek segítségével egyeztethették az érdekeiket. Mindez a munkaidő-csökkentési akciókat sikerre vezette, mivel ebben az időszakban a munkaidő csökkentése nem korlátozta a tőke értékesítési lehetőségeit, sőt — mivel előmozdította a technika legújabb vívmányainak a be-

[13] *Schudlich, Edwin:* Zwischen Konsens und Konflikt. Zur Entwicklung der industriellen Arbeitszeiten in der BRD. Diskussions-Papier. Institut für Sozialforschung, Frankfurt, 1980. október.

vezetését és a munka racionalizálását — a nemzetgazdaságok versenyképességét és a reálkeresetek emelkedését is előmozdította.

Munkaidő-csökkentés a gazdasági válság időszakában

Az általános munkaidő-csökkentés folyamata akkor szakadt meg, amikor a gazdasági válsággal együtt járó tömeges és kényszerű munkanélküliség társadalmi szempontból éppen ennek a folyamatnak az erőteljes folytatását igényelte volna. Logikusnak tűnik ugyanis az az igény, hogy ha a munkaerő-kereslet a munkaerő-kínálathoz viszonyítva csökken, úgy társadalmilag indokoltabb lenne a munkaidő-csökkentés útján arányosan összhangba hozni a keresletet és a kínálatot, mintsem változatlan munkaidővel fenntartani a foglalkoztatást a dolgozók nagyobb részénél. Ily módon ugyanis a már korábban is dolgozók vagy a munkaerőpiacra újonnan belépők egy része munka és kereset nélkül marad. A munkaidő-csökkentés feloldhatná azt a társadalmi igazságtalanságot, hogy a válság terheit a munkanélküliekre hárítják, és — a feltételezések szerint — helyreállíthatná a munkaerő-kereslet és munkaerő-kínálat viszonylagos egyensúlyát is.

A munkaidő-csökkentésnek ez a felfogása először Németországban merült fel az első világháborút követően, amikor hatmillió katona tért vissza a frontról. Munkát és kenyeret követeltek, miközben a munkahelyek egy részét még a háború alatt odavezényelt nők töltötték be. A háború utáni káosz a vesztes Németország gazdaságát súlyosan visszavetette. A császárság összeomlása után, 1918-ban a hatalomra került szociáldemokrata kormány ezért a háború alatti 60 órás munkahetet rendeletileg és kötelező érvénnyel 48 órára csökkentette, felmondási kötelezettséget írt elő a háborús szolgálatra ideiglenesen kivezényeltekre, és megtiltotta az állandó foglalkoztatottak elbocsátását.

A drákói intézkedések hatására 1923-ig jelentősen visszaszorult a munkanélküliség, de a gazdasági fejlődés, a termelékeny-

ség növekedése lassú volt, a gazdasági nehézségek növekedtek. A munkaadók szerint mindebben szerepet játszottak az előbbi intézkedések, mivel rugalmatlanná tették a munkaerőpiacot, csökkentették a beruházások jövedelmezőségét, extenzív növekedési stratégiára vezettek, és — miután a győztes antanthatalmak nem követték a német példát —, rontották a német gazdaság pozícióit a világpiacon.[14] Az új, konzervatív kormány 1923 után megszüntette a munkaidő törvényes maximálását, és visszatért a kollektív szerződések útján történő szabályozáshoz. Ez a munkaidő fokozatos növekedését vonta maga után, a munkaintenzitás és a termelékenység gyorsabb növelése mellett, anélkül, hogy megóvta volna Németországot az 1929-ben kirobbant súlyos válságtól.

A robbanásszerűen kitörő 1929—1933-as világválság rendkívüli mértékű munkanélküliséghez vezetett. A munkanélküliek aránya Angliában 21, az Egyesült Államokban 25 százalék volt, Németországban pedig az 50 százalékot is elérte. Hatását súlyosbította, hogy a munkanélkülieknek csak kis részét és rövid ideig segélyezték. Ebben a helyzetben újra felmerült, hogy a munkaidő-csökkentés révén mérsékelni kellene a munkanélküliséget, és társadalmilag igazságosabban kellene elosztani a válság terheit. A vélemények és az álláspontok azonban merőben ellentétesek voltak.

A munkaidő-csökkentés hívei a következőkkel érveltek:

1. A munkaidő csökkentése a létszám növelésére kényszerítené a vállalatokat, ami a fizetőképes keresletet is növelné; ez megállítaná a munkanélküliség növekedését, és mérsékelné a fogyasztás csökkenésének a gazdasági válságot elmélyítő hatásait.

2. A munkaidő csökkentése növelné a dolgozók szabadidejét, ami a keresletet élénkítő, a foglalkoztatást javító pótlólagos fo-

[14] *Schmiede, Rudi—Schudlich, Edwin:* Arbeitszeit und Arbeitspolitik. In: Arbeitspolitik. Leviathan Sonderheft Nr. 5. 1983.

gyasztást vonna maga után; ez élénkítené a keresletet, javítaná a foglalkoztatást.

3. A munkanélküliek segélyezése növekvő terhet jelent a társadalombiztosításnak és a költségvetésnek; ennek csökkentése lehetővé tenné az adóterhek mérséklését, ami előmozdítaná a válságból való kilábolást.

4. A munkaidő-csökkentés ellensúlyozhatja a technikai fejlődésből és a munka racionalizálásából eredő strukturális munkanélküliséget.

5. A gazdasági indokokon túl figyelembe kell venni — mondották végül —, hogy a munkanélküliség növekedése, különösen a fiatalok körében, veszélyezteti a társadalom stabilitását, nehezíti a válság leküzdését.

A logikusnak tűnő érvekkel szemben a munkaidő-csökkentés ellenzői a következőket állították:

1. A munkaidő-csökkentés a termelési költségek növekedéséhez, az árak emelkedéséhez vezetne, ami tovább csökkentené a keresletet, elmélyítené a munkanélküliséget; különösen súlyosan érintené ez azokat a termelési ágakat, amelyekben a munkaidő-csökkentés kevésbé ellensúlyozható a termelékenység emelésével.

2. A munkanélküliek összetétele eltér a munkaerő-kereslettől; csak egy részüket lehetne átképezni, mégpedig jelentős költségek árán.

3. A világpiacokon egyre élesebbé válik a verseny, s ha valamelyik gazdaságban egyoldalúan csökkentik a munkaidőt, akkor az súlyos hátrányba kerülhet más országok gazdaságaival szemben.

4. A munkaidő-csökkentés, a kereslet csökkenése, illetve a világpiaci verseny még inkább arra kényszerítené a vállalatokat, hogy gépesítéssel és racionalizálással növeljék a munka termelékenységét, csökkentsék a termelés költségszintjét, ami a munkanélküliség további növekedéséhez vezetne.

A nagyrészt publicisztikai és politikai síkon folyó viták semmiféle kézzelfogható eredményre nem vezettek. „Bármennyire

szűkkeblűnek és igazságtalannak minősíthető a munkaadók álláspontja — írja egy akkori tanulmány —, még a munkavállalók érdekeit képviselők is hangsúlyozni kénytelenek azt a nyilvánvaló igazságot, hogy nem ésszerű jövedelemelosztási kérdéseket előtérbe tolni akkor, amikor a világgazdasági válság következtében nincs kielégítő nemzeti jövedelem."[15] Kétségtelen tény, hogy ha a munkaidő-csökkentés célja a munkaidőalap újraelosztása, úgy ez a jövedelmek újraelosztását is szükségessé tenné. Ezt pedig — egyéb hatásait itt nem érintve — a dolgozók tömegei sem támogatnák stagnáló vagy csökkenő reálkeresetek mellett. A skolasztikus viták és politikai csatározgatások eredménytelensége tehát nem a munkásosztály és szervezeteinek erőtlenségéből és megosztottságából, hanem inkább a gazdasági válság természetéből következett.

Az előzőek ellenére néhány évvel később — Franciaországban — ismét felmerült az általános munkaidő-csökkentés mint a teljes foglalkoztatás megvalósításának célszerű eszköze. Az 1936-ban hatalomra került népfront-kormány egyik első intézkedése az volt, hogy azonnali hatállyal és változatlan munkabérek mellett bevezette a 40 órás munkahetet, az addigi 48 órás helyett. Ez azonban „túl önkényes és általános volt; a foglalkoztatásra eredménytelen, sőt végzetes hatással járt."[16] A nemzetközileg egyedülálló, nagymértékű munkaidő-csökkentés növelte

[15] Mihályffy i. m. (lásd e fejezet 1. lábjegyzetét) 14. o.

[16] *Tahar, Gabriel:* La réduction de la durée du travail, La Découverte. Paris, 1985. Pozitívabb, de rendkívül ellentmondásos értékelést ad a 40 órás munkahét bevezetésének hatásáról Jean-Charles Asselin. Rámutat arra, hogy a munkaidő-csökkentés mérsékelte a munkanélküliséget, sőt „bizonyos értelemben elérte a célját, mivel felszámolta a válsag okozta munkanélküliséget". Később azonban azt írja, hogy a „foglalkoztatottság megközelítőleg teljes. A teljes munkanélküliség most már 1937-ben az aktív lakosságnak csupán 3-4 százalékát érinti", majd leírja, hogy a 40 órás munkahét bevezetése jelentős szakmunkaerő-hiányra vezetett, miközben a szakképzettség nélküli munkások nagy része továbbra sem tudott elhelyezkedni. Ellentmondásos értékelésének végső következtetése még kétértelműbb: a munkaidő-csökkentés hatására „a munkanél-

a francia ipar termelési költségeit, csökkentette versenyképességét, és ezzel megnehezítette a gazdasági fellendülést. A gazdasági nehézségek is hozzájárultak a népfront felbomlásához.

Az 1938-ban uralomra jutott jobboldali Daladier-kormány a 40 órás törvényes munkahét formális fenntartása mellett lehetővé tette a munkaidő 48 órára történő meghosszabbítását. Az új szabályok szerint 40 és 48 óra között „rendszeres túlórára" lehetett kötelezni a dolgozókat, és a 48 órás munkahét számított „normál" munkaidőnek. Csak a 48 órán túli „kivételes túlórák" számítottak „tényleges" túlórának. Végül is a francia iparban még a hatvanas évek közepén is ugyanúgy 46 óra körül mozgott a tényleges teljesített heti munkaidő, mint három évtizeddel korábban a Blum-kormány intézkedése előtt.

A második világháborút követő gazdasági fellendülés negyedszázadának végén az 1973. évi olajárrobbanás felszínre hozta a világgazdaság addig lappangó ellentmondásait, és éppen akkor vezetett a gazdasági növekedés lassulására, amikor a háborút követő „baby-boom" és az oktatás korábbi gyors fejlesztése következtében az előzőeknél jóval nagyobb számú fiatal jelent meg a munkaerőpiacon. Az Európai Gazdasági Közösség országaiban a munkanélküliség standardizált rátája a hetvenes évek elejének 2,7 százalékáról 1975-ig 4,5 százalékra, majd a nyolcvanas évek elejére 7,8 százalékra emelkedett, a nyolcvanas évek közepén pedig már meghaladta a 10 százalékot. A regisztrált munkanélküliek száma a fejlett tőkés országokban 35—38 millió fő körül mozog, a tényleges munkanélküliek száma azonban ennél is nagyobb, megközelíti a 45—50 millió embert.[17]

---

küliek sorsa iránti közönyt a probléma tudatosítása követte, ami önmagában is komoly eredmény; a 40 órás munkahét bevezetése viszont rendkívül megnehezítette a gazdasági fellendülést. *Jean-Charles Asselin:* A 40 órás munkahét, a munkanélküliség és a foglalkoztatottság. In: Világtörténet (Irodalomgyűjtemény) 1986. 1—2. (sokszorosítás), 79., 81. o.

[17] Yearbook of Labour Statistics, ILO, Geneva, 1986. — OECD Economic Outlook 1980—1986. OECD, Paris, 1987.

A munkanélküliek abszolút száma ma nagyobb, mint az 1929—1933. évi gazdasági világválság idején, de a munkanélküliség aránya jóval kisebb, mint akkoriban volt. Még jelentősebb különbség az a tény, hogy a munkanélküliség most az életszínvonal magas szintjén következett be; a lakosság nem elhanyagolható tartalékokkal rendelkezik, és az állami szociális ellátási rendszerek is jelentős anyagi támogatásban részesítik a munkanélkülieket. Nem ritka az a nézet sem, hogy a tényleges munkanélküliek száma nem nagyobb, hanem inkább kisebb a regisztrált munkanélküliségnél, egyebek között azért is, mivel a tőkés országok „rejtett gazdaságában" a regisztrált munkanélküliek egy része rendszeres keresethez jut.

Az adatok és a tények azonban megcáfolhatatlanul bizonyítják, hogy ez a legújabbkori munkanélküliség is valós, a tőkés gazdaság működésének ellentmondásaiból következő súlyos társadalmi jelenség. Az üres állások száma, még a hetvenes évek elején is a legtöbb országban jelentősen meghaladta a regisztrált munkanélküliekét, a hetvenes évek végén azonban már a munkanélküliek számának 1/3-át sem érte el, a nyolcvanas évek közepén pedig a regisztrált munkanélküliek a bejelentett üres állások számának alig 1/10-ét tették ki. Folyamatosan nőtt ez idő alatt a munkanélküliség időtartama; a tartósan egy évnél hosszabb ideje munka nélkül levők aránya a hetvenes évek elején még az összes munkanélküli 1/4-ét sem érte el az európai tőkés országokban, jelenleg már a feléhez közeledik. Az iskolai tanulmányaikat befejező fiatalok jelentős része egyáltalában nem talál munkát, a szakképzettségnek megfelelő foglalkoztatás pedig a felsőfokú szakemberek körében is gyorsan csökken.[18]

A munkaidő-csökkentés újra a társadalmi viták középpontjába került, de most nem a munka intenzifikálása elleni védelem,

[18] A nyugat-európai gazdasági nagyhatalmak közül az NSZK-ban 1973-ban a munkanélkülieknek csak 8,5 százaléka, 1983-ban 28,5 százaléka; Franciaországban 1973-ban 21,6 százaléka, 1983-ban már 42,6 százaléka volt egy évnél hosszabb ideje munka nélkül. 1984-ben a 25 évnél fiatalabbaknak 15 százaléka volt munka nélkül az NSZK-ban, ugyan-

a „munka humanizálása", az életfeltételek javítása céljából, hanem a tízmilliókat sújtó munkanélküliség csökkentésének vagy megoldásának remélt eszközeként. E vitákban a munkaidő-csökkentés valamennyi variánsa felmerült: a napi, illetve a heti munkaidő mérséklése, a túlmunka és a túlórázás korlátozása, a munkaközi szünetek és a fizetett szabadság idejének a növelése, az oktatás és a szakképzés időtartamának az emelése és a nyugdíjba lépés korhatárának a csökkentése. A gazdasági válság azonban kedvezőtlen feltételeket teremtett a munkaidő-csökkentéshez, és megszüntette azt a kölcsönös érdekeltséget, amely a konjunktúra időszakában ebben a vonatkozásban társadalmi konszenzust alakított ki. A hetvenes évek közepe óta fel-fellángoló vitákban és a munkaidő-csökkentés terjedelmes szakirodalmában alig olvashatók azonban más érvek, mint amelyek az 1929—1933-as válság idején már egyszer elhangzottak. Ma azonban a korábbiaknál szélesebb körben merülnek fel a munkaidő-csökkentéssel szembeni elméletek és érvek.

A kételyek most is arra a feltételezésre épülnek, hogy ha a munkaidő-csökkentés változatlan munkabérek mellett történik, úgy emelkednek a termelési költségek, és ez a gazdasági válság időszakában csökkenti a versenyképességet, ami a munkanélküliség növekedését vonhatja maga után. Ezen túlmenően még ha ki is mutatható, hogy egy-egy munkafolyamatban a munkaidő-csökkentés létszámnöveléssel jár, ezek hatása nem vetíthető ki az egész nemzetgazdaságra, mivel közben — egyebek között a megnövekedett bérkiáramlás inflációs nyomásának hatására — a kereslet összessége csökkenhet, vagy változatlan marad.[19]

A munkaidő-csökkentés miatt kiáramló bértöbbletet a terme-

---

ez az arányszám Franciaországban 28 százalék volt. *Zboróvári Katalin:* A munkanélküliség alakulása a fejlett európai tőkés országokban, I—II. Statisztikai Szemle, 1985. 7—8. sz.

[19] *Rehn, Gösta:* A munkahely-megosztás és a munkaidő-rövidítés alternatívája-e a munkanélküli segély fizetésének? Augsburg, 1985. szeptember. Előadás, sokszorosítás.

lékenység emelkedése természetesen ellensúlyozhatja. A bérkompenzációval összekapcsolt munkaidő-csökkentés ugyanis növeli a vállalatok érdekeltségét a termelékenység gyorsabb emelkedését szolgáló beruházásokban, ami viszont semlegesítheti a munkaidő-csökkentés hatását a foglalkoztatásra.[20]

Az előző ellenérvek és aggályok érvényüket veszítenék akkor, ha a munkaidő-csökkentés a munkabérek arányos csökkentése mellett történne. Ehhez azonban meg kellene győzni a gazdaságilag aktív keresőket, hogy mondjanak le keresetük egy részéről a munkanélküliek javára, mivel — mondják ma újra — „aki a munka újraelosztását javasolja, az a jövedelmek megosztását is mondja".[21] Még ha el is képzelhető, hogy a szükséges munkaórák újraelosztását a munkát igénylők között nem akadályozzák strukturális ellentmondások, akkor sem kerülhető meg az, hogy adott időszakban a gazdaságnak meghatározott volumenű munkaórára van csak szüksége, és meghatározott jövedelem áll rendelkezésére.

A gazdasági prognózisok egyelőre nem számítanak arra, hogy a fejlett tőkés országok gazdasági növekedése felgyorsul és felszívja a munkanélküliséget. Általánosabb az a nézet, hogy az éleződő nemzetközi verseny a termelékenység további növelését kényszeríti ki; a munkanélküliség tovább nő, és az évtized végére elérheti átlagosan a 12 százalékot is. Ennek megoldására a heti munkaidőt 30—35 órára kellene leszállítani. „Az emberi önzés miatt azonban sokan nem akarnának lemondani mások javára a heti 40 órás keresetük egy részéről."[22] Újra felmerülnek tehát az állami beavatkozás keynesi eszközei: nagyarányú közmunkák szervezése, az oktatás, az egészségügy, a szociális gondozás és más, nem termelő szektorok létszámának a növelése — amire a társadalomnak nagy szüksége lenne —, csakhogy ezek a megoldások a költségvetés szűkös kereteibe ütköznek.

[20] Le temps de travail i. m. (lásd e fejezet 9. lábjegyzetét).

[21] *Tahar:* i. m. (lásd e fejezet 16. lábjegyzetét).

[22] *Gross, M.:* The 30-hours work week — standard for the future? Management Review, 1985. 7. sz.

Az empirikus vizsgálatok és a közvélemény-kutatás a dolgozók nagy részének fenntartását jelzi a „munka igazságosabb elosztásával" szemben. Az Egyesült Államokban 1978-ban a megkérdezettek 74 százaléka a munkaidő változtatása ellen volt, és csak 26 százalékuk fogadott volna el mérsékelt munkaidő-csökkentést bérkompenzáció nélkül. Franciaországban 1979-ben a bérből élőknek mindössze 7 százaléka vállalt volna bérkompenzáció nélkül rövidebb munkaidőt, 23 százalékuk részleges bérkompenzációval egyezett volna bele ebbe a megoldásba.[23] 1982-ben azonban a bérből élők 55 százaléka, 1983-ban pedig már 62 százaléka a reálkeresetek növelését és nem a munkaidő csökkentését igényelte.[24] Egy olasz közvélemény-kutatás szerint még teljes bérkompenzációval is csak a munkások 60 százaléka támogatná a munkaidő csökkentését, a többiek a reálbérek növelését igényelnék.[25]

A gazdasági válság kirobbanása, a tömeges munkanélküliség megjelenése óta eltelt másfél évtizedben a munkaidő teljes bérkompenzációval való általános csökkentését a vállalkozók általában visszautasították; a bérkompenzáció nélküli munkaidő-csökkentést viszont a dolgozók nagyobbik része nem fogadja el.

Mindezeken túl az is vitatott, hogy milyen hatást gyakorol a munkaidő-csökkentés a foglalkoztatásra. Intézetek tucatjai, kutatók százai foglalkoztak az elmúlt években ennek a vizsgálatával. Egy francia vizsgálat 12 gazdasági ág 400 vállalati vezetőjének kikérdezése alapján arra a következtetésre jutott, hogy a munkaidő-csökkentésnek a foglalkoztatásra gyakorolt hatása sem pro, sem kontra nem bizonyítható csupán a munkaidő-csökkentés és a létszám függvényében. Valós eredmény elérésé-

[23] Manpower statistics, 1982. OECD. Paris, 1983.

[24] *Fontaine, Claude:* L'évolution de la durée annuelle du travail en France depuis 1930 et l'arbitrage entre niveau et genre du vie. Chronique Actualité de la SEDEIS. Tom. XXXI. No. 7.

[25] *Valli, Pietro:* Notes en Work-time. The italian concept. International Working Group Conference on Labor Market Segmentation, Santiago de Compostella, 1985. július, kézirat.

hez nem lehet figyelmen kívül hagyni a termelési kapacitások kihasználásának a mértékét, a tőke munkával való helyettesítésének a lehetőségeit, a termelési egységek strukturális különbségeit, a munkaidő-csökkentés hatását a munkaidő kihasználására stb.[26] Más vizsgálatok szerint a munkaidő-csökkentésnek legalább 40—50 százalékát a munkaintenzitás és a termelékenység növekedése ugyan eleve pótolja, ám a fennmaradó rész növelheti a munkaerő-keresletet.

Nem kevésbé ellentmondásosak a modellszámítások következtetései sem. A hét legismertebb modell eredményeinek szélső értékei szerint a munkaidő minden 1 százalékos csökkentése 0,19 százalékkal csökkenti (!?), illetve 0,84 százalékkal növeli a foglalkoztatást.[27] Az esetenkénti igen bonyolult és egzaktnak tűnő modellek eredményét ugyanis eleve meghatározzák az alapul vett tényezők és paraméterek. Ezért a modellek még arra sem adnak hiteles választ, hogy a bérkompenzációval végrehajtandó munkaidő-csökkentésnek a termelési költségekre vagy a vásárlóerőre gyakorolt hatása-e az erősebb, és így a munkanélküliséget mérsékelné-e, avagy növelné? Emellett még a bonyolultabb modellek is homogén erőforrásként kezelik a munkaerőt, noha a kereslet és a kínálat strukturális eltérései bizonyos határon túl kétségtelenül akadályozzák a munkaerő-kereslet és -kínálat egyensúlyának a kialakulását. Amennyiben pedig a bérkompenzáció miatti költségnövekedés csökkenti a gazdaság versenyképességét és ezzel az állóeszköz-kapacitás kihasználását, úgy „reális" lehet az a modellszámítási eredmény is, amely szerint az esetleges munkaidő-csökkentés növelheti a munkanélküliséget.[28]

[26] *Tahar, Gabriel:* Une estimation de l'elasticité emploi-durée du travail, Note no. 17/84—02. Juridiques et Economiques de l'Emploi, Toulouse, 1984.

[27] *Ginneken, Wouter van:* Employment and the reduction of the work-week: A comparaison of seven European macro-economic models. International Labour Review, 1984. Nr. 1.

[28] *Rehn:* i. m.

A különböző vállalati empirikus vizsgálatok is alapos kételyeket támasztanak a kimutatott eredmények iránt, mivel a makrogazdaságra érvényes alapjuk nem eléggé objektív. A gazdasági versenyszférában végrehajtott empirikus vizsgálatok jó része, valamint a két világháború közötti német és francia tapasztalatok ellene szólnak azoknak az optimista prognózisoknak, amelyek vállalati felmérések alapján feltételezik, hogy a munkaidő rövidítése a gazdasági válság időszakában tartósan és érdemlegesen csökkentheti a munkanélküliséget. Az NSZK-ban végzett szakszervezeti vizsgálatok kedvezőbb eredményre vezettek, de ezek is azt mutatták, hogy a vállalatok a munkaidő-csökkentésnek legalább 30—50 százalékát azonnal ellensúlyozzák racionalizálással és technikai fejlesztéssel, az egyedi példák pedig 0 és 100 százalékos értékek között szóródnak.[29]

A tapasztalatok szerint a vállalatok dekonjunktúra idején sem bocsátják el a számukra fontos, szakképzett és gyakorlott munkaerőt, és munkaidő-csökkentés esetén először ezeket a tartalékokat használják fel. A vállalati stratégia fő iránya napjainkban az, hogy lehetőleg elkerüljék új munkaerő felvételét, és túlórák növelésével vagy „kölcsönmunkaerővel" ellensúlyozzák az esetenként hiányzó munkaerőt. Ebben a munkaerőpiac „túlszabályozottsága" is szerepet játszik. Az alkalmazottak elbocsátása nehéz és költséges, a gazdasági válság bizonytalan viszonyai között pedig felesleges kockázatot jelent a létszám növelése. A vállalati stratégia a másik irányban a munka további racionalizálásával, pótlólagos tőkebefektetéssel, technikai újításokkal ellensúlyozza a munkaidő-csökkentés hatásait. A harmadik stratégiai irány a gazdaságtalan termelés leállítása, és ezzel a munkaerő-szükséglet csökkentése. E háromféle stratégia még ugyanazon a vállalaton belül is gyakran „kart karba öltve" jelenik

[29] *Bosch, Gerhard:* The Dispute over the Reduction of the Working Week in the FRG. International Working Group Conference on Labour Market Segmentation, Santiago del Compostelle, July, 1985., kézirat.

meg, és még inkább összefonódik a gazdasági ágazatok és a nemzetgazdaság szintjén.

A Nemzetközi Munkaügyi Hivatal 1984-ben közzétett összefoglaló jelentése a tagországok állami, szakszervezeti és vállalati képviselőinek a válaszaiban „kevés információt talált a heti vagy évi munkaidő-csökkentés és a munkanélküliség csökkenése közötti összefüggésre. Nem zárható ki azonban bizonyos hatás — állapítja meg a jelentés —, ha más nem, úgy az, hogy segítheti a meglevő munkahelyek megőrzését."[30] A nyugatnémet szakszervezetek álláspontját tükröző, jóval optimistább tanulmány is — információtechnikai okokra hivatkozva — arról ír, hogy „lehetetlen megállapítani a munkaidő-csökkentés hatását a foglalkoztatásra", mivel ennek mérésére nincs megfelelő adat és az érdekeltek emlékezete sem biztos támpont.[31] Ennek ellenére az NSZK-beli szakszervezetek egy része a hetvenes évek vége felé a munkaidő általános csökkentését követelte — bérkompenzációval. Az elkülönülő érdekek és a megosztott felelősség viszonyai között abból indultak ki, hogy ez mérsékelni fogja a munkanélküliséget. Ezen az alapon az NSZK leghatalmasabb szakszervezete, a Fémipari Dolgozók Szakszervezete, a második világháború utáni korszak legnagyobb és leghosszabb sztrájkját robbantotta ki 1982-ben a 35 órás munkahét bevezetéséért. A hét hétig tartó sztrájk, amely csupán a szakszervezeti sztrájkkasszának 500 millió márkába került, végül azzal a kompromisszummal végződött, hogy a heti munkaidőt egyelőre 40 óráról 38,5 órára csökkentik. Ennek ellenében a szakszervezetek beleegyeztek abba, hogy a vállalatok rugalmasan módosíthatják a heti munkaidő hónapon, illetve éven belüli beosztását. Az ideiglenes megegyezés határideje 1986 őszén járt le; a munkaidő további csökkentésére folyó újabb csaták 1987 közepéig még nem vezettek végleges eredményre.

A svéd szakszervezetek — az előzőektől eltérően — abból in-

[30] Le temps de travail. i. m., 158. o.
[31] *Bosch:* i. m.

dultak ki, hogy a tömeges munkanélküliség a fejlett tőkés gazdaságnak és gazdaságpolitikájának a következménye, a munkaidő hosszától függetlenül alakult ki és marad fenn. Ezért nem számítanak arra, hogy a munkaidő csökkentése vagy más hasonló módszerek mérsékelhetik a munkanélküliséget. A munkaidő-csökkentés csak a munkanélküliség „arányos szétosztását" jelentené, ezért nem a munka mennyiségének a csökkentését, hanem új munkaalkalmak létesítését kell finanszírozni. Elő kell továbbá segíteni, hogy a dolgozók önként választhassanak a lehetőségek között: aki több szabadidőt igényel munkajövedelmének csökkenése ellenében, úgy azt minél kedvezőbb feltételek között tehesse meg.[32]

A munkaidő-csökkentés munkanélküliséget mérséklő hatásának a tagadásában az is szerepet játszik, hogy a technikai fejlődés legújabb irányai nemcsak munkaerőt takarítanak meg, hanem a tőkeigényességet is csökkentik. A nemzetközi munkamegosztás új irányzatai pedig a munkaigényes termelés növekvő részét a fejlődő országokba helyezik át.

A politika elvi szintjén egyetértés van abban, hogy a gazdaság mai körülményei között a munkaidő-csökkentés hozzájárulhat a súlyos konfliktusok elkerüléséhez. Így a Közös Piac szociális miniszterei — az Egyesült Királyság kivételével — 1984 júniusában a munkaidő-csökkentés mellett foglaltak állást. A határozat azonban a tagországokra bízta, hogy mikor, milyen módon és milyen mértékben csökkentik a munkaidőt. Márpedig a munkaidő-csökkentés egyik problémája éppen az, hogy a világpiac mai viszonyai között egyik ország sem kockáztatja, hogy hátrányos helyzetbe hozza gazdaságát a nemzetközi piacokon. A szociális miniszterek deklarációja tehát megrekedt az elvi állásfoglalás szintjén.[33]

Az általános munkaidő-csökkentés helyett a munkaadók és a

[32] *Rehn:* i. m.

[33] A Közös Piac munka- és szociális ügyekkel foglalkozó miniszereinek 1984. júliusi határozata. EEC. Brüsszel.

kormányok is a rugalmas időrendszerek különböző formáit és a részmunkaidős foglalkoztatást helyezik előtérbe. Ezek munkanélküliséget csökkentő hatása azonban — mint majd bemutatjuk — alig érzékelhető.

A foglalkoztatáspolitika gyakorlatában nagyobb szerepe van a magas nyugdíjkorhatárok leszállításának, de csak „visszafordítható" kedvezményként, átmeneti érvénnyel és a munkanélküliséget mérséklő meghatározott feltételek mellett.[34] Ahol azonban azt akarták elérni — mint Franciaországban, a Mitterrand-kormány működésének kezdetén —, hogy a dolgozók minél többen válasszák a korkedvezményes nyugdíjazást, úgy az olyan többletköltségekkel terhelte volna meg a vállalatokat és a társadalombiztosítást, ami jóval meghaladta volna a munkanélküli segély korlátozott költségeit, és így ennek széles körű alkalmazására végül is nem került eddig sor.[35]

A munkanélküliség elleni akciók még egy vonatkozásban érintik a munkaidőt. Nem új, de ismétlődően felmerülő álláspont, hogy a jelentős munkanélküliség mérséklésére korlátozni kell a túlórázást. A túlórák száma a hetvenes évek elejétől a legtöbb országban érdemlegesen csökkent, de ez inkább a válság következménye, mint a munkanélküliség mérséklését célzó akciók eredménye.

Az eddigi tapasztalatok szerint sem a napi és a heti munkaidő általános rövidítésével, sem az évi és az életmunkaidő csökkentésének különböző formáival nem sikerült érdemlegesen mérsékelni a munkanélküliséget. A hetvenes évek tömeges és kényszerű munkanélkülisége a fejlett tőkés országok és a világgazdaság strukturális ellentmondásainak a következménye, és így felületi kezeléssel aligha orvosolható.

A munkaidő további jelentősebb csökkentését valószínűleg a gazdasági fejlődés következő újabb nagyobb és általános kon-

[34] *Glaubrecht—Wagner—Zander:* Verkürzung der Lebensarbeitszeit. Die Unternehmung. 1985. augusztus.

[35] *Tahar:* i. m. — (1985.)

junktúrája fogja magával hozni. E tekintetben azonban a futurológusok ma hallgatnak, vagy jóval óvatosabbak, mint két-három évtizeddel ezelőtt. Új irányzatként inkább a munkahét további „összenyomása" merül fel oly módon, hogy az akár a napi munkaidő növelését is jelentheti.[36] Az általános munkaidő-csökkentés újabb hullámaitól ma eléggé távol vagyunk.

Munkaidő-csökkentés a szocialista országokban[37]

A mai európai szocialista országok többsége az európai iparosodás „fél-perifériáján" jött létre. Már Oroszország is túl volt azonban 1917-ben az iparosodás kezdeti szakaszán; a „normál munkanap" kialakult a gyáriparban, bár a munkaidő a gazdaság legtöbb területén hosszabb volt, mint Nyugat-Európában.

Mind Szovjet-Oroszországban, illetve a Szovjetunióban, mind a második világháború után kialakult szocialista országokban a munkaidő ismételt, jelentős mértékű, általános csökkentése következett be. Amíg azonban a fejlett tőkés országokban a munkaidő általános csökkenése szorosan összefügött a termelékenység növekedésével, a gazdaság fejlődésével, addig a szocialista országokban más tényezők motiválták a munkaidő-csökkentést.

A munkaidő csökkentésének elsődleges motívuma a szocialista rendszer versengése a fejlett tőkés gazdaságokkal. Az új tár-

[36] *Owen:* i. m. (lásd e fejezet 8. lábjegyzetét).

[37] A munkaidő alakulását a KGST-országokban nemzetközi kutatócsoport vizsgálja. Ennek keretében az NDK kutatói állították össze a törvényes munkaidő változásait bemutató dokumentumot: Internationaler Vergleich der Entwicklung der Regelungen der Arbeitszeit, des Erholungsurlaubs, des Schwengerschafts — und Wochenurlaubs und anderer Freistellungen, sowie des Rentenalters in sozialistischen und kapitalistischen Landern. I—II. Teil. 1986. augusztus—szeptember (szerk.: *Grabley, Hanna*). E fejezetnek a törvényes munkaidőre vonatkozó adatai e kutatási jelentésen alapulnak.

sadalmi rend arra törekedett, hogy minél előbb megvalósítsa azokat a követeléseket, amelyek teljesítését — a feltételezések szerint — korábban csupán a tőkések profitérdekei akadályozták meg, és ezzel is bizonyítsa előnyeit és fölényét a tőkés rendszerrel szemben. Ezt az ideológiai-politikai alapállást erősítette az a további hipotézis, hogy a munkaidő csökkentése arányosan növeli a dolgozók szabadidejét, és így gyorsan és közvetlenül javítja a dolgozók életkörülményeit.

A munkaidő-csökkentések akcióit nem előzték meg elemzések és vizsgálatok annak gazdasági feltételeiről és hatásairól, vagy ha születtek is ilyen elemzések, úgy eredményeik nem kerültek nyilvánosságra. A szocialista építés kezdeti szakaszaiban a munkaidő-csökkentés nemcsak lehetségesnek, hanem társadalmilag szükségesnek is tűnt, mivel feltételezték, hogy az elősegíti a mezőgazdaság és a háztartás számottevő munkaerő-tartalékainak a foglalkoztatását, a „szocialista típusú teljes foglalkoztatás", a munkaerőforrások maximális foglalkoztatását.

A fejlődés későbbi szakaszában, amikor a szocialista országok gazdaságában megjelent, majd általánossá vált a munkaerőhiány, a munkaidő-csökkentés azért tűnt lehetségesnek és szükségesnek, mivel feltételezték, hogy az maga után vonja a „belső munkaerő-tartalékok mozgósítását", és így a munkaidő csökkentése a termelékenység emelkedését és a gazdasági növekedést is előmozdítja.

A gazdasági gyakorlat nem cáfolta meg a logikusnak tűnő feltételezéseket, mivel a szocialista országok belgazdaságában a termelési költségek, az árak, a nyereség csupán formálisan szimulálják az árutermelő gazdaság kategóriáit. A költségek alakulása, a gazdasági hatékonyság követelményei a belső piacon nem korlátozzák a gazdaságilag megalapozatlan voluntarista határozatok végrehajtását sem.

Az új politikai-gazdasági rendszer viszonyai között a központi hatalom egyszerre lépett fel a munkásosztály, az egész nép érdekeinek képviselőjeként és a gazdálkodó szervezetek tulajdonosaként. A munkaidő csökkentésére vonatkozó központi hatá-

rozatok tehát nem ütköztek — nem is ütközhettek — semmiféle „tulajdonosi" ellenállásba. A munkaidő-csökkentés megfelelt a munkások és az alkalmazottak közvetlen érdekeinek, ideértve a vállalatok és más gazdasági szervezetek vezetőit is, mivel a gazdasági szervezetek nem voltak önállóak, felelősségük a központi határozatok és utasítások végrehajtására korlátozódott.

A munkaidő módosításait és a végrehajtást jogszabályok írták elő általános és kötelező érvénnyel. A szocialista országokban a „törvényes munkaidő" nem a munkaidő maximálását célozta — amelyen belül a munkaadók és a munkavállalók közötti érdekegyeztetés alapján alakul ki a ténylegesen érvényesülő „tarifális" vagy „szerződéses" munkaidő —, hanem az egész gazdaságban egységesen alkalmazandó munkaidőt.

A munkaidő általános csökkentése mellett ugyancsak központi jogszabályok írták elő a munkaidő rövidítését, ezenkívül az egészségre ártalmas, illetve a különösen nehéz munkát igénylő területeken dolgozókat, a fiatalkorúakat, a terhes és a szülő nőket, valamint a kisgyermekeket gondozó anyákat megillető munkaidő-kedvezményeket.

Az elmondottak magyarázzák, hogy a háborúból még ki sem lábaló, gazdaságilag szétzilált Oroszországban már 1917-ben, deklarálták a hatnapos, 48 órás munkahét általános bevezetését. Egy évtizeddel később, az októberi forradalom 10 éves évfordulója alkalmából, a napi munkaidőt 7 órára csökkentették.

A 42 órás munkahét 1940-ig volt érvényben, amikor is a háborús készülődések miatt visszatértek a heti 48 órás, majd a háború alatt az ennél is hosszabb munkaidőre. A háború után az SZKP XX. kongresszusa 1952-től visszaállította a heti 42 órás munkaidőt. A XXI. kongresszus 1964-ben már a 35—40 órás munkahét megvalósítását tűzte ki célul. Ennek első lépéseként 1966 után ötnapos, 41 órás munkahétre tértek át. A munkaidő további csökkentésére azóta nem került sor. Az 1986. évi XXVII. pártkongresszus már csak a munkaidő jobb kihasználásának a fontosságát hangsúlyozta, utalva arra, hogy az majd lehetővé teszi a szabadidő további növelését. Kedvező fejlődést

feltételezve kilátásba helyezték azonban, hogy a nyolcvanas évek végén újabb munkaidő-csökkentésre kerülhet sor.

A többi szocialista országban már a második világháborút követően, 1945-ben, a Szövetséges Hatalmakat képviselő és a Szovjetunió által vezetett Ellenőrző Bizottság rendelkezésére vezették be az általános 48 órás munkahetet. Ezt követően az NDK kezdte meg 1957-ben a munkaidő további csökkentését: a hatnapos munkahét fenntartása mellett 7 és fél órára csökkentették a napi, vagyis 45 órára a heti munkaidőt. 1966-ban viszont felemelték a napi munkaidőt, és változatlan heti 45 órás munkaidővel kéthetenként 5 napos munkahétre tértek át. A következő évben a heti munkaidőt 43 és 3/4 órára csökkentették, és áttértek a teljes ötnapos munkahétre. Ezt követően, 1976-ban az NSZEP IX. kongresszusán elfogadott pártprogram „a munkatermelékenység növekedésétől függően"[38] irányozta elő a 40 órás munkahét bevezetését, de ennek végrehajtása érdekében eddig mindössze az történt, hogy 1977-ben a két műszakos dolgozóknál 42 órára, a több műszakosoknál pedig 40 órára csökkentették a munkaidőt, és a gyermekes anyáknak járó munkaidő-kedvezményeket szélesebb körre terjesztették ki. Az általános napi munkaidő azonban változatlanul napi 8 és 3/4, illetve heti 43 és 3/4 óra maradt.

Az NDK-t Csehszlovákia követte a munkaidő-csökkentésben: 1968-ban elkezdték a fokozatos áttérést az ötnapos, napi 8 és fél órás, heti 42,5 órás munkaidőre. Ugyanakkor előírták, hogy az évi munkaidőalap 260 munkanapnál kevesebb nem lehet, és így minden évben 3—4 szombat „rendes" munkanapnak számít. Az 1968 óta eltelt két évtized alatt nem került sor újabb munkaidő-csökkentésre. 1985-ben azonban úgy határoztak, hogy a „kötelező" szombati munkanapokat 1990-ig fokozatosan meg kell szüntetni. A munkaügyi prognózisok csak a kilencvenes évek második felében számítanak a heti munkaidő további, szerény mértékű csökkentésére.

[38] Internationaler Vergleich... i. m.

Magyarország is 1968-ban kezdte meg a munkaidő csökkentését, és — másodhetenként ötnapos munkahéttel — fokozatosan tért át a 44 órás heti munkaidőre. Ezt 1972-ben Bulgária is követte, ahol — a Szovjetunióhoz és Csehszlovákiához hasonlóan — a 48 órás munkahétről közvetlenül a 42,5 órás, ötnapos munkahétre tértek át. Sajátos volt a helyzet Romániában, ahol a Munka Törvénykönyve már 1950-ben deklarálta a napi 8, heti 48 órás munkaidő bevezetését, de ennek végrehajtása csak 1972-ben történt meg. Lengyelország csak 1974-ben kezdte meg a 48 órás munkaidő 46 órára való csökkentését — a hatnapos munkahét fenntartása mellett. Ezzel nagyjából le is zárult a szocialista országokban a hatvanas évek végén megkezdett munkaidő-csökkentések sorozata.

A nyolcvanas években már csak három országban módosult kissé a munkaidő hossza. Lengyelországban 1981-ben a Szolidarítás szakszervezet nyomására bevezették az ötnapos, 40 órás munkahetet. Miután azonban ennek a gazdasági feltételei nem voltak meg, így 1983-ban 42 órára emelték fel a heti munkaidőt, de nem írták elő központilag ennek elosztását a hét napjai között. A gyakorlatban havonta három héten át öt napon keresztül 8 órát, a negyedik héten pedig plusz egy napot dolgoznak. A gazdasági helyzetre hivatkozva 1983 nyarán újabb intézkedés történt. A „népgazdaságilag fontos, a honvédelem, valamint a lakosság alapvető szükségleteinek ellátása szempontjából jelentős állami vállalatoknál" a kormány hatnapos, 46 órás munkaidőt írt elő. Sőt, 1986-ban arra is lehetőséget adtak, hogy „több szombatot is munkanapnak nyilvánítsanak", amennyiben ezt a „gazdasági szükségszerűség" megköveteli, valamint a vállalati tanács és a helyi szakszervezet ebben megegyeznek.[39]

Romániában 1982-ben kezdték meg a már 1976-ban deklarált 46 órás munkaidő bevezetését, nagyrészt a hatnapos munkahét fenntartása mellett.

[39] Internationaler Vergleich... i. m.

Végül, Magyarország a nyolcvanas években is folytatta a munkaidő általános csökkentését.

A munkaidő-csökkentések vázolt folyamatáról az 1. táblázat nyújt összefoglaló képet.

1. táblázat

A törvényes heti munkaidő csökkentése az európai KGST-országokban

Időszak	Szovjetunió	Bulgária	Csehszlovákia	Lengyelország	Magyarország	NDK	Románia
1917	48	...	...	...	...	...	...
1927	42	...	...	...	...	...	...
1940	48	...	...	...	...	...	...
1945	...	48	48	48	48	48	60
1956	42	...	...	...	...	...	...
1957	...	...	...	...	...	45	...
1966	41	...	...	...	...	...	...
1967	...	...	...	...	...	43,75	...
1968	...	...	42,5	...	44	...	...
1972	...	42,5	...	...	...	...	48
1974	...	...	...	46	...	...	...
1981	...	...	...	40	42	...	...
1982	...	...	...	...	...	...	46
1983	...	...	...	42/46	...	...	...
1984	...	...	...	...	40/42	...	...
1985/1986 évi helyzet	41	42,5	42,5	42/45	40/42	43,75	46

Megjegyzés: Az adatok csak hozzávetőleges pontosságúak. Az időpontok általában a munkaidő kezdetét jelzik. Az áttérés az új munkaidőre — amint ezt a magyarországi gyakorlat is mutatja — egyes esetekben több évet vett igénybe.

A munkaidő-csökkentések elsősorban a heti munkaidőre vonatkoztak; csak kivételesen és időlegesen módosították a munkanap 8 óráját. A heti munkaórák csökkentése a munkanapok számának csökkentését jelentette, de a munkanapok számát a

fizetett ünnepnapok és a fizetett szabadság rendszere is befolyásolja.

A fizetett ünnepnapok száma hat (Románia) és kilenc (NDK) között mozog, és az egyes országok a legkülönbözőbb módon szabályozzák az eljárást a munkanapra eső ünnepnapok esetében. Így például Bulgáriában minden ünnepnapot a megelőző szombaton teljes egészében le kell dolgozni, tehát a fizetett ünnepnapok lehetővé teszik az ünnep megtartását, de nem növelik a hét végi pihenőnapok számát. Csehszlovákiában a már említett és eltörlés alatt álló rendelkezés volt eddig érvényben. Romániában nincs szabályozva ez a kérdés, de gyakori a fizetett ünnepnapok más munkaszüneti napokon való ledolgoztatása.[40]

Magyarországon a jogszabályok nyolc fizetett ünnepnapot jelölnek ki pihenőnapként,[41] feltéve, hogy a Munka Törvénykönyvében megjelölt ünnepnap munkanapra esik. A fizetett ünnepnapok miatti pihenőnapok száma így — az adott év naptári napjaitól függően — három és nyolc nap között változik, vagyis a 104 hét végi munkaszüneti napot figyelembe véve a ledolgozható munkanapok száma évente 253 és 258 között mozog. A legújabb rendelkezések szerint azonban 1987-től egy évben 255 munkanapnál kevesebb nem lehet. Ezért, ha valamely évben legalább hét vagy mind a nyolc ünnepnap munkanapra esne, ami évtizedenként többször is előfordulhat, úgy az ünnepnap miatt kieső egy vagy két napot — a korábbi cseh rendelkezésekhez hasonlóan — a szombati szabadnapokon kell pótolni. A nyolcvanas évek első felében, 1982-ben és 1983-ban, öt nap esett szombatra és vasárnapra, vagyis csupán három munkanap maradt el, míg 1985-ben, 1986-ban, majd 1990-ben valamennyi fizetett ünnepnap munkanapra esett, illetve esik, így az 1987.

[40] *Frey Mária:* Munkaidő a kelet-európai szocialista országokban. 1987. február, kézirat.

[41] Január 1., április 4., húsvét hétfő, május 1., augusztus 20., november 7., és december 25—26.

évi új rendelkezés alapján ebből két napot le kell majd dolgozni.

A tőkés országokban a fizetett ünnepnapok száma sokkal tágabb határok között mozog: Svájcban és Finnországban mindössze négy-öt nap, az országok többségében tíz-tizenkét nap, Portugáliában és Spanyolországban tizennégy nap. A munkanapra eső ünnepnap ledolgoztatására nincs precedens, az ellenkezőjéről pedig csak a belga munkaügyi jogszabályok rendelkeznek. Eszerint, ha a fizetett ünnepnap vasárnapra esik, úgy e helyett a vállalat és a helyi szakszervezet közös megállapodása alapján más munkanapon kell pihenőnapot kijelölni, vagy pedig ezt az időt fizetett szabadságként kell kiadni.[42]

A fizetett szabadság rendszerének nemzetközileg általános vonása a szocialista országokban is az, hogy a szabadság alapszabadságból, az ezt kiegészítő pótszabadságból és rendkívüli szabadságból áll. A kiegészítő szabadságnapok a szolgálati időtől függően emelkednek, pótszabadság pedig különböző jogcímeken jár. A legáltalánosabb jogcímek közé tartoznak a fiatalkorúaknak, a szülő, illetve a kisgyermekeit gondozó anyáknak, az egyes ágazatokban, valamint meghatározott munkakörökben dolgozóknak járó pótszabadnapok, továbbá a munka mellett tovább tanulóknak járó rendkívüli szabadságnapok. Az elmondottakból következően a fizetett szabadság jogszabályokban részletezett időtartama nem fejezhető ki egy általánosan érvényes értékkel, hanem csak az adott időpontban kifizetett tényleges szabadságnapok átlagos száma hasonlítható össze. Ez jelenleg Lengyelországban és a Szovjetunióban a leghosszabb, Csehszlovákiában és Magyarországon a legrövidebb.

Az előzőek alapján számított 1986. évi törvényes évi munkaidőalapot mutatja be a 2. táblázat, az ipari munkásokra vonatkozó összehasonlítható adatok alapján.

[42] Conditions of work digest. Vol. 5. 1986. 2. ILO, 1986.

2. táblázat

A törvényes munkaidő hossza 1986-ban az európai KGST-országokban

Ország	Munkaszüneti és vasárnapok	Fizetett ünnepnapok	Munkanapok	Napi munkaidő	Névleges évi munkaidőalap	Fizetett szabadság	Törvényes évi munkaidőalap	Index
			munkaóra					
Bulgária	104	5	256	8,5	2176	170	2006	108,4
Csehszlovákia	101	4	260	8,5	2120	162	2048	110,3
Lengyelország	91	6	268	8,0	2144	200	1944	104,7
Magyarország	104	8	253	8,0	2024	168	1856	100,0
NDK	104	7	254	8,75	2223	184	2039	110,0
Románia	52	4	309	7,7	2379	177	2202	118,6
Szovjetunió	104	8	253	8,2	2075	197	1878	101,2

Az összehasonlított szocialista országok közül Magyarországon a legrövidebb, Romániában a leghosszabb az évi törvényes munkaidő. A gazdaságilag fejlettebb NDK-ban és Csehszlovákiában a hazainál 10 százalékkal nagyobb az évi munkaidőalap.

Az elmúlt évtizedek munkaidő-csökkentéseinek áttekintése megerősíti, hogy a szocialista országokban a gazdasági fejlettség és növekedés, a külgazdasági kapcsolatok, a nemzetközi versenyképességgel és a gazdasági hatékonysággal összefüggő megfontolások nem játszottak meghatározó szerepet a munkaidő csökkentésében. A termelékenység alacsony szintje sem akadályozta korábban a munkaidő csökkentését, mivel — legalábbis a hatvanas évek végéig, a hetvenes évek elejéig — a szocialista országok többségében még jelentősek voltak a mezőgazdaság és a háztartás munkaerő-tartalékai.

2. MUNKAIDŐ-VESZTESÉGEK; HIÁNYZÁS A MUNKAHELYRŐL

Mi a hiányzás?

A ténylegesen ledolgozott munkaórák száma — a túlórák nélkül — mindig kisebb, mint a törvényes (tarifális) munkarend szerinti munkaidő. A dolgozók egy része betegség miatt nem jelenik meg a munkahelyen, mások a legkülönbözőbb okok következtében maradnak távol; túlnyomó többségük engedéllyel és teljes fizetéssel vagy fizetés nélkül, kis részük „igazolatlanul". Ezen túlmenően sokan késve kezdik meg, hamarabb hagyják abba munkájukat, vagy a munkanap közben távoznak el egy időre a munkahelyükről.

A hiányzás az a napokban, órákban vagy percekben mért idő, amely a munkarend szerinti munkaidőből azért esik ki, mert a munkaviszonyban álló dolgozó nem tartózkodik a munkahelyén, és ezzel munkaidő-veszteséget okoz. Két fő formája van: az egész napos[43] és a munkanap alatti, „törtnapi" távollét.

[43] A magyar statisztikai rendszer a naptári napok számából a törvényes munkaszüneti napok és a munkarend szerinti szabadnapok, illetve pihenőnapok levonásával vezeti le a „munkarend szerinti munkaidőalapot". Ezt csökkentik a munkanapkiesések, amelyeknél a fizetett szabadságidőt — a KGST Statisztikai Állandó Bizottsága 1972. évi ajánlásának megfelelően — „mint a munkarend szerinti időalap kihasználását gyengítő tényezőt kezelik" (Egységes munkaügyi statisztikai utasítások. KSH. 1982. 15. o.), vagyis „veszteségként" tartják számon. A fizetett szabadság azonban éppoly kevéssé „gyengíti" a munkaidőalap kihasználását, mint ahogy a törvényes munkaszüneti napok vagy a napi, heti munkaidő hosszának változása is csupán csökkenti azt, de nem minősíthető „hiányzásnak" és még kevésbé „veszteségnek". Ezt állapítják meg a munkaidőveszteségek statisztikai elemzései is: „...a fizetett szabadság szükséges ráfordításként, az időalap leszűküléseként is felfogható..." (Munkaidő-teljesítmények és munkaidő-veszteségek a népgazdaság szocialista szektorában. 1973—1975. KSH. 1977. 14. o.). Ezért — a Nemzetközi Munkaügyi Hivatal és más országok gyakorlatának megfelelően — a fizetett szabadságot nem hiányzásnak, hanem a munkaidő-csökkentés egyik té-

A „hiányzás" a modern ipari társadalom jelensége; csak a bérmunkásként, munkaviszonyban végzett munkára értelmezhető. Történelmileg a munkaidő kifejlődésével együtt jelenik meg, azt kíséri végig.

A hiányzást általában a munkára vonatkozó társadalmi normától való eltérésnek tekintik, amely a gazdaság, illetve az egyes vállalatok, szervezetek „normális" működése szempontjából diszfunkcionális jelenség. A hiányzások miatti munkaidőkiesés ugyanis gazdasági veszteség, amely fékezi a termelés növekedését, növeli a költségeket és csökkenti a nyereséget. A hiányzások csökkentése javítja a gazdasági hatékonyságot, így mérsékelése társadalmilag is indokolt. Ez a felfogás határozza meg a hiányzásokkal kapcsolatos kormányzati és vállalati magatartást.

A tudományos munkák a hiányzások igen különböző okaira hívják fel a figyelmet. A korai amerikai szociológiai irodalom a kisebb munkacsoportokban uralkodó munkaerkölcs eltéréseit, a későbbi nyugat-európai munkák és a szocialista országok szakirodalma a „szervezési hiányosságokat" állította az előtérbe, amikor a hiányzások fő okait vizsgálta. A pszichologizáló megközelítés elsősorban az egyes dolgozók, illetve csoportok deviáns magatartására vezeti vissza a munkaidő-veszteségeket, akik „visszaélnek" a társadalom által nyújtott biztonsággal. Más koncepciók szerint a dolgozók elégedetlensége, növekvő elidegenedésük vezet a munkától való távolmaradásra.[44]

---

nyezőjének tekintjük, amely a munkarend szerint teljesíthető munkaidőalapot módosítja.

[44] *Dodier, Nicolas:* L'absentéisme en France. In: Cahiers du Centre d'Etudes de l'Emploi. Vol. 25. Presses Universitaires de France, Paris, 1982. — *Behrend, H.—Pocock, S.:* L'absentéisme individuel: résultats d'une étude de 6 ans dans une entreprise. Revue Internationale du Travail. 1976. november—december. — *Mayo, E.:* The social problems of an industrial civilization. 1945. — *Dunkel, D.:* Krankheitsbedingte Fehlzeiten, betriebsbedingte Ursachen und deren Bekampfung. Personal Report, '84., 1984.

A hiányzások értelmezésében és főbb okainak magyarázatában mutatkozó eltérések a vizsgálatok tudományági nézőpontjainak és módszereinek eltéréseiből, valamint a vizsgált munkaterületek és dolgozó rétegek különböző körülményeiből következnek. A lényeget tekintve e magyarázó elméleteknek az a közös kiindulópontja és koncepciója, hogy a hiányzás „társadalmi betegség". Feltételezik, hogy a dolgozók munkakedvének és érdekeltségének, a munka szervezettségének, a munkafeltételeknek és a munkakörülményeknek javításával a hiányzások csökkenthetők. A gazdálkodó és kormányzati szervezetek pedig azt az álláspontot képviselik, hogy az egyes dolgozók és csoportok reakcióitól függően, az érdekeltség erősítésével és az ösztönzéssel párhuzamos szigorú ellenőrzéssel és retorziókkal is fel kell lépni a hiányzásokkal szemben.

Az előbbiektől eltérő, sőt azokkal ellentétes irányzatok szerint a hiányzás az osztályharc egyik sajátos formája. Ez nemcsak a vállalati szervezetek és a munka szervezésének diszfunkcionális működését jelzi, hanem a munkásosztály új felfogását is, amennyiben „az osztályharc irányítása, valamint tartalma közötti érzékeny jelként is értelmezhető."[45]

Más irányzatok azt hangsúlyozzák, hogy „új munkaerkölcs és értékrend" van kialakulóban. A hiányzás nem csak a munkaadók által meghatározott munkarend tagadását fejezi ki, hanem „harcot azért, hogy a dolgozók életritmusuk egészét uralják".[46]

E koncepciók közös vonása, hogy elutasítják vagy mellőzik a munkára vonatkozó mai társadalmi normákat. A hiányzást a bérmunkára épült modern ipari társadalom elleni küzdelem egyik formájának tekintik, amely ellen tehát nem indokolt az erkölcsi ráhatás és ösztönzés, valamint a fegyelmezés eszközeivel harcolni.

Bármennyire is eltérő, sőt ellentétes a hiányzások elméleti értelmezése, közös vonásuk, hogy a hiányzások sokféle okát és

[45] *Behrend—Pocock:* i. m.
[46] *Dodier:* i. m.

tényezőit, valamint ezek hatásmechanizmusát a bérmunkáslét alapján vizsgálják. Általánosan elismert az is, hogy a hiányzásban nemcsak a tulajdonviszonyokból következő gazdasági kényszerrel szembeni ellenállás és a munkaerő-értékesítés alternatív lehetőségei jutnak kifejezésre, hanem azok a hagyományok és kulturális örökségek is, amelyek nagymértékben meghatározzák az egyén magatartását a társadalmi munkamegosztásban ráháruló feladatok teljesítésében. Ezek hatása különös élességgel mutatkozik meg a kelet-ázsiai és az európai országok munkaidő-veszteségei közötti nagy különbségekben.[47]

Ezért a hiányzásokat magyarázó különböző nézeteket és elméleteket végül is úgy tekinthetjük, mint amelyek — ideológiai és teleológiai nézőpontjuk ellenére — egymást kölcsönösen kiegészítik, és elsősorban a jelenség különös komplexitását jelzik. A hiányzásokban és más munkaidő-veszteségekben ugyanis — az élettani-egészségügyi tényezők mellett — éppúgy megjelennek a történelmi-kulturális örökségek, mint a társadalmi-termelési viszonyok, valamint a termelőerők fejlettségének és konkrét működésének a hatásai. Ebből következően a hiányzások vizsgálata, magyarázata és azok kezelése sok szempontú megközelítést, differenciált magatartást és intézményrendszert igényel.[48]

[47] *Ishida, Hideo:* Les conditions de travail: une comparaison avec l'Europe. Revue Française de Gestion, 1980. szeptember—október. — *Yamada, Narumi:* Working Time in Japon: Recent Trends and Issues. International Labour Review. No. 6., 1985. november—december. — *Ardenti, R.—Rerat, F.:* Les emplois dévalorisés: Conditions d'acceptabilité et politiques de gestion. In Cahiers du Centre d'Etudes de l'Emploi. Vol. 23. Presses Universitaires de France, Paris, 1981.

[48] Ezeknek a követelményeknek kevéssé felelhetnek meg azok a leegyszerűsített tipológiák, amelyek a hiányzásokat „objektív vagy szubjektív", „szükséges vagy indokolatlan", „elfogadott vagy nem kívánt", „dolgozótól független vagy dolgozótól függő" okok dichotom rendszerébe sorolják be. *(Somogyi Miklós:* A fizikai dolgozók munkaidejének kihasználása. Statisztikai Szemle, 1977. 8—9. sz., 867. o.)

Az elmúlt évek alatt Magyarországon az egész napos hiányzások következtében a munkások munkarend szerinti időalapjának közel 8—9 százaléka, minden évben átlagosan egy havi munkaidő esett ki. A hiányzások a hetvenes évek közepén érték el a legmagasabb arányt, megközelítették a 10 százalékot, noha az 1968-ban megkezdett számottevő munkaidő-csökkentéstől sokan a munkaidő-kihasználás javulását várták.

A hiányzás önmagában normális jelenség. Különösen a betegség miatti távollétre igaz, hogy az bizonyos határok között az emberi élet természetes jelensége; a munka „költsége" és nem pedig „veszteség". Kényes és nehezen válaszolható meg azonban az a kérdés, hogy hol húzódik meg az a „bizonyos határ", ameddig a hiányzás természetes és tolerálandó jelenség, illetve amelyen túl a betegség és más címen kieső munkanapok a gazdaság és társadalom diszfunkcionális működését jelzik. Ez ugyanis valóban az a „veszteség", amely lassítja a társadalmi termelés és ezen keresztül az életszínvonal emelkedését; csökkentése tehát társadalmilag is indokolt.

A nemzetközi összehasonlítás e kérdésre elég bizonytalan választ ad, mivel a „hiányzás" kategóriájának értelmezése és az alkalmazott megfigyelési módszerek országonként eltérőek. Néhány fejlett tőkés országra, valamint a szocialista országok többségére azonban rendelkezésre állnak a külön-külön is összehasonlítható adatok.

A két országcsoport összehasonlításakor figyelembe kell venni a statisztikai számítások tartalmi-módszertani eltéréseit.[49] A tőkés országokban „hiányzásként" tartják nyilván a dolgozók

[49] *Reyher—Bach—Köhler—Teriet:* Arbeitszeit und Arbeitsmarkt. In: Mitteilungen aus der Arbeitsmarkt und Berufsforschung. Verlag Kohlhammer. Nürnberg, 1979. — A távolmaradások jellemző adatai néhány tőkés országban. Praca i Zabezpeczenie Spoleczne. 26. k. 10. 1984. In: Munkaügy, 1985. 4. sz. — *Frey Mária—Késedi Ferenc:* Munkaidő-kiesések nemzetközi összehasonlításban. Munkaügyi Szemle, 1985. 12. sz.

3. táblázat

Az egy ipari foglalkoztatottra jutó egész napos hiányzások néhány tőkés és szocialista országban

Ország	Időpont	Évi munkaóra	Hiányzás százalék[b]
Összes foglalkoztatott			
Svédország	1981	243	13,5
Olaszország	1981	171	9,9
Franciaország	1981	139	7,6
Japán	1981	35	1,6
NSZK[a]	1981	133	7,5
Hollandia[a]	1981	174	9,5
USA[a]	1981	63	3,3
Fizikai dolgozók			
Lengyelország	1983	202	10,4
Magyarország	1985	171	9,2
Szovjetunió	1980	173	9,2
Csehszlovákia	1985	182	8,9
NDK	1981	165	8,1

Forrás: Tőkés országokról: *Salowski, Heinz:* Fehlzeiten. Ein Internationaler Vergleich. Deutscher Instituts-Verlag. Köln, 1983.; Szocialista országokról: *Frey Mária:* Munkaidő a kelet-európai országokban. 1987. február — kézirat.

[a] Az adatok a nem mezőgazdasági ágazatokban foglalkoztatott munkásokra és alkalmazottakra vonatkoznak.

[b] A munkarend szerinti időalap százalékában.

betegség, valamint szülési és gyermekgondozási szabadsága miatti távollétének a teljes időtartamát. A szocialista országokban viszont a szülési és a gyermekgondozási szabadságon levő, valamint a három hónapnál hosszabb ideig tartó tartalékos katonai szolgálatra behívott dolgozók az első naptól kezdve, a betegállományban levő dolgozók pedig három havi betegség után kimaradnak a „statisztikai állományból" és így a hiányzásból is.[50]

[50] Egységes munkaügyi statisztikai utasítások, KSH., 1982.

A számbavételnek ez a lényeges eltérése magyarázza, hogy Svédországban, ahol a szülő nők és a gyermekes családok jelentős fizetett szabadságot élveznek, a „hiányzások" aránya kiemelkedően magas. A szocialista országokban szintén hosszú a szülési szabadság, és a gyermekgondozási segélyrendszer még hosszabb távollétet tesz lehetővé. A statisztikailag figyelembe vett hiányzások aránya — a gyed-gyes nélkül — 5—7 százalék, azaz együtt 10—12 százalék[51], vagyis a svédekkel azonos rendszerben mintegy 20 százalék lenne a hiányzások aránya, tehát több mint Svédországban.

Más probléma, hogy a tőkés országokban vezetett statisztikai rendszer az összes dolgozóra vonatkozik, míg a szocialista országok — nehezen érthető okokból — csak a munkások hiányzását figyelik meg. A tőkés országokban a szellemi dolgozók hiányzása lényegesen alacsonyabb, mint a munkásoké, így a hiányzásokra vonatkozó statisztikai átlag legalább 1—1,5 százalékkal magasabb lenne, ha az adatok csupán a munkásokra vonatkoznának.

Az összehasonlítás e bizonytalanságai ellenére is az adatok arra utalnak, hogy a szocialista országokban az egész napos hiányzások aránya magasabb mint a fejlett nyugat-európai országokban.[52] A hiányzások magas aránya magyarázza, hogy hazánkban a ténylegesen teljesített munkaórák évi száma megközelíti a nyugat-európai országok szintjét, noha a munkarend szerinti munkaidő — főként a fizetéses szabadság hosszabb időtartama miatt — alacsonyabb ezekben az országokban, mint Magyarországon.

A statisztikai összehasonlítás szokásos bizonytalanságai ellenére is kétségtelen, hogy a hiányzások aránya — és általában a munkaidő kihasználása — más skálán mozog az Egyesült Ál-

[51] *Somogyi Miklós:* A munkaidőalap és kihasználása a magyar gazdaságban. Statisztikai Szemle, 1980. 4. sz.

[52] *Somogyi Miklós:* A fizikai dolgozók ... i. m.; *Somogyi Miklós:* A munkaidőalap ... i. m.

lamokban, mint az európai országokban; Japánban — és a többi kelet-, valamint délkelet-ázsiai országban — pedig teljesen egyedi vonásokkal találkozhatunk. Az Egyesült Államokban ez a „másság" főként a szigorú munkakövetelmények, valamint az európaitól lényegesen eltérő társadalombiztosítási rendszer és a munkaerő-piaci viszonyok hatását tükrözi. Japán és az ázsiai fejlett és fejlődő országok alacsony hiányzásában viszont kiemelkedő szerepe van az európaitól eltérő életfilozófián alapuló munkakultúrának és munkaerkölcsnek. A munkafolyamatok különlegesen jó szervezettsége is összefügg a társadalmi értékrend és gondolkodásmód sajátosságaival. Japán szerzők utalnak arra is, hogy amíg az európai kultúrában meghatározó szerepet játszó zsidó — keresztény vallás a munkát az isteni parancs ellen vétkező emberre mért büntetésként jeleníti meg, addig Japánban az emberi lét elsőrendű célja és feladata a tisztességgel elvégzett munka.[53] Eléggé valószínű, hogy az európai országok a hiányzások szintje tekintetében nem képesek követni az Egyesült Államokat és még kevésbé Japánt, noha a munkaidő intenzívebb kihasználása és a kelet-, valamint délkelet-ázsiai országokban a jóval hosszabb munkaidő — a technikai fejlettségen és a termelékenység szintjén túl is — nagymértékben növeli ezeknek az országoknak a nemzetközi versenyképességét.

Magyarországon az egész napos hiányzások aránya ágazatok szerint sajátos eltéréseket mutat; jóval magasabb a telepített iparban — mint a nagyrészt mozgó munkahelyeken — és kedvezőtlen feltételek között működő építőiparban, valamint a közlekedésben. Ezekben az ágazatokban nemcsak a munkakörülmények rosszabbak az átlagosnál, hanem a dolgozóknak nagyobb része vesz részt a második gazdaságban is. Ezek a tényezők magasabb hiányzásokat indokolnának az építőiparban és a közlekedésben, mint az iparban, ám a statisztika ennek a fordítottját mutatja.

[53] *Yamade, Ishida:* i. m.

1. ábra

Egész napos hiányzások a munkarendben teljesíthető munkaidőalap százalékában
(a fizikai dolgozók körében)

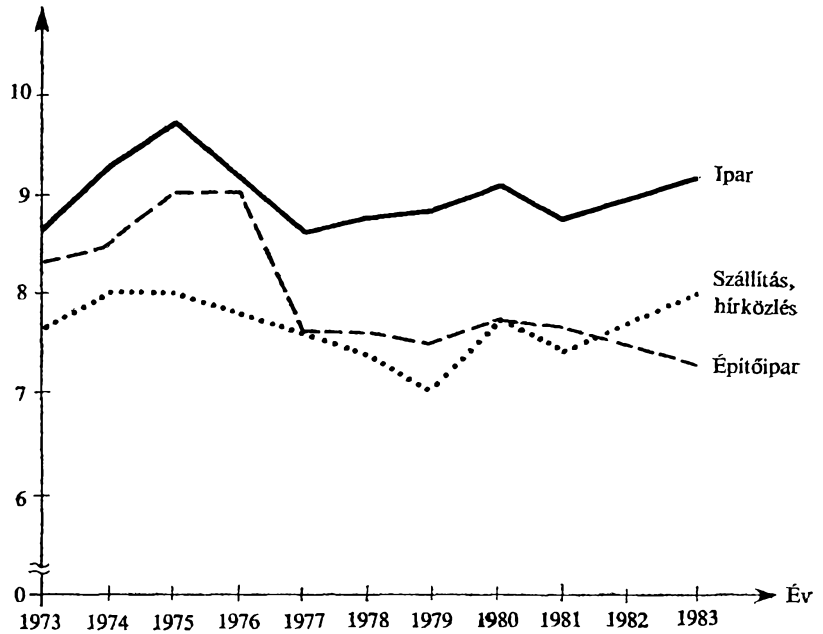

A vállalati vizsgálatok alapján feltételezhető, hogy az elmondottak jórészt a nyilvántartás és az ellenőrzés lazaságával és — különösen az építőiparban — a munkaidő sajátos, önkényes „flexibilitásával" függ össze. A csupán egy-két napos hiányzásokat sok esetben fizetett szabadságként írják ki, utólag, vagy „lecsúsztatják" a dolgozók, vagy pedig egyszerűen „elfelejtik" nyilvántartani a munkahelyeken.

A nem fizikai dolgozók hiányzásáról végzett empirikus vizsgálat néhány iparvállalatra vonatkozó adatai[54] azt a meglepő

[54] *Vasné Kabdebo Ildikó:* Vállalati munkaidőmérlegek tartalékainak feltárása. 1981. szeptember, MKKE-szakdolgozat.

képet mutatják, hogy annak aránya megközelíti, sőt egy-két vállalatnál meg is haladja a munkásokét. A szellemi dolgozóknál jóval kisebb a betegség miatti hiányzás, mint a munkásoknál, de az engedélyezett és fizetett hiányzás, valamint a továbbképzés miatti távollét ezt nagyrészt „kiegyensúlyozza". Ezzel szemben például az NSZK iparában a nyolcvanas évek elején a munkások hiányzása 8,3 százalékot, a férfi szellemi dolgozóké pedig csak 3,5 százalékot tett ki. Olaszországban 9 százalék, illetve 4 százalék; Svédországban 16,2, illetve 7,9 százalék volt a megfelelő arány.[55]

Magyarországon az összes egész napos hiányzás 4/5-ét a betegség miatti munkaképtelenség okozza, a hiányzások további 1/10-e engedélyezett és fizetett távollét, 1/10-e pedig nem fizetett, nagyrészt engedélyezett, kisebb részben engedély nélküli „igazolatlan" mulasztás. A betegség miatti hiányzások aránya a többi szocialista országban kissé alacsonyabb, az európai tőkés országokban pedig magasabb, mint Magyarországon. A hiányzások nagyságát és annak változásait azonban valamennyi országban elsősorban a megbetegedés címén bekövetkező hiányzás határozza meg.

Úgy tűnhet, hogy ez a hiányzás valóban „objektív", a „dolgozóktól független"[56] egészségi állapot romlásának a következménye, és csak a gyógyítás, valamint a gyógyulás adhatja vissza a dolgozók munkaképességét. A betegség miatti hiányzások arányát azonban nem egészségügyi tényezők is nagymértékben befolyásolják. Ezek közül a legfontosabbak: a munkaerő-piaci egyensúly és a foglalkoztatás biztonsága; a betegellátás és a társadalombiztosítás rendszere; a keresetek és a táppénz aránya; a munkakörülmények és a hiányzások ellenőrzése. Ezek kölcsönhatásában érvényesülnek a dolgozók neméből, életkorából, foglalkozásából, illetve a munkával való azonosulásából eredő „szubjektív" tényezők, valamint a tényleges egészségi állapot.

[55] *Salowsky, Heinz:* Arbeitszeit und Fehlzeiten in der deutschen Wirtschaft. Arbeit und Sozialpolitik, 1983. Nr. 4.

[56] Munkaidő-teljesítmények... i. m.

Hazai és nemzetközi adatok és tapasztalatok egyaránt arra mutatnak, hogy a betegség miatti hiányzás és az egészségi állapot között nem áll fenn a feltételezett szoros és közvetlen összefüggés.

Japánban — ahol az iparilag fejlett országok között ma a leghosszabb a teljesített munkaidő és a legintenzívebb a munkaidő kihasználása — a betegség miatti hiányzások elképesztően alacsony arányától függetlenül az európainál és különösen a kelet-európainál kedvezőbb a halandóság; hosszabb a születéskor várható átlagos élettartam. Hasonlóan ellentmondásos a szocialista országok összehasonlítása az észak-amerikai és a nyugat-európai országokkal.

A betegségek miatti hiányzások magas arányát tehát nem lehet csupán a dolgozók kedvezőtlen egészségi állapotának tulajdonítani. A betegség és a hiányzások között bonyolultabb, komplexebb és ellentmondásosabb az összefüggés.

A megbetegedések miatti munkaidő-veszteségek hazai alakulása a társadalombiztosítás adatai alapján[57] jól követhető. A hiányzás mértékét és arányait közvetlenül befolyásolta, hogy a negyvenes évek végét követő két évtizedben a táppénzre jogosultak száma közel kétszeresére, a táppénzellátásban részesített dolgozóké pedig a háromszorosára emelkedett. Ez a látványos növekedés csak a hetvenes évek közepén állt meg.[58] A táppénzen levők aránya addig fokozatosan emelkedett, és a hetvenes évek közepén elérte a 6,1 százalékos csúcspontot. Ezt követően a táppénzesek arányának csökkentésére irányuló kampány hatására arányuk visszaesett, majd — kisebb ingadozásokkal — ismét emelkedni kezdett, és 1986-ban a korábbinál jóval magasabb csúcsot ért el.

[57] Statisztikai jelentés. 1984., 1985., 1986. Országos Társadalombiztosítási Főigazgatóság.

[58] Az elmúlt tíz évben a táppénzre jogosultak száma 4,2 millió fő, a táppénzes dolgozóké 250 ezer fő körül stabilizálódott.

2. ábra

A táppénzellátásban részesülők aránya az átlagos állományi létszám százalékában a szocialista szektorban

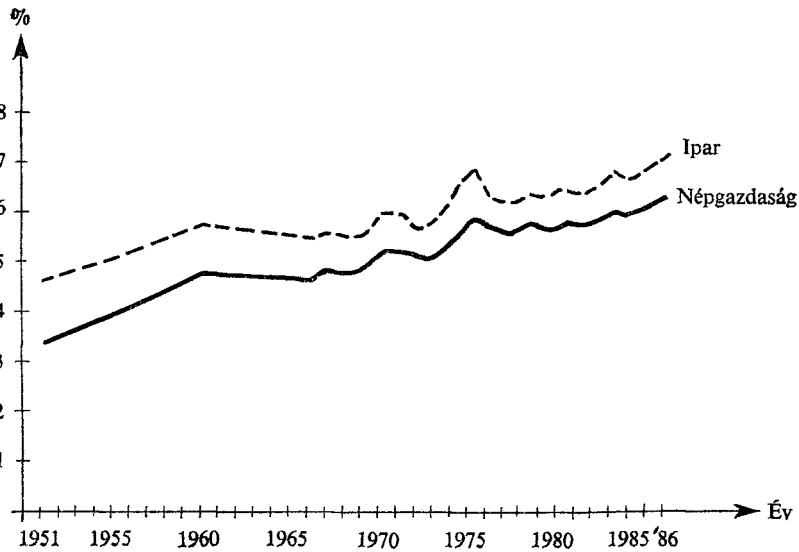

A táppénzes megbetegedések nagy részét néhány betegségcsoport okozza. Ezek közül az üzemi és egyéb balesetek, a légzőrendszer, a csontváz- és izomrendszer, a kötőszövetek, valamint a keringési rendszer betegségei okozzák az összes táppénzes napok közel 2/3-át. A táppénzesek arányának növekedéséhez 1970-től hozzájárul a kisgyermekek megbetegedése miatt engedélyezett táppénz bevezetése is. Ez a nyolcvanas évek közepén az összes táppénzes napok közel 7 százalékát tette ki, vagyis 0,4%-kal növelte a betegség miatti hiányzások arányát.

Az egészségi állapotot meghatározó fő „objektív" tényezők közé általában az életkort, a munka- és életkörülményeket, valamint az egészségügyi ellátást sorolják. Az elmúlt négy évtized alatt azonban a gazdaságilag aktív népesség kor szerinti összetétele alig változott, a munka- és életkörülmények, vala-

mint az egészségügyi ellátás feltételei pedig minden ellentmondásosságuk ellenére javultak. Ezért ezek az „objektív" tényezők nem indokolják a táppénzes esetek számának és arányának dinamikus növekedését és mai magas szintjét.

A táppénzarányok időszakos változásairól csupán hónapok szerinti adatok állnak rendelkezésre. Ezek szerint a megbetegedések aránya általában január-februárban a legmagasabb, amit főként az influenzával és a heveny légzőszervi megbetegedésekkel magyaráznak. Vállalati vélemények azonban arra utalnak, hogy az év eleji magas táppénzállományban szerepet játszik az előző év végi hajrá, és a keresetek gyors év végi növekedése is. Ez egyrészt az átlagosnál jobban kimeríti a dolgozókat, másrészt a rá következő hónapokban olyan magas táppénz felvételét tette korábban lehetővé, amely a teljesítménybéres munkásoknál megközelítette, vagy meg is haladta az év elején átmenetileg visszaeső kereseteket.

A táppénzesek kisebb mértékű növekedése figyelhető meg májusban és júniusban, majd szeptemberben és novemberben. Nem bizonyítható, hogy ez bizonyos betegségek járványszerű megjelenésével függ-e össze, vagy szerepet játszanak-e ebben a tendenciában a háztáji és kisgazdaságok időszakos munkacsúcsai is.

A megbetegedések miatti hiányzás ágazatok szerint is jellegzetesen különbözik. A logikus feltételezés az lenne, hogy ez főként a munkakörülmények és a foglalkozási struktúra eltéréseiből adódik. Az ágazati adatok azonban nem ezt mutatják.

A hiányzások aránya — a bányászatot kivéve — nem a különösen kedvezőtlen munkafeltételek között működő, hanem az „elnőiesedett" ágazatokra a jellemző. A táppénzbe vétel fő okai a terhességi szövődmények és más női betegségek, valamint a gyermekápolás. A nők átlagosnál jóval magasabb hiányzása feltételezhetően összefügg a nők „kettős műszakbeli" terheivel is, ami főleg a kisgyermekes anyáknál nagy.

A betegség miatti hiányzás és a tényleges egészségi állapot közötti ellentmondást a táppénzesek arányának területi szóró-

4. táblázat

Az egy dolgozóra jutó táppénzes napok száma az egyes ágazatokban 1986-ban

Magas		Alacsony	
Szénbányászat	23,6	Mezőgazdaság	16,6
Textilruházati ipar	22,7	Hírközlés	15,8
Textilipar	21,9	Egészségügyi és szociális ellátás	15,8
Bőr-, szőrme-, cipőipar	21,2	Pénzintézeti szolgáltatás	14,8
Kézmű- és háziipar	20,6	Villamosenergia-ipar	14,7
Nyomdaipar	19,6	Vízgazdálkodás	14,3
Építőanyag-ipar	19,6	Kultúra és sport	12,9
Élelmiszeripar	19,5	Költségvetési gazdasági szolgáltatás	12,8
Fémtömegcikk-ipar	19,4	Oktatás	12,1
Fafeldolgozó-ipar	19,3	Igazgatás és egyéb	12,1

Forrás: Statisztikai jelentés. 1986. OTF., 26. o.

dása is jelzi. A táppénzesek aránya 1986-ban Borsod-Abaúj-Zemplén megyében volt a legmagasabb (6,9 százalék) és Vas megyében a legalacsonyabb (5,4 százalék). Logikusnak tűnhet, hogy az eltérés a két megye ágazati és foglalkozási struktúrájának különbségeiből következik, hiszen Borsod-Abaúj-Zemplén megyében nagy szerepe van a bányászatnak, a kohászatnak, a nehézgépgyártásnak, míg Vas megyében ezek az ágazatok teljesen hiányoznak. Csakhogy a megbetegedések miatti hiányzás azonos ágazatokban is jóval alacsonyabb Vas megyében. Sőt, az eltérés az átlagosnál is nagyobb azokban az ágazatokban — például a pénzintézetekben, az egészségügyben vagy az államigazgatásban —, amelyeknek munkahelyi struktúrája és munkafeltételei nem különbözhetnek megyék szerint.

A betegség miatti távollét elemzése más vonatkozásban is megerősíti a betegség és a hiányzás közötti összefüggések feltételes jellegét. A hiányzás a férfi segédmunkásoknál és a beta-

nított munkásoknál az átlagosnál magasabb, gyakorisága pedig fiatalabb korban nagyobb, mint az idősebbeknél. Az iparvállalati adatokból ugyanakkor kitűnik, hogy 1977 után néhány évig a kohászati vállalatoknál a táppénzesek aránya — az általános növekedéssel szemben — csökkent. Feltételezhető, hogy ez összefügg a kohászat „válsághelyzetével", a leépítések első hullámaival. Szembetűnő volt a leépítések hatása a hiányzásokra a Nógrádi Szénbányászati Trösztnél, és legutóbb az Ózdi Kohászati Üzemben. A visszafejlesztés kezdetét követően mind a betegség, mind az egyéb okok miatti hiányzások aránya számottevően csökkent.

Más vállalati adatok is jelzik, milyen sokféle tényező lehet a megbetegedések miatti hiányzások oka. Így például egy országos iparvállalat tíz gyáregységében a betegség miatti hiányzások aránya 4,6 és 11 százalék között szóródik, noha a gyártási profil és a munkások összetétele alig különbözik egymástól. Néhány gyáregységben ki lehetett mutatni, hogy a vezetés és szervezés színvonala közvetlenül befolyásolja a hiányzásokat.

Más vizsgálatok szerint[59] a betegség miatti hiányzás főként a családi állapottal és a gyermekek számával függ össze. A hiányzások gyakorisága a házas dolgozóknál a legmagasabb, ezen belül is közel háromszor nagyobb a hiányzás a kétgyermekes családok esetében, mint a gyermektelen családoknál. Egyéb fontos kapcsolatra utal, hogy az év során betegállományba helyezettek aránya a háztáji és kisgazdasággal nem rendelkező dolgozók között csak 25 százalék volt, míg a kisgazdasággal rendelkezőknél 29 és a kertészeti jellegű gazdálkodást folytatóknál 33 százalékot tett ki.

A nyugat-európai országokban is általános az a tapasztalat,[60] hogy a nők betegség miatti hiányzása jóval magasabb, mint a

[59] *Kerekes Györgyné:* Betegállomány és szabadság. Ergonómia, 1981. 3. sz.

[60] *Reyher* és *szerzőtársai:* i. m.; *Frey—Késedi:* i. m.; A távolmaradások ... i. m.; *Kerekes:* i. m.; *Salowsky, Heinz:* Arbeitszeit und Fehlzei-

férfiaké, a munkásoké magasabb, mint a tisztviselőké, a külföldi munkavállalóké pedig meghaladja a belföldi munkaerőét.

A hiányzások aránya magasabb a konjunktúra idején, mint a gazdasági válság korszakában, amikor is nő a munkanélküliség. Nem kevésbé általános tapasztalat, hogy a hiányzások, ezen belül a betegség miatti veszteség aránya annál magasabb, minél nagyobb a vállalat, és ezenfelül is minél több dolgozó tartozik egy-egy vezető irányítása alá.[61]

Az átlagosnál gyakoribb a hiányzás a szabadnapot megelőző és követő munkanapon. Az NSZK-ban a hiányzások gyakorisága ötször akkora hétfőn és hatszor akkora pénteken, mint szerdán. Hasonló a helyzet a fizetést követő munkanapokon is. A pihenőnap körüli hiányzások magasabb gyakorisága különösen jellemző a délutáni és az éjszakai műszakban dolgozóknál. Feltűnő az összefüggés a fizetett szabadság és a betegség címén bekövetkező hiányzás között a vendégmunkásoknál.[62]

A hiányzások aránya ugyan bizonyos korrelációt mutat a munkakörülményekkel, de ezek sem mindig meghatározóak. Így például a MAN nürnbergi gyárának az edzőműhelyében — a különösen kedvezőtlen körülmények dacára — a munkások harmadannyit hiányoztak, mint az igen kedvező körülmények között dolgozó szerelők.[63]

---

ten in der deutschen Wirtschaft. Arbeit und Sozialpolitik, 1983. Nr. 4.; *Kruse, U.—Kruse, S.:* Zusämmenhange zwischen Krankenstand und Konjunkturverlauf. Arbeit und Sozialpolitik. 1983. 2. sz.; *Dunkel:* i. m.

[61] Franciaországban 1982-ben a 10—49 főt foglalkoztató üzemekben 3,6 százalék volt, az ötszáz fő feletti nagyüzemekben pedig 7,4 százalék volt a hiányzás. *Salowsky, Heinz:* Je grösser der Betrieb. Arbeit und Sozialpolitik, 1981. 1. sz.

[62] Az NSZK-ban a szabadság lejárata előtt fellépő „betegség" aránya a német munkásoknál 2,5 százalék, a spanyol vendégmunkásoknál 14,5 százalék, a törököknél 14,6 százalék, az olaszoknál pedig 24,8 százalék. *Salowsky, Heinz:* Fehlzeiten. Ein Internationaler Verglech. Deutscher Instituts-Verlag, Köln, 1983.

[63] *Dunkel:* ... i. m.

Általános az a vélemény, hogy a betegség miatti hiányzások aránya és eltérései nem annyira a betegállapottal függnek össze, hanem a már említett társadalmi-gazdasági tényezőkkel és a környezettel. Adott külső feltételek között pedig elsősorban a vállalati munkaerő-politika a meghatározó. Ha a dolgozó értelmét látja a munkájának, anyagilag és erkölcsileg elismerik, jó az üzemi légkör és kedvezőek a munkafeltételek, akkor alacsonyabb a hiányzások aránya.[64]

Feltűnő módon igazolja ezt a megállapítást tíz nyugatnémet nagyvállalatnál végzett vizsgálat. Eszerint a hiányzó munkanapok száma háromszor volt több azoknál, akik „unják a munkát", mint akiket „érdekel"; két és félszer több volt azoknál, akik „a munkatársakkal nem jöttek jól ki", mint akik „jól kijöttek", illetve azoknál, akik szerint a „munkahelyi légkör rossz", mint akik szerint „jó".[65]

Más módon jelzi ezt a francia társadalombiztosítás ellenőrzési rendszere. A beteglátogatások során a táppénzen levők 40 százalékát nem találták otthon. A meglátogatottak közel 1/5-énél merültek fel indokolt kételyek, de végül az ellenőrzöttek mindössze 1,5 százalékánál állapították meg a táppénzcsalást. Az ellenőrzés ily módon hatástalannak tűnhet, ám a látogatások után a „betegek" fele már másnap megjelent a munkahelyen, és ha ezt figyelembe vesszük, akkor az ellenőrzés hatékonysága is másként ítélhető meg. Az ellenőrzést és a hiányzások rendszeres és mélyreható elemzését az is indokolja, hogy a hiányzások jelentős része a dolgozók jól körülírható „kritikus" csoportjára korlátozódik.

A táppénz kérdésének a „komolyságát" különösen jellemzik a következő olaszországi „történetek". Az újságok is hírt adtak arról, hogy 1980. szeptember 27-én — a különös izgalommal várt

[64] *Wagner, P.:* Fehlzeiten und erfolgreiche bekämpfen. Fortschrittliche Betriebsführung und Industrial Engineering, 1982. 4. sz.

[65] *Seibel, H. D.:* Stressfaktoren erhöhen Fehlzeiten. Arbeitgeber, 1985. 4. sz.

portugál—olasz meccs idején — az Alfasud autógyárban az orvosilag igazolt betegek aránya elérte az állomány 41 százalékát. Még feltűnőbb a hiányzások magas aránya a túlméretezett és rosszul fizetett olasz államigazgatási dolgozóknál, akiknek nagy része valamilyen mellékmunkát végez, többnyire feketén. Így érthető, hogy egy 1982-ben végzett állami vizsgálat 12 ezer oldalas jelentése szerint például a postaügyi minisztériumban a vizsgálat idején a létszámnak csupán a felét találták ott; a Fiumicino római repülőtér postahivatalában nyilvántartott 49 osztályozóból pedig csak négy tartózkodott a munkahelyén stb.[66]

Mind a hazai, mind a külföldi vizsgálatok azt mutatják, hogy a betegség miatti hiányzás nem „objektív". A táppénzállomány nem csupán attól függ, milyen a dolgozó orvosilag mérhető egészségi állapota. Még ha el is tekintünk a társadalombiztosítás juttatásait, az orvosi ellenőrzés lazaságait és egyes orvosok megvesztegethetőségét kihasználó táppénzcsalóktól, akkor is nyilvánvaló, hogy a betegségérzetet nemcsak az egészségi állapot, hanem a társadalmi-gazdasági, a munkahelyi és az egyéni-családi körülmények is nagymértékben meghatározzák. Az „egészséges" és a „beteg" állapot közötti határvonal csupán a betegségek egy részénél egyértelmű; az esetek jelentős részében ez a határ elmosódott.

A munkavégzés és a betegállapot közötti választás nagymértékben függ az anyagi feltételektől, vagyis egyrészt a munkaidőn kívüli jövedelemszerzés lehetőségeitől, másrészt a táppénzellátás mértékétől, feltételeitől, igénybevételének az ellenőrzésétől. A táppénzellátási rendszer közvetlenül is befolyásolja a betegség címén bekövetkező hiányzásokat. Különösen Svédországban volt megfigyelhető, hogy a táppénzellátás minden kedvező módosítása után megnőtt a hiányzások aránya. Amikor például bevezették, hogy a megbetegedés első hetére nem kötelező az orvosi igazolás, hanem elegendő a munkavállaló telefoni bejelentése, akkor a rövidebb időtartamú hiányzások aránya

[66] *Salowsky:* i. m. (lásd a 62. lábjegyzetet).

megugrott, és ma ezek teszik ki a táppénzes esetek 75 százalékát, a betegség miatti hiányzás 13 százalékát. Egy átfogó vizsgálat szerint az igen magas hiányzás oka egyáltalában nem a népegészségügy rosszabbodása, hanem a foglalkoztatottak „magatartásának változása" és a „kiterjesztett betegségfogalom".[67]

A táppénz és a hiányzás összefüggéseit a nyugatnémet tapasztalatok is jól kimutatják. Amikor 1969-ben bevezették az NSZK-ban, hogy a betegség első hat hete alatt a vállalatok a teljes keresetet folyósítják dolgozóiknak, a hiányzások aránya ugrásszerűen nőtt, főleg a munkásoknál. Az alkalmazottaknál ugyanis csak a havibért térítették meg, de a munkásoknál a teljesítménybér és a túlórapénz is beleszámított a keresetbe, és így a „táppénz" az esetek egy részében több volt, mint a „továbbdolgozók" bérjövedelme. Hasonlóképpen, azoknál a vállalatoknál, ahol a hetvenes évek közepén hozzájárultak ahhoz, hogy a betegség első három napját nem kötelező orvosilag igazolni, a rövidebb ideig tartó megbetegedések miatti hiányzás közel a kétszeresére ugrott.

A táppénz és a betegség címén bekövetkező hiányzások ellentétes irányú hatására utalnak az amerikai és a japán tapasztalatok. Az Egyesült Államokban a betegség miatti hiányzások aránya alig fele-harmada az európai arányoknak. Ennek egyik fő okát abban jelölik meg, hogy az USA-ban nincs általános állami társadalombiztosítási rendszer; az ötven szövetségi államból mindössze öt állam írja elő, hogy a munkáltató betegség esetén köteles dolgozóinak a kereset 50—67 százalékát megtéríteni, de az ötből négy államban csak a betegség hetedik napja után és legfeljebb hat hónapig. A vállalatok egy részénél a kollektív szerződések ugyan kimondják, hogy a vállalat kollektív betegbiztosítást köt munkavállalói javára, de ez az amerikai foglalkoztatottak mindössze 1/3-ára terjed ki, és ebben az eset-

[67] *Erkisen, Tor E.:* Den ökade sjukfranvaren. En statistist analys. Delegation för Social Forskning. Rapport, 1980. 1., Stockholm, 1980. In: *Salowsky:* i. m.

ben is a biztosítottak mintegy fele csak hat hónapig, a másik fele pedig legfeljebb egy évig kapja betegség esetén a keresetpótló összeget. Egészében véve az összes foglalkoztatottnak csak 65 százaléka, ezen belül a munkásoknak csak 41 százaléka kap betegség esetén valamilyen térítést.[68] Azoknál a nagyvállalatoknál viszont, ahol a kollektív szerződések szélesebb körű betegellátást nyújtanak, a betegség miatti hiányzás kétszer annyi, mint azoknál a cégeknél, ahol nincs betegbiztosítás. Az amerikai vállalatoknál azonban általános jelenség, hogy megfigyelik, ellenőrzik a hiányzásokat. Sok vállalatnál különböző ösztönző rendszereket alkalmaznak a távolmaradás csökkentésére; a hiányzókat figyelmeztetik, a gyakran távolmaradókat pedig többnyire figyelmeztetés nélkül elbocsátják. Ez pedig — az amerikai munkaerőpiacon levő állandó munkanélküliség és a munkaerőpiac nagyfokú mozgékonysága miatt — erős visszatartó hatást gyakorol a hiányzásokra.[69]

Japánban a már említettek — az európaitól lényegesen eltérő életmód és erkölcs — mellett, a táppénzrendszer se ösztönöz a távolmaradásra. Az első három napra nem jár táppénz, és a további időszakra is csak a kereset 60 százalékát folyósítják. A szokások és erkölcsök meghatározó hatását is jelzi azonban, hogy bár a nagyvállalatok többnyire kiegészítik az alacsony táppénzt, a hiányzások aránya jóval kisebb a nagyvállalatoknál, mint a kisebbeknél.[70] Ezt elsősorban a japán gazdaság sajátságos dualitása magyarázza. A dolgozók mintegy 1/3-át foglalkoztató nagyvállalatoknál jóval magasabbak a keresetek és a különböző juttatások, erősebb a foglalkoztatás biztonsága, szorosabb a dolgozók kötődése a vállalathoz, nagyfokú a vállalat céljaival, a munkahelyi feladatokkal történő azonosulás. Csak így érthető, hogy a japán dolgozók gyakran — az európainál jóval kisebb — fi-

[68] *Seibel:* i. m.

[69] *Ardenti—Rérat:* i. m. (lásd a 47. lábjegyzetet).

[70] A száz főnél kisebb üzemekben 2,3 százalék, az ezer fő felettieknél csak 1,4 százalék a hiányzás, vagyis az európaival ellentétes az arányok eltérése. *Salowsky:* i. m.

zetéses szabadságuk terhére maradnak otthon rövidebb megbetegedés esetén, és még így is szabadságuknak csak felét veszik igénybe.

Az elmondottakkal összefüggő lényeges tényező a beteg és az orvos, illetve a lakosság és az egészségügyi ellátás közötti kapcsolat. Ennek keretei között jutnak kifejezésre az átlagosnál jóval kedvezőtlenebb, egészséget károsító munkafeltételek, amelyek objektíven és közvetlenül befolyásolják az egészségi állapotot, a hiányzásokat. Hasonlóan objektív az átmeneti járványok hatása a hiányzásokra.

Az európai szocialista országok helyzete — így a magyarországi viszonyok is — sokféle módon járulnak hozzá a munkaképesség és a munkaképtelenség közötti határvonal elmosódásához, és a „betegállapot" választásához. A nőknek a férfiakkal közel azonos szintű és mértékű foglalkoztatása, a részmunkaidős foglalkoztatás csekély mértéke, a második gazdaságbeli munka elterjedtsége és az ezzel járó kiegészítő jövedelemszerzés széles körű lehetősége, a tartós és általános munkaerőhiány, s a munkahely ebből eredő biztonsága, a teljesítménykövetelmények alacsony szintje, a kedvező és méltányos társadalombiztosítási rendszer, az ellenőrzés lazaságai, végül nem kis mértékben az egészségügyi ellátás helyzete, ezenbelül a paraszolvencia általános elterjedtsége és társadalmi elfogadottsága mindmind olyan tényezők, amelyek azonos irányba hatnak: növelik a „betegállapot" iránti érdekeltséget.

E számos, egymással kölcsönösen összefüggő tényező közül kétségtelenül az egészségügyi ellátás, illetve az orvos diagnózisa határozza meg közvetlenül a táppénzes állomány nagyságát. Ezért érthető, hogy a munkahelyi vezetők jó része minden felelősséget elhárít magáról a betegség miatti hiányzások miatt, és elsősorban vagy kizárólag az orvosi vizsgálat és felülvizsgálat megszigorításától várják a hiányzások csökkentését.

Az orvosi diagnózisok megszigorítása és a táppénzbe helyezési eljárás racionális szabályozása kétségtelenül indokolt. Az orvosokra gyakorolt nyomástól és ellenőrzéstől mégsem várható,

hogy a betegségek miatti hiányzások érdemlegesen és tartósan csökkenjenek. Az orvos és a beteg között nem olyan determinisztikus, okozati kapcsolatok állnak fenn, amelyben az orvos „ítél", és a páciens passzívan végrehajt. A kapcsolat nagyon is kölcsönös. A dolgozók egy része aktívan arra törekszik, hogy betegség címén több „szabadidőhöz" jusson. Nem reális feltételezés, hogy az orvosok képesek e társadalmi nyomás teljes ellensúlyozására, noha bizonyos — és ezt néhány napvilágra került kirívóbb eset is jelzi —, hogy a hálapénz egyes „betegeknél", illetve orvosoknál kenőpénzként működik. Mégha az orvosoknak jóval több idejük is lenne azonban a vizsgálatokra, akkor is nehéz az esetek egy részénél egyértelműen megállapítani, hogy szimulált betegségről van-e szó, avagy egy betegség kezdetéről, amelynél néhány napos kezelés és pihenés a nagyobb bajokat megelőzheti. Továbbá, orvosilag jól ismert jelenség, hogy az emberek egyéni, családi, munkahelyi és más konfliktusaik elől gyakran „betegségbe menekülnek", és olyan pszichoszomatikus eredetű szervi betegségtüneteket produkálnak, amelyet az orvosok jó része a tünetnek megfelelően kezel, és nem is jut el az igazi „betegség" feltárásáig.

A betegség miatti hiányzásokban mutatkozó társadalmi zavarok gyógyítása elsődlegesen nem egészségügyi, orvosi probléma. Az érdemi és tartós javulás lényeges és közvetlen feltétele a munkaerő-piaci egyensúly helyreállítása, a foglalkoztatási viszonyok megváltoztatása: a munkáltatók részéről a munkafeltételek és munkakörülmények javítása, a teljesítménykövetelmények és teljesítésük szigorú ellenőrzése alapján a munkaerő minőségi szelekciója, vagyis a dolgozók érdekeltségi viszonyainak a lényeges módosítása.

A betegség miatti távolléten kívüli veszteségek az összes egész napos hiányzás 1/5-ét teszik csak ki Magyarországon. Ez közel fele-fele arányban oszlik meg a fizetett és engedélyezett, nem szabadságjellegű távollét és a nem fizetett távollét között. Vállalati információk szerint azonban a tényleges hiányzás 30—50 százalékkal is meghaladhatja a statisztikailag kimutatott

mértéket. Az arányaiban csekélynek tűnő hiányzás is azt jelenti, hogy a táppénzen levők tömegén kívül naponta 80—100 ezer ember marad távol a munkahelyétől, ami évi 15—20 milliárd forintnyi termeléskiesést jelent a népgazdaság számára. Ennél is kedvezőtlenebb, hogy a dolgozók, főként a vezetők és tisztviselők hiányzásainak egy részét a többség nem tartja indokoltnak, aminek hatása tovább rontja az amúgy is gyenge munkaerkölcsöt és munkafegyelmet. Emiatt tehát elsősorban az engedélyezett és fizetett hiányzásokra kell nagy figyelmet szentelni.

A szocialista szektorban foglalkoztatott munkások évente átlagosan közel két napot hiányoznak a munkából állampolgári kötelezettségek, társadalmi munka, szakmai továbbképzés, sportolás és „egyéb" olyan okokból, amikor is a vállalat (intézmény) kifizeti a munkabért a dolgozónak. A nem fizikai dolgozóknál — iparvállalati vizsgálatok szerint[71] legalább kétszer annyi az ilyen címen kieső munkaidő, mint a munkásoknál.

A fizetett távollétnek mintegy 1/3-át az állampolgári kötelezettség teljesítése indokolja. Ennek nagyobb része a katonai szolgálattal és a munkásőrséggel függ össze. Ennél jóval kisebb a népi ülnöki, népi ellenőri és más hasonló tevékenység, valamint a társadalmi munka, főként a párt- és KISZ-munka címén engedélyezett és fizetett távollét aránya.

Az engedélyezett és fizetett hiányzások közül a vállalatok, szervezetek működéséhez tartozik, és a hatékonyság növekedését szolgálhatja, ha a munkáltató dolgozóját szakmai továbbképzésre, konferenciára, tanulmányútra küldi. Ez az időveszteség inkább a termelést terhelő „költség", mint „veszteség". Más megítélést kíván az a fizetett, de le nem dolgozott munkaidő, amelyet a munkavállaló különböző társadalmi tevékenységek elvégzésére vesz igénybe, részben megszokás, részben jogszabályok alapján. Ide tartoznak a különböző — nem vállalati célú

[71] *Timár János:* A munkaidő-veszteségről. 5. sz. kutatási jelentés. MKKE, 1986.

— tanfolyamok és konferenciák, a munkásőri szolgálat, a népi ülnökség, a népi ellenőrzés, a sportszabadság stb. A gazdasági önállóság és a nyereségérdekeltség kialakulásával párhuzamosan azonban egyre kevésbé indokolható, hogy a vállalat nemcsak engedélyezi a távollétet, de saját nyeresége terhére fizeti is a munkabért és annak járulékait. A „külső" társadalmi tevékenységeket vagy legalábbis azok egy részét a dolgozók sem tekintik olyan „munkának", ami a munkahelyről való távolmaradást és a vállalatot terhelő munkabér kifizetését indokolja. Arra kellene tehát törekedni, hogy az extern társadalmi tevékenységek minél nagyobb része munkaidő után történjék. Ha valakinek a rendszeres igénybevétele feltétlenül szükséges, akkor indokolt lenne, hogy az igénybe vevő szervezetek térítsék meg a vállalatnak a kifizetett béreket és bérjárulékokat, vagy pedig ezt az összeget a vállalati nyereség adóztatásánál vegyék figyelembe.

Az engedélyezett, de nem fizetett távollét az előzőektől eltérő módon ítélhető meg. A flexibilis munkaidőrendszerek és a részmunkaidős foglalkoztatás kiterjesztése az engedélyezett, de nem fizetett távollét egy részét eleve kizárná a hiányzásokból. A hiányzások szigorúbb engedélyezése pedig a kevésbé előrelátható távolléteket a fizetett szabadság kereteibe utalhatná, amire a megnövelt szabadság a dolgozók érdekeinek a sérelme nélkül lehetőséget adna.

Az előzetes megállapodáson alapuló és a munkáltató által engedélyezett, de nem fizetett távollét ugyanis úgy is értelmezhető, mint a munkavállaló azon jogát, hogy munkaidejét a munkáltatóval történt egyeztetés alapján szabadabban határozhassa meg.

Az előbbivel ellentétesen ítélhető meg az igazolatlan mulasztás, amelynek csökkentése a dolgozókra gyakorolt kedvezőtlen hatása miatt akkor is indokolt, ha az elmulasztott időre fizetés nem jár, és aránya — legalábbis a statisztikai kimutatások szerint — csekély. A vállalatok e vonatkozásban szélsőségesen eltérő magatartást tanúsítanak. Viszonylag több az a vállalat, amely messzemenően elnéző az igazolatlanul mulasztókkal szem-

ben; a munkaerőhiány miatt nem szankcionálják, hanem utólag igazolják a mulasztást. Jóval kevesebb az a vállalat, amely határozottan fellép az igazolatlan mulasztókkal szemben, ami — a tapasztalatok szerint — többnyire kedvező hatást gyakorol a munkarendre és a munkafegyelemre.

A „törtnapi" hiányzás

A munkanapon belüli hiányzások egy része jogszabályban előírt munkaidő-kedvezmény, amelyet a munkáltató köteles engedélyezni és elszámolni. Ez illeti meg a szoptató nőket, az esti tagozaton továbbtanulókat, az állampolgári kötelezettségüket teljesítőket, az aktív sportolókat, a kötelező orvosi vizsgálatra, a véradásra, a közeli hozzátartozók temetésére eltávozókat.

A munkáltató ezenkívül minden olyan esetben engedélyezheti a távolmaradást, amikor a dolgozó azt elfogadhatóan megindokolja. Ennek leggyakoribb esetei a társadalmi munka, a nem kötelező orvosi vizsgálat, a tanácsi ügyintézés, a különböző szolgáltatások, a tüzelőanyag-szállítás és más hasonló ügyek miatti intézkedés vagy otthoni várakozás, végül a gyermekkel kapcsolatos elfoglaltságok.

A „törtnapi" mulasztás mértékéről nem állnak rendelkezésre statisztikai adatok. A KSH 1974-ben megkísérelte felmérni az iparban a hiányzás mértékét.[72] de az akkor alkalmazott módszer nem vált be. 1979-ben újra kísérletet tettek a felmérésre.[73] A szeptember utolsó hetére vonatkozó adatok szerint a munkások 6—7 százaléka hiányzott a munkanap egy bizonyos részén; az egyes hiányzások átlagos időtartama 3,5—4 óra volt. 1985-ben

[72] Munkaidő-teljesítmények ... i. m.

[73] Az állami iparban foglalkoztatottak létszámösszetétele, bér- és kereseti viszonyai. KSH, 1981., — *Tóth József:* Reprezentatív munkaügyi adatfelvétel az állami iparban 1979-ben. Statisztikai Értesítő, 1979. 8—9. sz.; — *Tóth József:* Egész napos és törtnapi hiányzások az iparban. Statisztikai Értesítő, 1981. 8—9. sz.

78 iparvállalatnál külön megfigyelték a „törtnapi" hiányzásokat. Eszerint a munkások és tisztviselők munkanap alatti távolléte miatt a munkaidőnek átlagosan 1 százaléka esett ki.[74] Ez az arány kétszer annyi, mint amennyit a KSH vizsgálata mutatott ki. A vállalati szakértők véleménye szerint a „törtnapi" hiányzások nyilvántartása, márcsak az állandó kilépővel rendelkező alkalmazottak nagy száma miatt is hiányos; a tényleges veszteség jóval nagyobb. Erre utal a KNEB 1983. évi vizsgálata is. A népi ellenőrök ez alkalommal az ipari és közüzemi szolgáltatóknál 8400 ügyféllel kérdőíves interjút készítettek. A megkérdezettek közel fele — nagyrészt szellemi dolgozó — munkaidő alatt járt el magánügyében. A munkaidőben eltávozók csupán fele kért és kapott erre engedélyt, a másik fele engedély nélkül távozott. Egy-egy ügyintézés átlagosan a napi munkaidő háromnegyed részét vette igénybe; a távollétre jutó munkabért az engedéllyel távozók túlnyomó többségének kérés nélkül elszámolták.[75]

A részleges adatok és a vállalati szakemberekkel folytatott interjúk alapján a „törtnapi" hiányzások aránya a szocialista szektor átlagában a teljesített, fizetett munkaidőnek 1,5—2 százalékára becsülhető, vagyis hozzávetőlegesen annyi, mint amennyi a betegségen kívüli okból bekövetkezett egész napos hiányzás statisztikailag mért együttes aránya.

A „törtnapi" hiányzás a gyenge munkafegyelem egyik jelzőjének és a további lazulás gerjesztőjének tekinthető. Érthető tehát, hogy a kormányzati szervek a hetvenes évek második felétől fokozott figyelemmel kísérik e hiányzásokat; 1977-től

[74] A munkásoknál februárban 0,94 százalék, júniusban kereken 1 százalék, a nem fizikai dolgozóknál 1 százalék, illetve 1,05 százalék volt. A vizsgálatok szerint csupán néhány vállalat rendelkezett valamennyire is megbízható nyilvántartással. E vállalatoknál a munkások „törtnapi" hiányzása 0,6 és 0,9 százalék között mozgott; a nem fizikai dolgozók hiányzása egy-két vállalatnál a 2 százalékot is elérte. — *Timár:* i. m.

[75] Tájékoztató az állampolgárok ügyeinek munkaidőn kívüli intézése országos témavizsgálatáról. KNEB V-3-73/1983., 2. sz. melléklet.

egymást követték az újabb és újabb vizsgálatok és jelentések.[76] E vizsgálatok alapján számos intézkedés történt a „munkaidő védelmére". Ezek az intézkedések főként a hivatalok, a kereskedelmi és szolgáltató szervezetek nyitvatartási, ügyfélfogadási idejének olyan szabályozását célozták, hogy a dolgozók ügyeiket munkaidőn kívül is elintézhessék. Az intézkedések más része pedig korlátozni kívánta, hogy a dolgozókat a munkaidő alatt állampolgári kötelezettségek teljesítésére vegyék igénybe.

Ezek az intézkedések azonban nem módosították azokat az érdekeltségi viszonyokat, amelyek következtében a dolgozók különösebb nehézség nélkül távozhatnak munkaidő alatt is munkahelyükről. Ily módon pedig kényelmesebb számukra a „rendes", mint a munkaidő utáni „rendkívüli" félfogadási időt igénybe venni.[77] Ugyanakkor az is tény, hogy az előző évtizedekben kialakult gyakorlat rá is kényszeríti a dolgozókat a munkaidő alatti „ügyintézésre".[78] Erre utal az is, hogy a „törtnapi" hiányzások gyakorisága és mértéke jóval kisebb a több műszakban dolgozóknál, mint az egy műszakosoknál.

Nem elég azonban a fogadási órák és a nyitva tartás ésszerű szabályozása; módszeres és tartós felvilágosító munka nélkül mindez hatástalan maradhat. Még fontosabb lenne a hivatali ügyintézés modernizálása, a kereskedelmi ellátás és a szolgáltatások korszerűbb megszervezése, a csekkforgalom és a telefonhálózat kiépítésével a postai ügyintézés kifejlesztése és más, hasonló intézkedések.

A munkanap alatti távollét főbb okok szerinti megoszlásáról az említett iparvállalati felmérés ad tájékoztatást. Az adatokkal kapcsolatban nemcsak azok valószínű pontatlanságát kell hangsúlyozni, hanem azt is, hogy a nyilvántartások sokkal „szigo-

[76] Jelentés a munkaidőből való távollétek csökkentésének lehetőségeiről. Munkaügyi Minisztérium Munkajogi Főosztály 2450 — 3/1977. VI. 3. sz.

[77] *Pusztai Géza—Zsóka János:* A munkaidőalap tartalékai az államigazgatásban. Munkaügyi Szemle, 1980. 1. sz.

[78] Jelentés ... i. m. és *Tóth:* Egész napos ... i. m.

5. táblázat

A „törtnapi" hiányzások megoszlása az iparvállalatoknál a távollét indokai szerint
(1985. február és június átlagában)

A hiányzás indoka	Fizikai dolgozó	Szellemi dolgozó
Állampolgári kötelezettség (munkásőrség, katonaság, népi ellenőrzés stb.)	14,5	12,6
Társadalmi munka	17,3	20,4
Oktatás	14,3	33,8
Kötelező orvosi vizsga	4,5	1,5
Magánjellegű hivatali ügyintézés (tanács, rendőrség, bíróság)	10,7	5,6
Egyéb „hivatalos" ügyek (OTP, IKV, posta stb.)	3,7	4,6
Szolgáltatások (szerviz, Tüker stb.)	8,9	2,7
Orvosi kezelés	8,2	5,1
Családi ügyek	17,9	13,7
Összesen	100,0	100,0

rúbbak" a fizikai, mint a nem fizikai dolgozók körében. Ez magyarázza, hogy a közérdekű és a magán jellegű „hivatalos" ügyek miatti hiányzások aránya magasabb a munkásoknál, mint az alkalmazottaknál. A nem fizikai dolgozók közül azok, akiknek állampolgári kötelezettsége és társadalmi munkája az átlagosnál jóval nagyobb, többnyire a vállalatok és az intézmények különböző rendű-rangú vezetői közül kerülnek ki. Ezeknek a dolgozóknak munkanap alatti hiányzását azonban nem nagyon tartják nyilván.

Az adatok arra is rávilágítanak, hogy a „törtnapi" távollét csökkentésére tett eddigi helyes intézkedések csak a hiányzások egy részét érintik. A társadalmi munka, az oktatás, az orvosi

kezelés és családi ügyek miatti hiányzások csökkentése más problémákat érint.

A nyilvántartott társadalmi munkák miatt kieső munkaidő két-háromszorosa a magánjellegű hivatali ügyintézés miatt kieső munkaidőnek. A társadalmi munkában a párt- és a KISZ-munka a meghatározó, de szerepet játszik ebben sok más társadalmi-szakmai szervezet is. Ez az időveszteség nagymértékben összefügg azzal, hogy az elmúlt évtizedekben a társadalmi munka jó része „hivatali" jelleget öltött. A társadalmi szervezetek nagy apparátusokkal működnek. Ezek munkaideje általában az állami hivatalok munkaidejének felel meg, és a nem hivatásos „társadalmi munkatársakat" is többnyire a munkaidőben veszik igénybe. A társadalmi szervek munkája sok vonatkozásban „igazgatás"-jellegűvé vált: vizsgálatokat végeznek, adatokat kérnek, ellenőriznek, instrukciókat adnak. Ez a tevékenység nem is végezhető el csak a munkaidő alatt. Ezért a társadalmi összejövetelek munkaidőn kívüli megszervezésére tett helyes intézkedések kismértékben erősíthetik a „munkaidő védelmét". Az érdemleges változás a társadalmi, politikai, gazdasági, tudományos ismeretterjesztő és más szervezetek egész munkájának és munkamódszerének egyébként is szükséges korszerűsítését igényli.

A „törtnapi hiányzás" másik, az állami vizsgálatokban eléggé mellőzött fő tényezője az oktatás. Egyes helyeken ide sorolják a vállalaton belüli oktatás, szakképzés, betanítás miatt kieső időt, más vállalatok azonban csupán a „külön" szervezett szakképzést. Egyesek ide csoportosítják a társadalmi jellegű, nem szakképzési célú oktatásra, előadásokra fordított időt is, mások csak a külső konferenciákra eltávozók kieső munkaidejét tartják nyilván.

A „törtnapi" hiányzások legnagyobb tétele az egészségi és családi okokból való távollét. Ez teszi ki a vállalati nyilvántartások szerint az összes „törtnapi" hiányzás 1/4-ét. Az egészségi okokból engedélyezett távozást a vállalatok többségénél nem vonják le a munkabérből, és a családi indítékú hiányzásoknál

is többnyire kifizetik a távollétre eső munkabért, főleg a nem fizikai dolgozóknál.

Az eddigi kormányzati intézkedések azoknak a feltételeknek a kialakítására irányultak, amelyek csökkentik vagy megszüntetik, hogy a dolgozók a munkaidőn belül eltávozzanak a munkahelyükről. Nyilvánvaló azonban, hogy a „törnapi" hiányzás is elsősorban a társadalmi-gazdasági rendszer általános működésének, ezen belül különösképpen a munkaerő-piaci egyensúlynak és a vállalatok érdekeltségi viszonyainak a függvénye. Ezek fogják meghatározni a „törtnapi" hiányzás csökkentésére irányuló konkrét és indokolt intézkedések eredményességét is.

Veszteségek a munkaidő kihasználásában

A hiányzás és a munkaidő kihasználatlansága egyaránt „veszteség", de a kétféle jelenség mérhetősége és tényleges megfigyelése között nagy a különbség. A hiányzás és a munkahelyi jelenlét megkülönböztetése egyszerű. A kérdés csak az, hogy a megfigyelés és a mérés lehetséges módszerei közül melyik a megbízhatóbb és az olcsóbb. Ha a hiányzásokról mégis részleges az információnk, úgy ez nem a mérhetőség és a mérés nehézségeiből ered, hanem azoknak a viszonyoknak a következménye, amelyek miatt a vállalatok, az intézmények kevés gondot fordítanak a rendelkezésre álló munkaidőalap intenzív felhasználására, a munkahelyi jelenlét ellenőrzésére.

Merőben más a helyzet a munkaidő-kihasználás mérésében.[79] Ehhez először is meg kellene állapítani, hogy mi az egyes munkaposztokon a feladat, és mennyi idő alatt kellene azt elvégezni. Csak az arra fordított idő tekinthető hasznos (szükséges)

[79] *Szabó—Olajos—Kirilly:* A dolgozótól függő és független munkaidőkiesések mint a társadalmi munkaidőalap növelésének legfontosabb tartalékai. Kutatási tájékoztató, 1. évf. 1. sz. MÜKI, 1979. — *Szabó Kristóf:* A társadalmi munkaidőalap vállalati tartalékainak vizsgálati módszere. Vezetéstudomány, 1977. 12. sz.

munkaidőnek. Ehhez számítandó hozzá az a járulékos idő, amit a munkára való előkészület, a munkahely kiszolgálása és a munka befejezése igényel. Ide tartozik a pihenés és a személyi szükségletek kielégítésének az időtartama is, amelyet részben jogszabály — vagy a kollektív szerződés — ír elő, részben a munkanormák tartalmazzák, és amely idő éppen azért szükséges, hogy a dolgozó jól végezhesse el a feladatát. Az ezeken túli időráfordítás veszteségidőnek tekintendő, amely vagy a vezetés, irányítás, szervezés hibájából, vagy önkényes munkaszünet, fusizás, vagy más hasonló ok miatt keletkezik.

A munkaidő-kihasználásban mutatkozó veszteségidő megállapításának tehát két alapvető feltétele: a teljesítménykövetelmények megállapítása és a teljesítmények mérése. Ez azonban a jól szervezett nagyüzemi munkahelyeken is csak a visszatérő rutinmunkánál történik meg szabatosan, ami azzal is összefügg, hogy a teljesítménykövetelmények megállapítása, a munkák normázása szaktudást, időt és költséget igényel; a teljesítés méréséhez nagyfokú szervezettség és megbízható információs rendszer szükséges.

Más felfogásban a veszteségidő értelmezése és ennek megfelelő mérési módszere csupán arra az időre irányul, amikor a dolgozó — az előírt pihenőidőn túl — munkaidejét nem munkával tölti el; társadalmi munkát végez, személyes ügyeit intézi, társalog, kávézik, a TOTÓ-szelvényét tölti ki, vagy éppen fusizik. Ebben az esetben figyelmen kívül marad a végzett munka termelékenysége és intenzitása, de a munkaidő kihasználatlansága miatti veszteség megállapításához ekkor is szükség van megfigyelésre, mérésre, ami eléggé idő- és költségigényes.

A munkaidő-kihasználás statisztikai „felmérésére" a hiányzásokhoz hasonló módon tehát nincs lehetőség. Ezen túlmenően a magyar vállalatok többségénél még az ismétlődő rutinmunkáknál sem végeznek időveszteség-vizsgálatokat, és szakszerű munkanapfelvételek csak a munkások igen szűk körére készülnek.

A normázáshoz alkalmazott munkanap-fényképezések azon-

ban kevéssé alkalmasak a veszteségidők megállapítására, becslésére. Ezeket ugyanis — a szokásos eljárásnak megfelelően — az érintett dolgozók tudomásával végzik egy-egy konkrét munkafolyamatról. Ezért ezen a „fényképen" többnyire csak az a veszteség látható, amit a dolgozó a munkanapfelvétel ideje alatt nem tud vagy nem is akar „eltakarni". Ezért még a rendszeres és módszeres munkanapfelvételek is pusztán további megfelelő ellenőrző felmérések segítségével — és csak az adott munkaterületre vonatkozóan — nyújthatnának következtetéseket a munkaidő kihasználásáról.

E problémát és az ilyen vizsgálatok hitelességét szemlélteti, hogy egy építőipari szerelővállalat munkanapfelvételei szerint 1984-ben az átlagos veszteségidő mindössze 3 százalékos volt, ezen belül a dolgozóktól függő veszteségidő mértéke 1 százalékot (?) tett ki. A felmérés „pontossága" abból is megítélhető, hogy a vállalat 3000 építő-szerelő munkása 7—800 (!) munkahelyen dolgozik, és a munkások többsége napi vagy távolsági ingázó.

Más vállalatoknál a hagyományos munkanapfelvételek vagy az ennél korszerűbb Maynard-System rendszerrel végzett vizsgálatok az igen jól szervezett és telepített munkahelyeken is 5—10 százalék közötti veszteségidőt jeleznek, amelyek nagyobb része a munka-, anyag-, szerszámellátás hiányosságai miatt következik be.[80]

A megbízható munkanapfelvételek azonban olyan jelentéktelen létszámra készülnek, hogy még az adott vállalatra vonatkozóan sem adnak alapot a munkaidő kihasználatlanságából eredő veszteségek becslésére. Ezért feltételezzük, hogy a gépi energiára alapozott termelőágazatoknál értékesebb tájékoztatást adnak e veszteségekről az energiafelhasználás, valamint a gépi berendezések kihasználásának átfogó adatai.

Az energiafelhasználás munkaidő alatti ingadozásainak egy

[80] Hasonló mértékű veszteségidőt mutatott ki a MÜKI korábbi vizsgálata is. Lásd *Szabó* és *szerzőtársai:* i. m.

része bizonyára a termelőmunka intenzitásának, a munkaidő felhasználásának a változásait is tükrözi. Ezt szemlélteti egy gépgyár átlagos hétfői, szerdai és pénteki munkanapjának energiafelhasználása a teljes kapacitással dolgozó első műszakban.

3. ábra

Egy gépgyár három munkanapjának energiafelhasználása
(100 = A hétfő 10 órai csúcsfogyasztás)

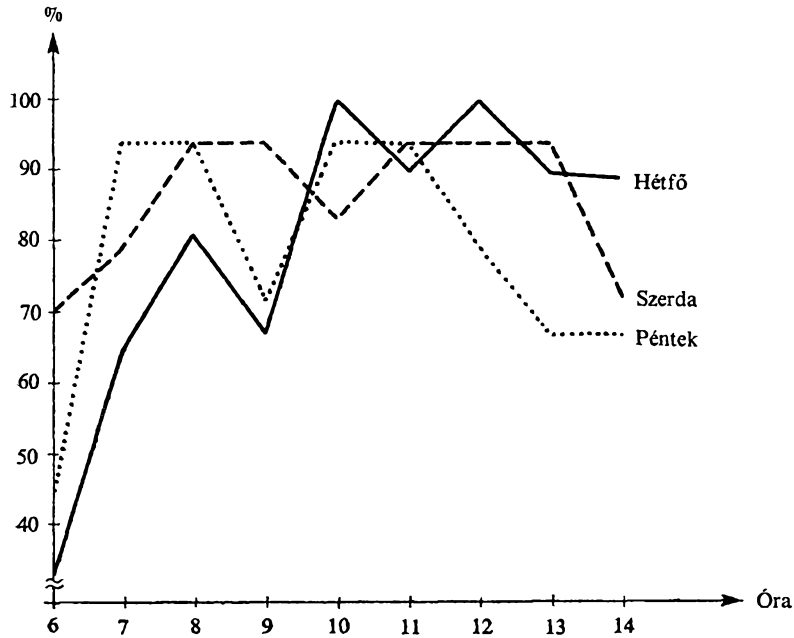

A hét közepén az energiafelvétel már reggel 8 órakor megközelítette, bár nem érte el a hétfői csúcsot; ez a szint, kisebb ingadozásokkal, 13 óráig fennmaradt, de a műszak végére már a csúcsfelhasználás 72 százalékára esett vissza.

Pénteken már reggel 7 órakor megközelítették a maximális energiafelhasználást, de ez az intenzív igénybevétel csak 11 óráig tartott, és utána gyorsan 70 százalék alá csökkent. Hasonló

volt más gépgyárak energiafogyasztási görbéje is; a heti átlagos energiafelhasználás a legmagasabb fogyasztási szintnek csak 85 százalékát érte el. Az energiafelhasználás változásai és ingadozásai jellegzetesen eltérnek a munkateljesítmények normál eloszlásának mérésekkel megállapított görbéjétől, vagyis legalább egy részben nem a teljesítmények felfutásának, majd a kifáradásnak természetes hatásait tükrözik.

A gépgyártásban az energiafogyasztás nagyságát, illetve ingadozását elsősorban a szerszámgépek energiafelvétele határozza meg. Így feltételezhető, hogy a műszakon belüli alacsonyabb energiafogyasztás annak a következménye, hogy az adott időszakban a munkások egy része valamilyen ok miatt nem dolgozott a gépeken. E hipotézis alapján úgy becsülhető, hogy az adott gyárakban a munkaidő kihasználatlanságából eredő veszteség a gépmunkásoknál átlagosan 15 százalék körül lehet.

Megvizsgálhatjuk ugyanezt a kérdést az ipar legfontosabb alapüzemi gépeinek és berendezéseinek a kihasználását mutató adatok alapján is, amelyet a KSH hosszú idő óta, rendszeresen figyelemmel kísér. Ezek szerint a gépek és berendezések üzemidő alatti kihasználása 1976 és 1984 között 72—74 százalék körül mozgott, vagyis a termelésből kieső gépórák aránya átlagosan 26—28 százalék volt.[81]

A gépek tervszerű nagyjavítása és technológiai okokból szükséges leállítása miatt kieső gépórák nem érintik a munkaidő kihasználását, mert ebben az esetben a felszabaduló gépmunkásokat általában más gépekre csoportosítják át. A váratlan gépmeghibásodás, az anyag- és energiahiány, a rendeléshiány és különösképpen a dolgozók hibájából bekövetkező „egyéb" okok miatti gépállásidő azonban általában a gépkezelők munkaidejéből is kiesik. E feltételezés alapján a gépidőnek, illetve a munkarend szerinti időalapnak mintegy 12—15 százaléka a munkaidő kihasználatlansága miatti veszteség.

[81] E kérdés egyik szakértője teljes joggal adta cikkének ezt a címet: „A statisztikus (vész)jelzései" — *Lavich János*, Figyelő, 1983. december 1.

Akár az energiafelhasználás, akár a gépidőalap-kihasználás segítségével kíséreljük meg felbecsülni a teljesített munkaidő alatti munkaidő-veszteségeket, a becslés még akkor is nagyon bizonytalan, ha a kétféle módon végzett számítások eredménye közel azonos. Ezen túlmenően figyelembe kell venni, hogy a nem gépek mellett dolgozó munkások, valamint a nem fizikai dolgozók munkaidő-kihasználása bizonyára jóval alacsonyabb, mint a gépmunkásoké. Ezért, ha a gépmunkások becsült munkaidő-kiesése mintegy 12—15 százalék, akkor valószínűleg nem túlzunk, ha az összes dolgozók átlagos veszteségidejét 15—20 százalékra becsüljük. A becslés hibahatárai nem számszerűsíthetők, de a megkérdezett vállalati szakemberek a tényleges munkaidő-veszteséget inkább többre, mint kevesebbre becsülték.

A közvetlenül termelő munkásoknál a munkaidő-veszteség nagyobb részét a kooperáció, valamint az üzem- és munkaszervezés fogyatékosságai (anyag-, szerszám-, rendeléshiány stb.) okozzák. A kiszolgáló személyzetnél — és különösképpen a nem fizikai dolgozóknál — a munkaidő-veszteségben nagyobb szerepe lehet a dolgozók hibájából bekövetkező munkaidő-kiesésnek, a gyenge vezetésnek és különösképpen a munkakövetelmények alacsony szintjének.

A munkaidő kihasználásánál mutatkozó veszteségekre — a dolog természetéből adódóan — alig található megbízható adat. A szervezési szakkönyvek és a munkafolyamatokat leíró munkák mindegyike megállapítja, hogy ilyen veszteségek mindenhol előfordulnak, és leszögezik, hogy ennek legfőbb és leghatékonyabb ellenszere a munkafolyamatok magas fokú szervezettsége, az egyéni munkafeladatok pontos meghatározása, a munkateljesítmények mérése, végül — de nem utolsósorban — a munkaerő szelekciója.

A dolgozók hibájából eredő veszteségek mértékére világítanak rá azok a beszélgetések, amelyeket 320 amerikai csúcsvezetővel készítettek 1984-ben. E vezetők véleménye szerint a dolgozók heti átlagban 4 óra 22 percet „lopnak el" késéssel, korábbi

hazamenetellel, munkaidő alatti telefonbeszélgetéssel és más lógással.[82] Valószínű, hogy a csúcsmenedzserek ugyanúgy túloztak, mint tennék ezt az ellenkező irányba a dolgozók, ha „lógásuk" mértékéről megkérdeznék őket. A dolgozók hibájából eredő veszteség mértéke azonban még ezt figyelembe véve is eléggé jelentős lehet, amit e vállalatoknál a munka- és anyagellátás miatt veszteségek alacsony szintje ellensúlyoz.

A magyar gazdaságban megfigyelhető egész napos hiányzás, a munkanapon belüli hiányzás és a munkaidő kihasználatlansága miatti veszteségeket együttvéve a teljesíthető időalapnak mintegy 20—30 százalékára becsülhetjük. Miután minden gazdasági és nem gazdasági rendszer működése elkerülhetetlenül veszteségekkel is jár, ezért félrevezető a munkaidő-veszteség arányszámainak létszámra való „átszámítása", és még tévesebb az a feltételezés, hogy a teljes veszteségidő „mozgósítható tartalék", és így egy—másfél millió ember „felesleges" lenne a mai magyar gazdaságban, ha az hatékonyan működne.

Hazai és nemzetközi tapasztalatok alapján reálisabb az a feltételezés, hogy gazdaságunk működési rendszerének korszerűsítése alapján, néhány év alatt, az egész napos hiányzások jelenlegi 9—10 százalékos aránya 7—8 százalékra, a „törtnapi" hiányzások aránya 2 százalékról 1 százalékra, a munkaidő kihasználatlanságából eredő veszteség pedig 15—20 százalékról 10—15 százalékra csökkenthető.

A veszteségidő csökkentésével középtávon felszabadítható munkaerő-tartalékot tehát 6—8 százalékra becsüljük. Ennek hatása a munkatermelékenység gyorsabb növekedésében jelenne meg, és ez — minden egyéb feltételt adottnak tekintve — még így is jelentős számú munkaerőt, legalább 300—400 ezer dolgozót „szabadítana" fel.

A munkaidő-veszteségek ma azért haladják meg oly jelentő-

[82] *Nelson—Horchler:* Are US. workers lazy? Industrial week. 1985. június 10. In: OMIK Munkaügy, 1985. 1. sz.

sen a feltételezett „normális" szintet, mivel a mai magyar gazdaságban a munkáltatóknak még mindig nem az az elsődleges érdekük, hogy az erőforrásokat, ezek között a munkaerőforrásokat optimálisan használják fel. A vállalatok közötti kooperáció komoly fogyatékosságai és a beszerzés nehézségei miatt a „munkaidő védelmére" és a „belső tartalékok mozgósítására" korlátozottak a lehetőségek. A „másik oldalról" közelítve: a munkavállalók tömegeit sem a munkával való azonosulás, sem a munkahely — és ezzel a megélhetési lehetőségek — elvesztésének a kockázata nem készteti és még kevésbé kényszeríti a munkaidő betartására, a hiányzások és munkaidő-veszteségek önkéntes korlátozására.

Az elmondottakból következik, és ezt a tapasztalatok ismételten alátámasztják, hogy a munkaidő-veszteségek tartós és jelentős csökkentése nem érhető el kampányszerű kezdeményezésekkel, a jogszabályok szigorításával, adminisztratív korlátozó intézkedésekkel. Ehhez a politikai-gazdasági rendszer korszerűsítését feltételező, annak folyamataiba illeszkedő, átfogó stratégiára van szükség, amelybe a hiányzások bonyolult jelenségét orvosló intézkedések szervesen beilleszthetők.

A szükséges környezeti feltételek közül különösen fontos a munkaerőpiaci egyensúly helyreállítása, ami csak az egész gazdasági rendszer korszerűsítésének az eredményeként valósulhat meg. Ehhez egyebek között le kellene számolni azzal az illúzióval is, hogy a teljes és a hatékony foglalkoztatás harmonikusan összeegyeztethető. Minél inkább érvényesülnek társadalmunkban a gazdasági hatékonyság követelményei, annál nehezebb a régi módon értelmezett, abszolutizált, teljes foglalkoztatás fenntartása. A gazdasági hatékonyság fokozottabb érvényesülése a gazdasági szerkezetváltozás gyorsulását is jelenti, ami elkerülhetetlenül maga után vonja az elhelyezkedés strukturális és súrlódásos nehézségeinek a felerősödését és az ezzel járó átmeneti munkanélküliséget. Erre jó előre fel kell készíteni társadalmunkat, támogatni kell a vállalatok és más szervezetek létszámcsökkentési akcióit, egyes részlegek, vállalatok leállítását,

a munkaerő indokolt elbocsátását, nem takarva el az újraelhelyezkedésből következő egyéni és családi nehézségeket. Ugyanakkor ki kell építeni a munkaerőpiac szabályozásának egységes és operatív intézményrendszerét, amely — egyebek között — gyors és eredményes támogatást nyújthat a munkát keresők elhelyezkedésére és átmeneti támogatására.[83]

További intézkedéseket igényel a nők munkavállalása és a családi-háztartási kötelezettségek ésszerű összehangolása, valamint az első és a második gazdaságbeli munka racionális koordinációja, amelynek kérdéseivel a következő fejezetekben foglalkozom.

Újra napirendre kellene tűzni a népgazdaság munkaerő-szükségletének és a szakképzés rendszerének és struktúrájának — már hosszabb ideje háttérbe szorult — összehangolását. A „munkaidő védelme" szempontjából is sürgető a munkával kombinált iskolarendszerű oktatás és szakképzés korszerű módszereinek a kidolgozása, a munkaidő és a tanulmányi idő ésszerűbb egyeztetése. A szakképzés és átképzés operatív irányításával pedig meg kellene gyorsítani az egyes szakmai-foglalkozási csoportokban mutatkozó tartós munkaerőhiány csökkentését, felszámolását és az esetenként felszabaduló munkaerő átképzését.

Az egész napos és a „törtnapi" hiányzások, valamint a munkaidőn belüli veszteségek megismerésére és figyelemmel kísérésére ki kellene dolgozni a veszteségidők vállalati nyilvántartásának és mérésének célszerű, a munkáltatók és a munkavállalók különböző csoportjainak sajátosságaihoz igazodó racionális módszereit, és ezek elterjesztésére széles körű oktatási és propagandatevékenységet kellene kifejteni.

El kellene terjeszteni azokat az egyszerűsített információs és elemzési módszereket is, amelyekkel a vállalatoknál (intézményeknél) — területi és országos szinten — figyelemmel kísérhetők a hiányzások, a munkaidő-veszteségek. A keresőképtelen-

[83] *Timár János:* A teljes foglalkoztatás problémái. Gazdaság, 1983. február.

ség címén táppénzen levő dolgozók „kritikus csoportjának" a kiszűrésére törekedve, ezekre a csoportokra kellene koncentrálni egyfelől a hiányzók, másfelől a táppénzt engedélyező orvosok működésének az ellenőrzésével. Mindez megkívánja a vállalatok (intézmények) emberi erőforrásokkal gazdálkodó munkaügyi-személyzeti szervezeteinek a korszerűsítését. A munkatudományok kutatásában és oktatásában pedig a munkaidő-gazdálkodáshoz kapcsolódó, illetve az azt közvetlenül elősegítő alkalmazott kutatást és szakképzést kellene fejleszteni.

A munkaidő-veszteség szempontjából „kritikus csoportok" elemzése lehetővé tenné annak a megismerését is, hogy a megbetegedések kiemelkedő aránya mennyiben függ össze a kedvezőtlen munkakörülményekkel és az egészségre káros munkaártalmakkal, ahol tehát a szakszervezeteknek határozottabban kellene képviselni az érdekvédelmi, a hatósági szerveknek pedig a munkavédelmi szerepüket, feladatukat.

A hiányzással kapcsolatos munkáltatói és munkavállalói magatartásra a részarányuknál jóval nagyobb, kedvezőtlen hatást gyakorolnak az úgynevezett „állampolgári kötelezettségek", valamint a társadalmi munka miatti időkiesések, amelyek csökkentéséhez szükséges intézkedésekről már korábban is szó esett, ugyanúgy, mint a dolgozók igényeit kielégítő kereskedelmi, szolgáltatási és hivatali szervezetek munkaidejének, ügyfélfogadási óráinak az általános munkaidővel való összehangolásáról.

A rugalmas munkaidőrendszerek elterjedése is hozzájárulhat ahhoz, hogy a dolgozók elintézhessék a más időpontra el nem halasztható ügyeiket anélkül, hogy hiányoznának a munkából. Amennyiben azonban erre nincs lehetőség, úgy a munkahelyi vezetőknek és a munkaügyi-személyzeti szervezeteknek határozottan meg kell követelniük a mulasztott munkaidő ledolgozását, vagy pedig a kieső munkaidőre eső munkabért le kell vonni a keresetekből.

Meg kellene változnia a vállalati, intézeti, hivatali vezetők magatartásának is, ideértve személyes példamutatásukat a munkaidő betartásában, a munkateljesítmények következetes meg-

határozásában és számonkérésében, a munkaerő ennek megfelelő szelekciójában. A hiányzások csökkentésében csak a kirívó esetekben célszerű fegyelmi úton eljárni. Jobb eredmény várható a pontos és fegyelmezett munka anyagi és erkölcsi ösztönzésétől. Ezért az anyagi ösztönzés rendszerébe nem a hiányzások miatti büntető szankciókat, hanem a munkaidőt intenzíven és hatékonyan kihasználó dolgozók anyagi és erkölcsi jutalmazását célszerű inkább beépíteni.

Végül ismételten hangsúlyoznunk kell, hogy a munkaidőveszteségek magas aránya egész gazdasági rendszerünk működésének gyengeségeiből következik. Ugyanakkor a gazdasági irányítás és vezetés rendszerének korszerűsítési folyamatába szervesen beilleszkedő komplex intézkedések következetes végrehajtása nemcsak a munkaidőalap veszteségeit csökkentheti érdemlegesen, de a munka termelékenységének és hatékonyságának a javulásához is eredményesen hozzájárulhat.

3. A TÚLÓRÁZÁS

A túlórázás kialakulása és szabályozása

Túlóra vagy túlmunka az a többletidő, amelyet a dolgozók a „normális" törvényes vagy tarifális munkaidőn felül teljesítenek.[84] A túlóra rendszere akkor kezdett intézményes formát ölteni, amikor a munkaidő törvényes vagy egyezményes korlátozása, a „normál munkanap" kialakult. A szabályozás elsődleges célja az volt, hogy a „normál munkanapon" túl végzett munka külön díjazását biztosítsák, és egyúttal munkavédelmi és egész-

[84] A KGST-országokban, így Magyarországon is, a munkarend szerinti munkanapokon végzett „túlórától" megkülönböztetik a „túlmunkát", azt a többletidőt, amit a dolgozók a törvényes munkaidőn kívüli pihenőnapon teljesítenek. Az egyszerűség kedvéért itt a „túlórát" és a „túlmunkát" együttesen „túlóra" címszó alatt tárgyaljuk és csak esetenként utalunk a munkanapon kívül teljesített „túlmunkára".

ségvédelmi szempontból korlátozzák a munkavégzés időtartamát és a túlóráztatás gyakoriságát. A recesszió és a globális munkanélküliség időszakában előtérbe került az a másik cél, hogy a túlórázás korlátozásával új munkahelyek létesítését segítsék elő, mérsékeljék a munkanélküliséget. A túlórázás korlátozásában a szakszervezetek jártak az élen, amit az is magyaráz, hogy a másik fél, a munkáltatók számára a túlórázás általában előnyt és hasznot jelent.

A túlórázás a munkaidő időleges meghosszabbításával lehetővé teszi számos rendelés soron kívüli teljesítését, a folyamatos munkát megszakító váratlan gépihibák vagy más, a munkát zavaró hatások gyors kiküszöbölését, a munkaerő-szükséglet szezonális ingadozásainak a kiegyenlítését. Ez egyúttal csökkenti az új munkaerő toborzásának, betanításának és kiképzésének a pótlólagos költségeit is. A túlórázás céljából és jellegéből következik, hogy ez elsősorban a szakképzett és begyakorlott, a vállalat működésében „fontos" dolgozókat érinti.

A túlórázás a termelés és a munkaidő flexibilizálásának egyik első intézményes formája, amelyet a mai korszerű rugalmas munkaidőrendszerektől mindenekelőtt az különböztet meg, hogy a túlóra a normál munkaidő meghosszabbításával és a munkáltatók igényeinek megfelelően segíti elő a munkaidő rugalmas alkalmazkodását az időben és mennyiségben változó munkafeladathoz.

A munkaidő túlórával történő meghosszabbítása az értéktöbblet, illetve a többlettermék növelésének abszolút módja — a dolgozó „szabad rendelkezésű" idejének a terhére. A túlóra „intézményesülése" magában foglalja a többletmunkáért járó díjazás mértékének a megállapítását. Napjainkban a teljesített túlórák után a dolgozót bérpótlék illeti meg, amely a fejlett országok többségében a munkanapi túlóra után a munkabér 50 százaléka, a pihenőnapon, illetve munkaszüneti napon végzett túlmunkánál pedig 100 százalék.

Már a korai időszakokban kialakult az a gyakorlat is, hogy a munkáltató a túlórát nem fizeti meg, hanem későbbi időpont-

ban „szabad idővel" kompenzálja. A túlóra „lecsúsztatása" napjainkra kétféle módon is széles körű gyakorlattá vált. „Fekete túlórázás" esetén a tőkés, illetve a munkáltató a korlátozó és ellenőrző szabályok kijátszása, valamint a túlórapótlék megtakarítása miatt nem tartja nyilván hivatalosan a túlórázást, és „feketén" adja ki a túlórát kompenzáló szabad órákat vagy szabad napot. A másik, újabb mód — a túlóra intézményes „lecsúsztatása" — a termelés és a munkaidő flexibilizálásához fűződő gazdasági érdekek ösztönző hatására alakult ki.[85]

A túlóra természetbeni megváltása többnyire a munkaidő más időpontban történő megrövidítésével jár, és közvetlen anyagi előnyt jelent a munkáltatók számára, mivel ily módon csökkenthetők a bérköltségek. A túlórák lecsúsztatása társadalmilag is indokolt lehet, ha munkaerőhiány esetén a túlórák lecsúsztatása a munkaerő-szükséglet ciklikus hullámzásait egyenlíti ki. Ennek a gyakorlatnak az intézményesülése alakította ki már korábban a rugalmas munkaidőrendszerek egyik előfutárát, a szezonális ágazatokban — a mezőgazdaságban, az építőiparban, a kereskedelemben és a vendéglátásban — alkalmazott „változó" munkaidőrendszert.

A túlórázás a dolgozók egy részének is érdeke, mivel ez a kereset növelésének egyik lehetséges módja. Azok a dolgozók, akik beosztásuknál és teljesítményeiknél fogva ismétlődő jelleggel túlóráznak, olyan rendszeres többletjövedelemhez jutnak, amely egy idő után életszínvonaluk állandó elemévé válik, és így a dolgozókat érdekeltté teszi a túlórázás fenntartásában vagy növelésében. Ez az érdek főleg akkor kerül a felszínre, amikor a gazdasági válság és a tömeges munkanélküliség nyomására felmerül a túlórázás korlátozásának az igénye, és a túlórázásban érdekeltek jelentős része ellenáll a törekvéseknek.

A túlóra keresetnövelő hatásához fűződő dolgozói érdek annál erőteljesebb, minél alacsonyabb egy országban az életszín-

[85] *Lachmann, Werner:* Társadalomellenes-e a túlmunka? Die Zeit, 1985. május 24.

vonal, és minél gyengébb a szakszervezetek érdekvédelmi tevékenysége. Ha van is törvényes korlátja a túlórázásnak, nincs ellenőrzés; a dolgozók érdeke pedig az alacsony keresetek növelése, nem a munkaidő korlátozása, a szabadidő növelése. Ilyen körülmények között akadálytalanul érvényesülhet a vállalkozók akarata a túlórázásra, a munkaidő meghosszabbítására. Ezért a tényleges munkaidő az iparosodó-fejlődő országokban nemcsak túl hosszú, de gyakran eléri azt a „veszélyességi határt" is, ami a munkakapacitás hanyatlására vezethet.[86]

A dolgozók más rétegei annyiban érdekeltek a túlóra természetbeni megváltásában, „lecsúsztatásában", amennyiben az elősegíti munkaidejük egyeztetését a jobban fizető különmunkákkal, a jövedelemmegtakarító munkákkal, vagy az egyesek számára igen fontos szabadidő-tevékenységekkel.

Ez az érdekeltség fékezi a szakszervezetek akcióit a túlórázás korlátozására és szabályozására. Konjunktúra idején az elsődlegesen munkavédelmi és egészségvédelmi, recesszió idején a munkanélküliség mérséklésére, illetve az új munkahelyek létesítésére irányuló akciók kevéssé számíthatnak a tömegek aktív támogatására.

A túlóra intézményes szabályozásában eléggé egységes nemzetközi normák alakultak ki. A teljesíthető munkaórák számát általában vagy napi 2—4 órában határozzák meg, vagy a napi munkaidő hosszát korlátozzák 10—12 órára, a havonta teljesíthető túlórák felső határát pedig 30—60, évente 100—200 órában állapítják meg.[87]

A szocialista országokban a munkajogi előírások az egy fő által teljesíthető túlórák számát az országok többségében heti 8, havi 30, illetve évi 120 órában limitálják. A jogszabályok szerint két egymást követő munkanapon legfeljebb 3—4 túlóra rendelhető el, illetve teljesíthető, és két munkahét között legalább 36

[86] Veszélyes túlórák a harmadik világban. ILO Information 1983. 1—2. sz. Ismerteti: *Bereczky Katalin,* Munkaügyi Szemle, 1983. 12. sz.

[87] Conditions ... i. m. (lásd a 42. lábjegyzetet).

óra pihenőidőt kell a dolgozók számára biztosítani. Az egyes országok társadalompolitikájától, gazdasági és munkaerőpiaci viszonyaitól, valamint ezek változásaitól függően különböző módon szigorítják vagy lazítják időnként a túlórázás korlátait és ellenőrzését. A túlóra „lecsúsztatását" például a Szovjetunióban és Bulgáriában a jogszabályok szigorúan tiltják, míg Romániában kötelező a „csúsztatás".[88]

Magyarországon 1968-ig a Munka Törvénykönyve messzemenően korlátozta a túlórázást.[89] A gazdasági reform bevezetése után módosított Munka Törvénykönyv viszont csupán azt az általános iránymutatást tartalmazza, hogy a túlmunka a dolgozó egészségét és testi épségét nem veszélyeztetheti, illetve személyi és családi körülményeire tekintettel aránytalan terhet nem jelenthet; a túlórázás konkrét szabályozását a kollektív szerződések hatáskörébe utalta.

A túlóra munkajogi és szerződéses szabályozása természetszerűen csak a munkaidőre vonatkozhat, és nem korlátozhatja a dolgozók szabad rendelkezésű ideje alatt végzett munkát, legyen az jövedelemkiegészítő külön munka a „második" vagy „árnyékgazdaságban", vagy pedig háztartási munka. Különleges határeset ebben a vonatkozásban a nemzetközileg is egyedülálló vgmk-rendszer, amelyre a túlmunka szabályozása nem vonatkozik, noha az esetek többségében ez a túlórázás sajátos formáját jelenti.

[88] Internationaler Vergleich ... i. m. (lásd a 37. lábjegyzetet).

[89] Az ötvenes évek eleji rendelkezéseket az jellemzi, hogy a jogszabályi rendelkezések szerint egy dolgozó havonta legfeljebb 8 túlórát teljesíthetett. Ezt csak kivételes esetben lehetett havi 12 óráig felemelni, személy szerinti indokolás alapján, az illetékes miniszter külön engedélyével. Egészségre ártalmas munkakörökben csak a Minisztertanács által meghatározott kivételes esetekben lehetett túlórázást elrendelni.

A fejlett tőkés országokban a fellendülés korszakában a túlórázás széles körű gyakorlattá vált. Ebben fontos szerepet játszott a tarifális munkaidő csökkentése, a tartós és növekvő munkaerő-kereslet, a szakképzett munkaerő hiánya és — különösen az ötvenes-hatvanas években — a dolgozók érdekeltsége, hogy jövedelmüket minél gyorsabban növeljék. E tényezők hatása a hatvanas évek végére fokozatosan kifulladt; a túlórák számának és arányának növekedése lassult vagy megállt, majd a hetvenes években kirobbanó gazdasági válság hatására az országok túlnyomó többségében gyorsan csökkent.[90]

A túlórák aránya a teljesített munkaidőhöz viszonyítva Franciaországban a korábbi 11 százalékról 3 százalék alá, az NSZK-ban 9 százalékról 5 százalék alá csökkent. Számos országban, például Norvégiában, Dániában, Belgiumban jóval alacsonyabb,

[90] Franciaországban a hatvanas évek második felében egy fő átlagosan és évente 200 óránál is többet túlórázott; a túlórák aránya meghaladta a tarifális munkaidő 10 százalékát. A hetvenes évek első felében a teljesített túlórák száma 140-re csökkent, a nyolcvanas évek első felében pedig már csak 50 körül mozgott. *(Frey Mária:* Munkaidő a fejlett tőkés országokban. Statisztikai Szemle, 1985. 1. sz. — *Gauvin, A.—Michon, F.:* Politiques publiques et stratégies des entreprises, Lille, mars 1987., kézirat.)

Az NSZK-ban is a hatvanas évek végén érte el a túlórák száma a csúcspontot, évi átlagos 178 túlórával; a hetvenes évek végére már 100-ra, a nyolcvanas évek közepére 73 órára csökkent a teljesített túlórák száma. *(Reyher—Bach—Köhler—Teriet:* i. m. — *Bosch, Gerhard:* Reduction and flexibilization of the working week in the F. R. G., Working paper, Brüsszel, 1987. április.)

Kivételes Nagy-Britannia helyzete, ahol is a túlórák száma hosszú idő óta évente 130—140 körül mozog, és 1986-ban még valamivel magasabb is volt, mint a hetvenes évek második felében. *(Garnsey, E.—Roberts, C.:* The working time debate in Britain. Working paper, Brüsszel, 1987. április.)

mindössze 2—3 százalék körüli a túlórák aránya, de Nagy-Britanniában még mindig meghaladja a 7 százalékot.[91]

A túlórázás elterjedtségét közvetett módon mutatják a 6. táblázat adatai.

6. táblázat

A foglalkoztatottak megoszlása a heti teljesített munkabérek száma szerint 1981 tavaszán

(Összes foglalkoztatott = 100,0)

Ország	40 óra és kevesebb		41 óra és több		46 óra és több	
	összesen	ebből férfi	összesen	ebből férfi	összesen	ebből férfi
NSZK	84,1	79,6	15,9	20,4	9,4	12,6
Franciaország	69,7	61,1	30,3	38,9	11,1	14,8
Olaszország	81,0	77,1	19,0	22,9	9,6	12,0
Hollandia	81,7	79,3	18,3	20,7	8,7	11,9
Belgium	95,4	94,2	4,6	5,8	2,8	3,6
Nagy-Britannia	86,0	75,9	14,0	24,1	9,5	14,7
Dánia	87,2	83,1	12,8	16,9	7,1	10,0
Közös Piaci országok együtt	81,0	74,9	19,5	25,1	9,5	13,1
USA[a]	78,3	...	21,7	...	13,6[b]	...

Forrás: Eurostat, 1983.

[a] Employment and Earnings, May 1981. U.S. Bureau of Labor Statistics.

[b] 49 és több óra.

Figyelembe véve, hogy ezekben az országokban 1980 elején a „normál" munkaidő 40 óra vagy ennél kevesebb volt, a túlórázás jelentős mértékét jelzi, hogy a közös piaci országok átlagában az összes foglalkoztatottak 19 százaléka — a férfiak több mint 25 százaléka —, az Egyesült Államokban pedig az összes bérből élők közel 22 százaléka több mint 41 órát dolgozott, és igen jelentős — közel 10 százalék, illetve 14 százalék — volt azoknak a részaránya, akiknek a tényleges heti munkaidejük

[91] Japanese working methods. Employment Gazette, 1983. augusztus — EUROSTAT 1983. E. E. C. Brüsszel.

meghaladta a 46, illetve a 48 órát.[92] A túlórázásnak meghatározó szerepe van abban, hogy az elmúlt évtizedekben a fejlett tőkés országokban a normál munkaidő jelentős csökkentése ellenére a teljes munkaidőben foglalkoztatottak tényleges munkaideje jóval kisebb mértékben csökkent, sőt — egyes időszakokban — még emelkedett is.

A túlórák átlagos száma mögött a túlórázók arányának és a ledolgozott túlórák számának nagymértékű szóródása húzódik meg. Így például Nagy-Britanniában 1986 áprilisában a férfi munkások átlagosan 5,4 órát, a nők csak 1,4 órát túlóráztak: a férfi munkások 54 százaléka átlagosan közel heti 10 órát túlórázott, a munkásnők 23 százaléka átlagosan 6 túlórát teljesített.[93] A szomszédos Ausztriában 1986-ban az összes foglalkoztatottak 47 százaléka átlagosan alig heti 2 órát dolgozott „pluszban", ám ezen belül 14 százalékuk hetenként 8 túlórát teljesített.[94]

Mindehhez hozzátehetjük, hogy a túlórákra vonatkozó statisztikák hibái egyoldalúak; bizonyos, hogy a ténylegesnél kevesebbet mutatnak. Bár a fejlett tőkés országok többségében az adatszolgáltatások jóval korrektebbek, mint sok más országban, a fekete túlórázás itt is elterjedt.[95]

[92] Mind a nyugat-európai, mind az amerikai adatok azokra a dolgozókra vonatkoznak, akik a megfigyelés hetében dolgoztak, vagyis nem voltak szabadságon, illetve betegség vagy más ok miatt nem hiányoztak. A szocialista országok statisztikai módszereit figyelembe véve a munkarend szerinti munkaidőalapnak a teljesített túlórával növelt munkaideje felel meg a tőkés országok adatainak.

[93] *Garnsey, E.—Robert, C.*: ... i. m.

[94] További 10 százalékuk minden hónapban, de nem minden héten; 6 százalékuk csak néhány hónapban; 17 százalékuk pedig teljesen rendszertelenül végzett néhány túlórát. *Stemberger, Gerhard:* Flexibilization and reduction of working time in Austria, Working paper, Brüsszel, 1987. április.

[95] Ausztriában széleskörűen megsértik a túlórázás szabályait, elmulasztják a pótlék fizetését, sőt a túlórázók 7 százalékának még az óradíjat sem fizetik meg. *Stemberger:* i. m.

A tömeges munkanélküliség jelenlegi korszakában kiéleződtek a túlórázás körüli viták és konfliktusok. A szakszervezetek a túlórázás korlátozását követelik; azt kívánják, hogy a vállalatok ehelyett újabb munkahelyeket létesítsenek. Az NSZK-ban folyó vitában a szakszervezetek arra is hivatkoznak, hogy a legújabb felmérések szerint a dolgozóknak már csak 1/3-a vállalja a túlórázást keresetének növelése miatt; továbbá az üzemi balesetek aránya lényegesen nagyobb a sokat túlórázó munkásoknál, mint a többi dolgozó esetében.[96]

A vállalkozók általában ellenzik a túlórázás korlátozását. Arra hivatkoznak, hogy a túlórázás a gazdaság normális és hatékony működéséhez hozzátartozik. A túlórázók többnyire a legjobban képzett törzsgárdából kerülnek ki, és így ezek munkáját nem tudnák helyettesíteni a nagyrészt szakképzetlen és gyakorlatlan munkanélküliek.

A vállalkozók a munkaidő flexibilizálásának erősítését és gyorsítását szorgalmazzák, mivel ebben az esetben a túlórák csökkenése a termelési költségeket is csökkenti. A túlórázás korlátozását csak akkor támogatják, ha a „szerződéses" munkaerő-kölcsönzés, a részmunkaidős vagy időszakos foglalkoztatás, valamint a gépkihasználást is növelő több műszakos munka kiterjesztése útján költségnövekedés nélkül meg tudják oldani munkaerő-szükségletük kielégítését.

A túlórázás azokban az országokban csökkent nagyobb mértékben, amelyekben erős munkáspártok és szakszervezetek működnek, és a baloldal politikai befolyása is meghatározó. Ezekben az országokban a kormányzat a munkajog módosításával és adózás útján is kényszeríti a vállalkozókat a túlórázás korlátozására.[97] A túlórák számának és arányának csökkenése azonban alig befolyásolta a munkanélküliség mértékét és arányát.

[96] *Siegfried Bleicher:* Überstundenabbau und aktive Beschäftigungspolitik gehören zusammen. Zeitgespräch: Weniger Überstunden — mehr Arbeitsplatz. Wirtschaftsdienst, 1985. IX.

[97] Így például Portugáliában a nyolcvanas évek elején az évi túlórák felső határát 240 óráról 120 órára szállították le. A napi túlórázást 2

Túlórázás egyes szocialista országokban; közöttük Magyarországon

A túlórázás szabályozása a szocialista országokban arra az elvi alapra épült, hogy a dolgozók egészségének védelme miatt mesz-szemenően korlátozni kell a törvényes munkaidő meghosszabbítását túlórázással. Ezt az álláspontot az a feltételezés is erősítette, amely szerint a túlórázás „tervszerű" munka esetén felesleges. Ez a felfogás és nézőpont magyarázza a túlóra korlátozásának és szabályozásának korábbi rendkívüli szigorúságát.

Jól szervezett munkafolyamatoknál is szükség lehet azonban a „normális munkaidő" időleges és korlátozott mértékű meghosszabbítására, vagyis túlórára — az előre nem látható, váratlan igények kielégítésére, a munkaerő-szükséglet kisebb ingadozásainak kiegyenlítésére. A túlóra a gazdaság racionális és hatékony működése esetén is felmerül. Még inkább szükség van túlórázásra akkor, ha a gazdaság külső és belső kooperációs rendszere nem működik zavartalanul, a termelés nem folyamatos és kiegyensúlyozott, a munkafolyamatok pedig márcsak ezért sem eléggé „tervszerűek" és szervezettek. Ezek a jelenségek eléggé jellemzőek a szocialista gazdaságokra és ellentmondanak a túlórázás szigorú korlátozásának. Ez egyrészt a fekete túlórázás elterjedését vonta maga után, másrészt a korlátozó szabályok enyhítését.

A túlórázás mértékéről és arányairól rendelkezésre álló kevés adat szerint a csehszlovák iparban a túlórák aránya évtizedek óta 5—6 százalék között mozgott, és így jelenleg is meghaladja az átlagos évi 100 órát. A közlekedésben és a kereskedelemben ennél magasabb a teljesített túlórák száma és aránya.

órában maximalizálták. Felemelték a túlórapótlékot, ezzel párhuzamosan a munkaadók a túlórapótlék 50 százalékának, a munkavállalók pedig 25 százalékának megfelelő adót kötelesek befizetni a munkanélküli segélyalap javára. Portugal: Reduced working and overtime limits, European Industrial Relations Review, 1983. 118. sz.

Az utóbbi évtized adatai szerint a lengyel iparban a hetvenes évek végén átlagosan évi 93 túlórát teljesítettek az ipari munkások, és ez — az előkészítés nélkül bevezetett munkaidő-csökkentések következtében — 1983-ban 134 órára emelkedett. Ennek megfelelően a túlórázás aránya közel 7 százalékra nőtt, de egyes iparágakban ugrásszerűen emelkedett, így például a szénbányászatban elérte a 17 százalékot.[98]

Magyarországon a túlórázás statisztikailag kimutatott aránya a hetvenes évek közepéig jóval kisebb volt az előzőekben említett két országban tapasztaltnál. Az utóbbi 8—10 évben azonban megközelítette, egyes ágazatokban pedig meg is haladta a túlórázás Csehszlovákiában és Lengyelországban kialakult magas szintjét.

A statisztikailag nyilvántartott „fizetett túlórákon" kívül a magyar gazdaságban széles körű gyakorlat a „fekete túlórázás". Ennek mértékéről — a kereskedelmet és a közlekedést kivéve — semmilyen adat nem áll a rendelkezésünkre. A kereskedelemben és a közlekedésben a fekete túlórázás sajátos, „törvényesített" változata alakult ki; a túlórák jelentős részét a vállalatok „átalányösszeggel megváltják", és az így teljesített munkaidőt nem tartják nyilván. Az előző táblázat a kereskedelem és a közlekedés ily módon teljesített túlóráit is számításba vette a „túlóramegváltásként" kifizetett összegek alapján.

Néhány empirikus kutatás feltárta a fekete túlórázás mechanizmusát az iparban, és annak mértékére is rávilágított. A gépiparban a fekete túlórázás főként azokban a műhelyekben jelentős, amelyekben a termelés ütemességének a hiánya, valamint a munka szervezetlensége miatt a hó végi, negyedévi, év végi hajrák különösen gyakoriak, és a termelésben meghatározó forgácsoló és lakatos szakmunkásokban nagy a hiány. Ilyen körülmények között — és a merev munkaidőrendszerek miatt — a kollektív szerződésekben is már magasan maximált túlórakeret sem elegendő, és így az illegális, de a vállalati vezetők, va-

[98] *Frey Mária:* i. m. (lásd a 40. lábjegyzetet).

7. táblázat

A munkások és az alkalmazottak túlórában és túlmunkában teljesített munkaórái Magyarországon[b]

Ágazat	1967		1974		1980		1985			
	óra	százalék	óra	százalék	óra	százalék	óra vgmk nélkül	százalék	óra vgmk-val	százalék
Ipar	30	1,1	45	2,2	49	2,4	56	3,0	135	7,1
Építőipar	32	1,4	47	2,2	43	2,1	45	2,3	111	5,6
Közlekedés	74	3,1	110	5,0	234	11,3	232	12,0	256	13,2
Kereskedelem	72	3,1	108	5,1	152	7,3	155	8,0	163	8,4
Nem anyagi ágak	24	1,1	35	1,6	45	2,2	41	2,1	55	2,9
Nem mezőgazdasági ágak együtt	25	1,7	56	2,8	78	3,9	84	4,6	128	7,1
Mezőgazdaság	37	1,6	...	...	...	...	88	4,8	125	6,8
Szocialista szektor együtt	37	1,6	59	2,9	79	3,9	85	4,6	128	6,9

[a] Mind a szocialista szektor teljes időalapjának kiszámítása, mind a munkaidő-teljesítményeknek az iparilag fejlett országokkal történő összehasonlítása szükségessé tette, hogy a teljesített túlórák számát az összes foglalkoztatottakra vonatkoztassuk. A magyar statisztikai rendszer azonban csak a fizikai dolgozók hiányzását és munkaidő-teljesítményeit figyeli meg többé-kevésbé átfogóan. A nem fizikai dolgozók teljesített munkaóráit és túlóráit a munkásokra vonatkozó adatokból kiindulva, vállalati szakértőkkel együttműködve, és a részletes külföldi információkat is figyelembe véve becsültük meg. Ennek alapján a szellemi dolgozók túlóráit a fizikai dolgozók teljesített túlóráinak nem egész 1/5-ére becsültük. A táblázatban szereplő adatok a fizikai és nem fizikai dolgozók túlóráinak súlyozott átlaga. A mezőgazdaságra vonatkozó értékek az állami mezőgazdaság adatain alapuló becslések. A túlórák aránya az összes órateljesítményre vonatkozik.

[b] A vgmk munkaidő-teljesítményeit a szerződés szerinti munkákért kifizetett anyagmentes díjösszeg alapján, 72 Ft-os átlagos órakeresetet feltételezve, számítottuk ki.

lamint a társadalmi szervezetek által tolerált, sőt támogatott „fekete" túlórázás általános gyakorlattá vált. A túlórák egy részét „lecsúsztatják"; a teljesítménybéres munkahelyeken pedig általánosak a bérkompenzáció különböző formái. Ezek egyik leg-

elterjedtebb módszere a „bárcamegváltás". A „fekete" túlórában teljesített munkáért járó keresetet szabályosan utalványozzák, de a teljesítést csak később számolják el, amikor a dolgozók a „félretett" munkautalványokat a normák túlteljesítéseként leadják.

A vizsgált gyárakban a kiugró keresetű forgácsolók és lakatosok munkabérének számottevő részét a regisztrált és a fekete túlórák miatt elszámolt összeg teszi ki. Egy forgácsoló szakmunkás minderről így beszélt: „A melósnak nincs más lehetősége a pénz feltornázására, csak ha rogyásig túlórázik. Hétköznap tizenkétórázik... túlórázik szombaton, meg bejön vasárnap is... Tiszta képtelenség; a család lassan már csak fényképről ismer." Az egyes dolgozók közvetlenül és rövid távon többnyire érdekeltek ennek az állapotnak a fenntartásában.

A regisztrált és a „fekete" túlórázás jelentős mértéke és széles körű elterjedtsége azonban nemcsak a dolgozók egészségére, fejlődésére, családi életére gyakorol kedvezőtlen hatást, hanem nehezíti a termelés és a munka jobb megszervezését és az üzemidő racionális kiterjesztését. „Ez a gyakorlat megbénítja az üzemben azokat a feszítőerőket, amelyek a technológiai folyamatok szigorúbb szabályozását, a termelés szervezettségének javítását, a munkaellátás egyenletes ritmusát, a teljesítmények alapján történő kiválasztást és előrejutást, végső soron tehát a tartósan magas termelékenységet kikényszerítenék."[99]

Ezt a helyzetet az 1982-ben útjára indult vgmk-k annyiban módosították, hogy a „fekete túlórázás" szerepét részben a vgmk-k vették át. A vgmk-k szerveződését kezdetben nagy és túlzó remények kísérték. Tényleges működésük szerint azonban ezek nem kockázattal járó vállalkozások;[100] céljuk — az eredeti elvárásoktól eltérően — nem a kihasználatlan vállalati kapaci-

[99] *Kővári Gy.—Szirácki Gy.—Timár J.:* A kereseti arányok vizsgálata a gépiparban. Kutatási jelentés I. köt., 1981. május.

[100] Már csak ezért se tűnik indokoltnak, hogy a vgmk-k adatait az egészen más jellegű „kisvállalkozások" között mutatja ki a statisztika.

tások igénybevétele a lakosság vagy más külső megrendelők keresletének a kielégítésére, hanem — a bérkiáramlás és a túlórázás korlátozására vonatkozó jogszabályok és gazdasági szabályozók legális megkerülésével — a munkaerőhiány enyhítése, illetve a vállalatok közötti, valamint a nagyvállalatok és a szövetkezeti „melléküzemek" és az új kisvállalkozások közötti bérversenynek az ellensúlyozása, az állami vállalatok számára fontos munkaerő stabilizálása.[101]

A vgmk-k — teljesítményük nagyon kis részétől eltekintve — a munkaidőben elkezdett munkát folytatják a munkaidő után, és az ezért járó keresetet szerződéses díjazás formájában kapják meg. Munkájuk — a dolog lényegét tekintve — túlórázás. A vgmk-k jelentős része az „önszerveződés" kedvező példáját mutatja; szigorúan megválogatják tagjaikat a felvételnél és a munkateljesítményeknél „nincs pardon". A munkaerő gondos szelekciója lehetővé teszi a keresetek „munka szerinti elosztását", oly módon, hogy az azonos kritériumok szerint kiválasztott és együttműködő dolgozók között különösebb differenciálás nélkül osztják fel a jövedelmet.

A vgmk-k gondosan felkészülnek és megszervezik a munkát; tagjaik összetartása igen erős. Ez a kedvező kép azonban félrevezetően eltakarja azt a másik tényt, hogy az állami vállalatok többsége a gazdasági hatalom birtoklása, a kiépített szervezet és a társadalmi szervezetek támogatása mellett sem képes ilyen kedvező példát felmutatni; gazdaságunknak ezt a súlyos fogyatékosságát a vgmk-k pedig nem ellensúlyozhatják.

Semmi sem bizonyítja továbbá, hogy a vgmk-k megcáfolnák

[101] A kisszervezetek 1984-ben. Figyelő, 1984. december 6. — *Laky Teréz:* Mítoszok és valóság. Valóság, 1984. 1. sz. — *Román Zoltán:* A szocialista vállalat és a vgmk. Társadalmi Szemle, 1983. június. — *Révész Gábor:* Tanulmány egy gyógyszeripari vállalat vgmk-inak működéséről. 1983. december, kézirat — *Timár János:* Interest Enforcement in Hungary: Possibilities and Srategies. In: Work Organization, Incentive Systems and Effort Bargaining in Different Social and National Context. Institut für Sozialforschung. Frankfurt am Main 1984. november.

a munkatudományok több évtizedes, kísérletileg is igazolt tapasztalatait arról, hogy a munkaidő hosszával és intenzitásával erősödik a dolgozók elfáradása, csökken a munkaerő teljesítőképessége és a tartós, túlzott megterhelés egy idő után a munkaképesség hanyatlásához vezet. A vgmk-k teljesítményeiben ez azért nem jelenik meg, mivel egyrészt a munkaidő alatti teljesítményük a lehetségesnél és az indokoltnál kisebb, másrészt a túlzott terhelés hatásai csak hosszabb távon és közvetetten jelennek majd meg a dolgozók egészségének romlásában.

A túlórázás munkavédelmi és egészségvédelmi okokból történő korlátozásának teljes mellőzése a vgmk-k munkájában aligha indokolható. Ha a vgmk irracionális jellemzőkkel terhelt működése a hétköznapi gyakorlatban mégis racionálisnak mutatkozik, úgy ez csupán annak tulajdonítható, hogy racionálisan illeszkedik gazdaságunk irracionális jellemzőkkel terhelt működéséhez.

Az 1968. évi munkaidő-csökkentés időszakában a fizetett túlórák száma és aránya is minden ágazatban jelentősen megnőtt. 1974 után gyorsuló ütemben folytatódott a túlórák növekedése a kereskedelemben és különösen a közlekedésben, míg az iparban és az építőiparban alig emelkedett. Ha azonban figyelembe vesszük a vgmk-k munkaidőben mért teljesítményeinek kezdeti gyors növekedését 1982 után, akkor kiderül, hogy a nyolcvanas években az iparban és az építőiparban nőtt a leggyorsabban a túlórázás. Miután pedig a termelésben a vgmk teljesítménye beszámításra kerül, de az időráfordításuk kimarad, így az egy teljesített munkaórára jutó termelékenység statisztikailag kimutatott növekedésének egy része ezekben az években csupán a számítási módszerek „eredménye".

Az elmondottak következtében a szocialista szektor nem mezőgazdasági ágaiban az egy fő által teljesített túlórák száma az első munkaidő-csökkentéstől, 1968-tól a hetvenes évek végéig a kétszeresére emelkedett, majd a nyolcvanas évek munkaidő-csökkentései alatt — a vgmk-k munkaidő-ráfordításait is figyelembe véve — 3,5-szeresére nőtt, és 1986-ra megközelítette a

7 százalékot.[102] A túlórázásnak ez a mértéke eléri vagy meghaladja a nyugat-európai tőkés országok konjunktúra alatti magas szintjét, és — Nagy-Britanniát kivéve — jóval meghaladja a túlórázás jelenlegi mértékét.

A túlórázás a magyar gazdaságban — létszámra átszámítva — a hatvanas évek vége felé közel 70 ezer, a nyolcvanas évek közepén, a vgmk-k teljesítménye nélkül 210 ezer, azzal együtt pedig több mint 320 ezer fő munkaidő-teljesítményének felel meg. Ennek a jelentős munkaidőalapnak közel 1/3-át a munkaszüneti és pihenőnapi túlmunkával, a többit munkanapokon; túlórázással teljesítették a dolgozók. Mindez ellentmond az ismételt munkaidő-csökkentések feltételezéseinek.[103]

Az átlagos túlóra-teljesítmény jelentős ágazati eltérésének fő tényezője a túlórázók arányának a különbsége. Így például a személyi és lakásszolgáltatás ágazatában a munkásoknak csak 13 százaléka, az iparban és az építőiparban 36 százaléka, a szállításban és hírközlésben 47 százaléka túlórázott.[104] A túlórázás mértéke nemek szerint is nagymértékben különbözik; a munkások átlagosan négyszer annyit túlóráztak, mint a munkásnők. Ugyanakkor a túlórázóknak mintegy 1/3-a évente kevesebb mint

[102] A hatvanas évek elején regisztrált túlórák aránya még csak 1,6 százalék volt, a hetvenes évek közepére megközelítette a 3 százalékot, az évtized végére pedig a 4 százalékot. Ez az arány 1986-ban a vgmk-k nélkül 4,6 százalékot, a vgmk-kat is figyelembe véve közel 7 százalékot tett ki.

[103] Az újabb munkaidő-csökkentések indokolásánál felmerült, hogy a vállalatok korábban túlórával és más hasonló módon pótolták a hiányzó munkaerő egy részét, noha azt a munka jobb megszervezése megoldhatta volna. „Ehhez azonban kényszerítő tényezőre van szükség. Ilyen volt az ötnapos munkahétre való áttérés időszaka." Ezt — az Országgyűlésen elhangzott beszámoló szerint — sikerrel oldották meg, így lehetőség lesz a 40 órás munkahét bevezetésére, indokolták például az 1984. januárjában kezdődő újabb munkaidő-csökkentést. *Rácz Albert:* A munkaerő-gazdálkodás néhány kérdése. Munkaügyi Szemle, 1983. 12. sz.

[104] Munkaidő-teljesítmények... i. m.

60 órát, közel 1/5-e pedig 350—400 óránál is többet dolgozott a munkarend szerinti munkaidőn túl. Az állami ipar munkásainál ma a nyilvántartott — tehát a vgmk-k és a „fekete" túlórák nélküli — túlórák száma nagyobb, mint ezelőtt volt, és nagyobbak a túlórázás különbségei is. A túlórázóknak több mint fele szakmunkás, és arányuk annál magasabb, minél nagyobb az egy főre jutó túlórák száma.[105]

A túlórák aránya 1974 és 1984 között csökkent a normál munkakörülmények között dolgozóknál, és emelkedett a kedvezőtlen munkakörülmények és még inkább a nagy erőkifejtéssel vagy különösen kedvezőtlen feltételek között dolgozó munkásoknál. Hasonló módon nőtt a sokat túlórázók aránya a nagyobb terheléssel, valamint a nagyobb terhelés mellett még egészségi ártalommal is járó munkahelyeken. Ez valószínűleg azzal függ össze, hogy a munkaerőhiány az átlagosnál jóval nagyobb a magasabb szakképzettséget igénylő, illetve a kedvezőtlen munkafeltételeket nyújtó munkahelyek körében. A munkaerőhiány azért is növelhette a regisztrált túlórázást, mivel a munkáltatók a hiányzó munkaerő megszerzése vagy a meglevő munkaerő megtartása céljából túlórázással növelhették a legkönnyebben a kereseteket.

[105] 1984-ben a munkások 36 százaléka túlórázott, ezen belül 19 százalékuk kevesebbet dolgozott évi 120 óránál, 12 százalékuk viszont évi 180—240 órát, 3 százalékuk 480 órát, 1,4 százalékuk pedig 840 óránál (!!) is többet teljesített pluszban évente. Ez utóbbiak ledolgozott munkaideje megközelítette a napi 12 órát. A legtöbb túlórát az iparban is a gépkocsivezetők, továbbá a bányászok, a nyomdászok, a kohászok, valamint az őszi szezonban az élelmiszer-ipari munkások teljesítették. (Az állami vállalatoknál foglalkoztatottak létszámösszetétele, bér- és kereseti viszonyai, KSH, 1986.) 1984. szeptemberi adatok szerint az adott negyedévben a legfeljebb 10 túlórát teljesítő munkások között a szakmunkások aránya kereken 50 százalék volt. A 31—60 túlórát ledolgozó munkásoknak már 58 százaléka, a 150 óránál is többet túlórázóknak pedig több mint 63 százaléka volt szakmunkás. (Adatgyűjtemény az állami iparvállalatoknál foglalkoztatottak létszám-, bér- és kereseti arányairól. KSH, 1986.)

A gazdasági reform bevezetéséig a Munka Törvénykönyve — mint említettük — rendkívül szigorú és bonyolult engedélyezési eljárással korlátozta a túlórázást. Így például az ötvenes évek elején csak az adott ágazat minisztere engedélyezhette a túlórázás alacsonyan megszabott korlátainak a túllépését. Az értelmetlenül szigorú kötöttségek és a bürokratikus eljárás eltörlése 1968-ban megfelelt a gazdasági reform követelményeinek, és azt a felismerést tükrözte, hogy a túlórázás ésszerűen hozzájárulhat a termelési kapacitások jobb kihasználásához, a termelés növekedéséhez, a munkaerő-szükséglet váratlan ingadozásainak a kiegyenlítéséhez.

A túlórázás törvényes korlátainak teljes eltörlésében az az optimista feltételezés is tükröződött, hogy érvényesülni fognak a gazdasági hatékonyság követelményei, és így nincs szükség a túlórázás jogszabályi limitálására és ellenőrzésére. Ez a feltételezés nagyrészt illúziónak bizonyult; a vállalatok költségérzékenysége még a nyolcvanas években sem korlátozta a bérkiáramlást, a túlórázást, a költségszint emelkedését. Így korlátlanul érvényesülhetett a vállalatok és a dolgozók eltérő indítékú, de azonos irányú törekvése a túlórák, illetve az ezzel járó keresetek növelésére.

A túlórázásnak munkavédelmi és egészségvédelmi szempontból történő ésszerű korlátozása és az előírások betartásának ellenőrzése korántsem indokolatlan, különös tekintettel arra, hogy a dolgozók szűk körében a túlórázás rendkívül nagy mértékű lehet. A vgmk-k működése azonban egyelőre a társadalmi-erkölcsi alapot is kihúzta a vállalatok és a dolgozók egy részének közös érdekei alapján kialakult nagymértékű túlmunka korlátozása alól. A túlórázás korlátozásához fűződő társadalmi érdekek érvényesítése mindennek ellenére megoldandó feladat maradt.

4. A MUNKAIDŐ FLEXIBILIZÁLÁSA

A gazdaság, a foglalkoztatás és a munkaidő rugalmassága

A gazdasági fejlődés egyaránt magában hordja a szabályszerű változásokat, valamint a kockázatból és a bizonytalanságból eredő váratlan jelenségeket, meglepetésszerű fordulatokat. A gazdaság hatékony működésének és fejlődésének lényeges feltétele, hogy egyes elemei rugalmasan igazodjanak mind az előreláthatő, mind pedig a váratlan változásokhoz. Ezt az alkalmazkodást, hajlékonyságot, rugalmasságot értjük „flexibilitás" alatt.

A gazdaság flexibilitása elsősorban a termelés és a szolgáltatások alkalmazkodását jelenti a változó kereslethez. Ennek egyik fontos feltétele a munkaerőpiac rugalmas működése, a munkaerő megfelelő mobilitása, a foglalkoztatottak munkaidő-teljesítményeinek a gazdaság változó igényeihez való alkalmazkodása.

A foglalkoztatás, illetve a munkaidő rugalmasságában a dolgozók is érdekeltek, de ez nem mindenben találkozik a gazdaság, a munkáltatók érdekeivel, sőt részben ellentétes azokkal. A munkások és alkalmazottak — a teljesített munkaidőtől függő kereseteket is figyelembe véve — abban érdekeltek, hogy munkaidejüket racionálisan összeegyeztethessék a munkahelyi közlekedéssel, a munkaidőn kívüli keresőmunkával, a háztartási munkához szükséges idővel; elegendő idejük maradjon a szabadidőtevékenységekre és a fiziológiai szükségletek kielégítésére.

A munkaidő flexibilitása ezért a tőkések és a munkásosztály, illetve a munkáltatók és a munkavállalók közötti erőviszony és kapcsolatrendszer alapján alakul ki, és a munkaidő hosszát, beosztásának rendjét, valamint a munkaviszony időtartamát kifejező különböző foglalkoztatási típusok és formák kifejlődése és alkalmazása révén valósul meg.

A munkaidő hossza szerint a foglalkoztatottak többsége „normális" vagyis „teljes munkaidőben" dolgozik. A munkások és alkalmazottak egy részének munkafeltételei és munkakörülmé-

nyei azonban olyan kedvezőtlenek, hogy emiatt foglalkoztatásuk „rövidített munkaidőben" történik. Az utóbbi néhány évtizedben a munkaerő olyan csoportjai is megjelentek a munkaerőpiacokon, akik a normálisnál rövidebb munkaidőre kívánnak munkát vállalni, és foglalkoztatásuk csak „részmunkaidőben" történik.

A flexibilitás az üzemidő és a munkaidő eltéréseinek az áthidalását is megköveteli. Ezt a célt szolgálják a több műszakos munkarendek különböző változatai. Az iparosodás hosszú korszakai alatt a munkáltatók írták elő a munkavállalók számára az egységes, „kötött" munkaidőt, a műszakbeosztást és a munkaidőrendet. Az utóbbi néhány évtized társadalmi fejlődésével azonban olyan új, „rugalmas munkaidőrendszerek" alakultak ki, amikor is — meghatározott szabályok szerint — a dolgozók maguk választhatják meg munkaidejük beosztását.

A foglalkoztatás típusait meghatározó harmadik dimenzió a munkaviszony időtartama, amely a dolgozók nagyobb részénél „állandó", más részénél azonban — a természeti vagy gazdasági eredetű ingadozásokhoz igazodva — „szezonális" vagy „időszakos", illetve „alkalmi". Ez utóbbiaknál a munkaviszony mindig „meghatározott időre" szól, míg az állandó foglalkoztatás többnyire „meghatározatlan időre" vonatkozik.

A foglalkoztatás egyes típusait a munkaidő hossza, a munkaidő beosztása, rendje és a munkaviszony időtartama együttesen jellemzik. Ennek megfelelően a 4. ábra a foglalkoztatásnak a felsorolt dimenzióik kombinációjából adódó alaptípusait mutatja be.

Az iparosodás kezdeti időszakában a munkaidőnek a gazdaság változó igényeihez való rugalmas hozzáigazítása egyszerűen azt jelentette, hogy a tőkés — kihasználva a munkások szervezetlenségét és kiszolgáltatottságát — a termelés változó szükségletei szerint alkalmazta, illetve fizette a munkásait; ha több volt a munka, úgy hosszabbra nyújtotta a munkanapot, ha nem volt elég munka, úgy nem vette igénybe és nem is fizette munkaidejüket. A munkaidő intézményes csökkentése, a normál

4. ábra

A foglalkoztatás tipológiája a munkaidő alapján

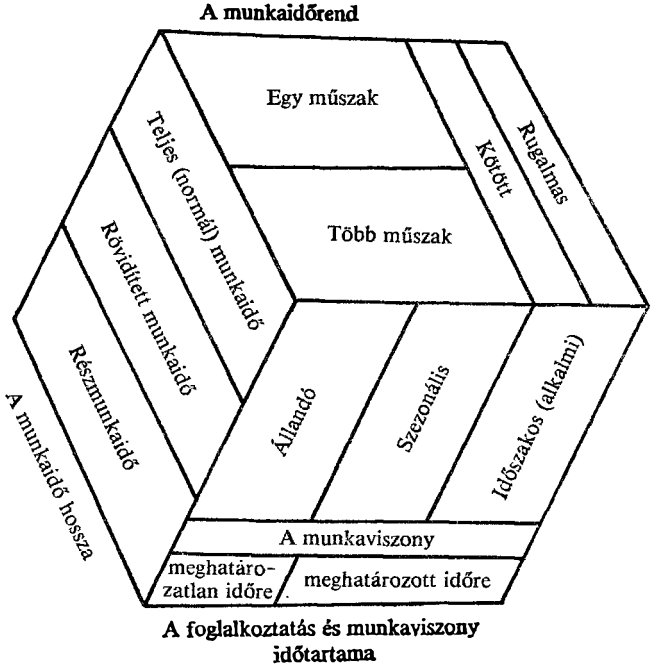

munkanap kialakulása megakadályozta ennek a gyakorlatnak a folytatását. A kialakuló több műszakos munkarendek legfőbb funkciója éppen az volt, hogy a normál munkaidő korlátai és fokozatos csökkenése ellenére lehetővé tegye a munkaidőt jóval meghaladó üzemidő fenntartását, sőt — szükség szerint — annak növelését, egészen az év 365 munkanapját, illetve 8760 óráját kihasználó folytonos üzemidőig.

A gazdaság munkaidő-szükséglete azonban különböző okokból és eltérő mértékben ingadozik. A kisebb és váratlan többletmunkaidő-szükségletet a túlóra előzőekben vázolt intézményes rendszere elégítette ki. A munkaerő-szükséglet kisebb, de szabályszerű változásait az egyenlőtlen időbeosztású munkaren-

dek bevezetése oldotta meg. A munkacsúcsok „nyújtott műszakjait" más időszakok rövidített műszakjai ellentételezték.

A stabil munkaerő-kapacitást érdemlegesen meghaladó szabályszerű vagy váratlan munkaidő-szükséglet kielégítésére különleges foglalkoztatási formák alakultak ki: a szezonális, az időszakos és az alkalmi munkások meghatározott időre szóló szerződtetése.

A munkaidő-flexibilizálás e hagyományos módszereinek közös jellemzője, hogy alkalmazásuk elsődlegesen vagy kizárólag a tőke értékesülését, a munkaidő intenzívebb kihasználását szolgálta, de nem elégítették ki, vagy csak közvetve és másodlagosan feleltek meg a dolgozók érdekeinek.

A második világháborút követő gazdasági fellendülés lényeges változásokat hozott magával a munkaidő flexibilizálásában. A népesség iskolázottsága gyorsan nőtt, emelkedett a gazdaság munkaerő-szükséglete, meggyorsult a különböző szolgáltató ágazatok fejlődése. Ez szükségessé és lehetővé is tette a háztartás nagy munkaerő-tartalékainak a mozgósítását, ami a részmunkaidős foglalkoztatás széles körű kialakulására vezetett. Ugyanakkor a tudomány és a technika fejlődésének új irányzatai megnövelték a dolgozók autonómiájának, felelősségének és a munkával való azonosulásának, a „munka humanizálásának" a jelentőségét. A gazdasági hatékonyságnak növekvő erejű tényezőjévé vált a dolgozó együttműködési készsége és a munkával — a munkaszervezettel — való azonosulása.

A dolgozók körében is erősödött az igény a munkaidőrendszerek kötöttségeinek a lazítására. Az életszínvonal magasabb fokán a munkaidő-teljesítésre ható anyagi kényszer hatása jelentősen csökkent. Az emberek, különösen a fiatalabb és képzettebb dolgozók értékrendjében megnőtt a szabadidő jelentősége és az az igény, hogy a munkaidő jobban igazodjék egyéni életvitelükhöz. A munkaidő „hajlékonyságának", „liberalizálásának", „individualizálásának" jelszavai mögött meghúzódó különböző érdekek és érdekek együttvéve új, rugalmas munkaidőrendszerek kialakulásához vezettek.

E folyamatokhoz kapcsolódva alakult ki a gazdaságilag fejlett országokban a szezonális, időszakos és alkalmi munkaerőszükséglet kielégítésének új és különleges formája, a munkaerő-kölcsönzés intézményes rendszere.

Az új munkaidőrendszerek és különleges foglalkoztatási formák már nemcsak a gazdaság érdekeinek felelnek meg, hanem növekvő mértékben — a szorosan vett új, rugalmas munkaidőrendszereknél pedig elsősorban — a dolgozók érdekeit fejezik ki, és a munkaidő és a munkaidőn kívüli tevékenységek időszükségleteinek célszerűbb egyeztetését szolgálják.

A hetvenes években kirobbant gazdasági világválság következtében kialakult tömeges munkanélküliség a munkaidő flexibilizálásának céljait is részben módosította. Az új viszonyok között — amint erre már rámutattunk — a szakszervezetek, és bizonyos fokig a kormányok is a munkanélküliség mérséklését és ellentmondásainak enyhítését várják a rugalmas munkaidőrendszerek és a különleges foglalkoztatási formák elterjedésétől. A tőkés vállalkozók viszont a munkaidő intenzívebb kihasználására, a termelési költségek csökkentésére, és versenykészségük növelésére kívánják felhasználni a munkaidő flexibilizálását.

A munkaidő flexibilitása mindkét felfogásban a gazdaság alkalmazkodóképességének a kérdéseként merül fel. Az első esetben a munkaidő-flexibilitás elsősorban a foglalkoztatáspolitikához kapcsolódik, a másodikban inkább a gazdaságpolitikába integrálódik;[106] de a munka „humanizálása", az egyéni szabadság növelése a munkaidő megválasztásában — az eredeti célokhoz képest — mindenképpen háttérbe szorul. A munka humanizálásának irányzatait azonban korábban sem csupán a humánus megfontolások hívták életre, és még kevésbé puszta elhatározások függvényei. Az új irányzatok a kultúra és civilizáció magas szintjén, a tudományos és technikai fejlődés gyorsulásának

[106] *Michon, François:* Temps et flexibilité. Le temps de travail dans le débat sur la flexibilité. 1985. szeptember, kézirat.

és a termelés magas fokú szervezettségének körülményei között alakultak ki. Ugyanakkor ezek azok a feltételek, amelyek között a munka humanizálása és a munkaidő flexibilizálása egyben a további társadalmi haladásnak is egyik mozgató ereje lehet.

Munkaerő-kölcsönzés és flexibilitás

A szezonálisan ingadozó, valamint az időszakosan és alkalmilag fellépő, a stabil vállalati létszám belső tartalékaiból túlórával, „csúsztatással" vagy más módon nem fedezhető munkaidő-szükséglet kielégítésére a munkaerő-kölcsönzés különböző intézményes formái alakultak ki. A foglalkoztatásnak ebben a rendszerében az az új és különleges, hogy a foglalkoztatás és az alkalmazás szervezetileg és térben is elkülönülnek egymástól. Az időszakos munkát igénylő vállalat nem maga alkalmazza a dolgozókat, hanem meghatározott időre „bérli" azokat a munkaerő-kölcsönző vállalattól. A munkafeladatot a „bérlő" vállalat határozza meg, de a munka időtartamára nem munkabért, hanem „bérleti díjat" fizet a dolgozókkal munkaviszonyban álló „kölcsönző" irodáknak.

Lényegében hasonlóan működnek azok a munkaerő-kölcsönző vállalatok is, amelyek „alszerződés" keretében meghatározott munkafeladat teljesítését vállalják, de — a hagyományos alvállalkozói munkaszerződéstől eltérően — az igénybe vevő vállalat nem az elvégzett munkáért fizeti az átalányösszeget, hanem az arra fordított munkaidőt fizeti ki a megállapodás szerinti egységáron az „alvállalkozónak". Az első esetben tehát adott munkahely betöltésére és meghatározott időre kölcsönzik ki a munkaerőt, a másodikban a meghatározott feladat elvégzéséhez szükséges munkaerőt kölcsönzik ki a vállalt munka teljesítésére.

Az üzletszerű munkaerő-kölcsönzés nem új jelenség. Kezdete a XIX. századra nyúlik vissza, példaként említhetjük a betegápolást. A munkák, illetve a foglalkozások szélesebb körére már az 1920-as években alakultak ilyen vállalkozások, először az

Egyesült Államokban, majd Európában.[107] Az elmúlt két-három évtizedben a munkaerő-kölcsönzéssel és „alvállalkozással" foglalkozó vállalatok már tömegesen jelentek meg a tőkés országok munkaerőpiacain. Az Egyesült Államokban a nyolcvanas évek elején mintegy 5000-re, Nyugat-Európában pedig 2000-re[108] becsülhető a munkaerő-kölcsönző vállalatok száma, amelyek közül a nagyobbak, például Európában a „Manpower", több országban több száz fiókirodát működtetnek.

A mai munkaerő-kölcsönzés kezdetben főként azt a funkciót töltötte be, hogy a megbetegedés, baleset, szabadságolás vagy más okok miatt hiányzó állandó dolgozókat helyettesítsék, ha a vállalat pótlásukat nem tudja megoldani. A kölcsönzés terjedését előmozdította, hogy az elmúlt évtizedekben jelentősen megnőtt a betegség és más okok miatti hiányzók aránya, és számottevően emelkedett a fizetett szabadság időtartama. A munkaerő teljesítményorientált szelekciója, a munka magas fokú szervezettsége, a munkaidő intenzívebb kihasználása ugyanakkor minimálisra csökkentette a vállalatok belső munkaerő-tartalékait. Mivel egyre többen maradtak távol több-kevesebb ideig a munkahelyüktől, a külső forrásokból történő pótlás igénye erőteljesen megnőtt.

A munkaerő-kölcsönzés iránti keresletet növelte, hogy a konjunktúra időszakában, a teljes foglalkoztatás viszonyai között a vállalatok számára egyre költségesebbé vált a munkaerő toborzása, kiválasztása, betanítása. További költségeket jelent az ideiglenesen alkalmazottak nyilvántartása, bérszámfejtése. A kölcsönzéssel csökkenthetők ezek a költségek, sőt a túlóradíj és a hiányzások, valamint a fizetett szabadság miatti kiadások egy része is megtakarítható, mivel a munkaerő-kölcsönzésnél csak a ténylegesen ledolgozott munkaidőre fizetik a kölcsönzési díjat.

[107] *Godfroid, Philippe:* Le travail temporaire; l'échéence ou nouveau style de vie? Gestion 2000. 1985. No. 5.

[108] *Mangum, G. L.—Mangum, S. L.:* Temporary work: the Flip of Job Security. International Journal of Manpower. 1986. Nr. 1.

A munkaerő-kölcsönző irodák viszont a foglalkozások meghatározott körére begyakorlott munkaerőt „szállítanak" a megadott időre, a bérköltségnél mindössze 15—20 százalékkal magasabb díjazásért. Ez a többletkiadás a vállalati költséggazdálkodás szempontjából is kifizetődővé teszi a kölcsönzést.

A munkaerő-kölcsönzés iránti keresletet a tömegessé vált munkanélküliség sem mérsékelte. A recesszió növelte a vállalatok működésének bizonytalanságait és kockázatait. Ezért még a sikeres vállalatok is lehetőleg tartózkodnak új munkaerő felvételétől, figyelembe véve, hogy a fejlett tőkés országok munkajogi szabályai, valamint a kollektív szerződések nemcsak megnehezítik, de — a hosszú felmondási idő és a végkielégítések miatt — rendkívül költségessé is teszik az elbocsátást. Ezért a vállalati munkaerő-politika egyik fontos célja, hogy a tevékenységéhez szükséges munkaidő-kapacitást maximális rugalmassággal úgy elégítse ki, hogy minél kevesebb kötelezettség terhelje a vállalatot a munkaerő alkalmazásában, betanításában, képzésében. Ehhez az új stratégiához a munkaerő-kölcsönzés rendszere jól illeszkedik. Így az is előfordul, hogy a munkaerőt igénylő vállalat választja ugyan ki a számára szükséges munkaerőt, ám átadja őket a munkaerő-kölcsönzőnek, amely munkaviszonyba vétel után „kikölcsönzi" e dolgozókat az igénylőnek.

A munkahelyre vagy munkafeladatra történő munkaerő-kölcsönzés nemzetgazdasági méretekben marginális jelentőségű, de a vállalatok egy részénél, és a foglalkozások szűkebb körében szerepe nem elhanyagolható. A kölcsönzés fő munkaterületei az egészségügyben az ápolónői és az asszisztensi, a kereskedelemben a pénztári és az eladói munkakörök; a bankokban, a pénzintézetekben, a biztosító vállalatoknál és általában a személyi szolgáltatások területén a mindennapi ügyfélfogadás munkaposztjai, végül a gazdaság szélesebb területein a gépírás és az ügyvitel rutinmunkakörei. Az utóbbi években, főként az Egyesült Államokban, olyan specializált munkaerő-kölcsönző vállalatok is alakultak, amelyek a „magas technikához" szükséges

specializált szakembereket, mérnököket, programozókat, rendszerszervezőket kölcsönöznek ki.

A fizikai munkaterületeken a munkaerő-kölcsönzést főleg azok az ágazatok veszik igénybe, amelyek termékei nehezen raktározhatók, gyorsan romlók, és így különös érdek fűződik a váratlanul vagy hullámszerűen fellépő munkaerőigény gyors kielégítéséhez. Az „alvállalkozói" jellegű, tehát munkafeladatra történő munkaerő-kölcsönzés a fizikai munkaterületeken elsősorban az építkezések, az általános karbantartási munkák vagy a termelés átszervezése miatt átmenetileg fellépő munkaerőszükséglet kielégítésében jut szerephez.

A munkaerő-kölcsönzők nagyrészt kevéssé szakképzett fiatalokat, illetve nőket, kisrészt idősebb korúakat vonnak be a munkába. Franciaországban a kölcsönmunkaerő közel 2/3-át a feldolgozó ipar foglalkoztatja, ezek nagy többsége férfi. A tercier szektorban dolgozik a kölcsönmunkaerő több mint 1/3-a, ezeknek több mint 4/5-e viszont nő. A kölcsönzést vállalók többsége fiatal; fele 25 éven aluli, további 1/3-a 25—40 év közötti. A fiatalok és az idősebbek egyaránt más kereseti lehetőség hiányában vállalják a munkaerő-kölcsönzéssel járó bizonytalanságot és kockázatot.[109]

A munkaerő-kölcsönzés formái, munkaterületei és munkaerőforrásai arra mutatnak, hogy ez az intézményrendszer a munkaerőpiac új szegmensét hozza létre. Az elkülönülés határa azonban nem a kis- és a nagyvállalatok, hanem a vállalatok stabil és az időszakosan, részben a munkaerő-kölcsönzés útján alkalmazott munkaerői között húzódik. A munkaerő-kölcsönzés intézménye ugyanis eleve magában foglalja a diszkrimináció le-

[109] Ennek a jelentőségét mutatja, hogy a kölcsönmunkaerő 65—75 százaléka abban a reményben vállal ilyen munkát, hogy előbb-utóbb, esetleg éppen az ideiglenes helyettesítés révén, állandó munkahelyet találnak. E várakozás realitására mutat, hogy Franciaországban a vállalatoknak kikölcsönzöttek 1/3-át később ugyanazok a cégek állandóra alkalmazták. *Sartin, P.:* Le travail temporaire. Travail et Méthodes. 1980. december.

hetőségét. A munkaerő-kölcsönző vállalatok kezdetben a foglalkoztatás bizonytalanságának és kockázatának valamennyi terhét a munkavállalókra hárították. Az utóbbi egy-két évtizedben egyre több nyugat-európai ország szabályozta jogilag a kölcsönzés feltételeit és a munkavállalókkal szembeni kötelezettségeket. Ennek ellenére a kölcsönzésbe bevont dolgozók szociális ellátása és biztonsága még mindig jóval kisebb, mint a vállalatok állandó alkalmazottaié.

A jogszabályok a kölcsönmunkaerő igénybevételét is korlátozzák, nehogy ez a rendszer az állandó létszám csökkenéséhez vezessen, és a tartós munkanélküliséget növelje. Ezért a rendelkezések általában előírják, hogy kölcsönmunkaerő csak az állandó alkalmazottak hiányzásának idejére, vagy a kilépő dolgozók ideiglenes pótlására, sürgős, rendkívüli munkák elvégzésére, vagy a termelési struktúra és a technológia változtatása miatti rendkívüli feladatok ellátására vehető fel.[110]

A közelmúlt éveiben a legtöbb nyugat-európai ország részletesen szabályozta a munkaerő-kölcsönzést. Egyes országok azt is előírták, hogy a munkaerő-kölcsönző ügynökség nem fizethet kevesebb bért a szokásszerű, tarifális munkabérnél. Sőt, például Angliában, jogszabályok azt is kimondották, hogy a kölcsönmunkaerőnek 10—15 százalék „bizonytalansági pótlékot" és további 10 százalék „szabadságmegváltás"-pótlékot kell fizetni. Azokban az országokban, amelyekben jól kiépített munkaerő-

[110] Az Európai Közös Piac munkaügyi minisztereinek tanácskozása 1982-ben azt javasolta a tagországoknak, hogy azokat az előírásokat, amelyeket egyes országok, például Franciaország már 1971-ben bevezetett, 1984-től egységesen alkalmazzák. A javaslatok között szerepelt, hogy a kölcsönmunkaerő kölcsönzései időtartamát 3 hónapra korlátozzák, csak „különleges körülmények" esetén engedélyezzék annak meghosszabbítását, és tiltsák meg, hogy a munkaerő-kölcsönzés lejárata után ugyanarra a munkahelyre más munkaerőt kölcsönözzenek ki. Végül, kötelezzék a vállalatokat arra, hogy a szakszervezeteket rendszeresen tájékoztassák a munkaerő-kölcsönzés indokáról, időtartamáról, a munkaidőről és a munkabérről, valamint az elvégzendő munkafeladatról. EEC Temporary work directive. European Industrial Relations Review, 1982. július.

piaci felügyelet működik, a munkaerő kölcsönzéséhez a munkaügyi felügyelők engedélye is szükséges.

Az újabb előírások javították a kölcsönzésbe bevont munkaerő helyzetét, de lényegében nem változtatták meg marginális munkaerő-piaci helyzetüket, valamint e foglalkoztatási forma bizonytalanságait és kockázatát. A munkaerő-kölcsönzés intézményes szabályozása ugyanakkor nem vetette vissza a kölcsönző irodák fejlődését, mivel működésük — minden konfliktus ellenére — növelte a munkaerőpiac és a vállalati munkaidő-alapok flexibilitását.

A munkaerő-kölcsönzés előzőekhez hasonló intézményes formái — embrionális formában — Magyarországon már régen megjelentek, és ma is működnek. Például a „Boy-szolgálat" és néhány újabb szolgáltató kisvállalat munkaerőt kölcsönöz csomagkézbesítés, üzenetközvetítés, gyermekek őrzése és gondozása, illetve más szolgáltatások céljaira. Ennél sokkal szélesebb körű és rendkívül sajátos munkaerő-kölcsönzés alakult ki a hatvanas évek végétől a mezőgazdasági termelőszövetkezetek és az állami vállalatok között. Az állami vállalatoknál — főleg az iparban — nőtt a munkaerőhiány, míg a mezőgazdasági körzetek munkaerő-felesleggel rendelkeztek, és a termelőszövetkezetek tagjai egyenletes és teljes foglalkoztatását nem tudták biztosítani. Ugyanakkor az állami vállalatokra vonatkozó központi keresetszabályozás szigorúan korlátozta a munkabérek szintjét, míg a termelőszövetkezetek gazdasági szabályozása, különösen korábban, jóval magasabb keresetek elérését tette lehetővé. Ez a kereseti különbség a nem mezőgazdasági ágakban, főként az iparban amúgy is hiányzó munkaerő egy részét a termelőszövetkezetek melléküzemágaiba vonzotta.

Ezek a körülmények a munkaerő-kölcsönzés sajátos és bonyolult rendszerét hívták életre. Kezdetben a munkaerőt kölcsönző termelőszövetkezetek — a nyugati munkaerő-kölcsönzéshez hasonlóan — az állami vállalatok rendelkezésére bocsátottak munkaidő-teljesítményeit számlázták le olyan egységáron, amely fedezte a termelőszövetkezetekben kialakult, az állami szektor-

nál magasabb munkabéreket, ezek közterheit és a termelőszövetkezetek igen jelentős hasznát. A kölcsönmunkaerő költsége három-négyszeresen is meghaladta az állami szektor bérszintjét. A központi keresetszabályozás azonban nem vonatkozott e „bérmunka" díjazására, és a gazdaságosság, jövedelmezőség követelményei sem korlátozták a munkaerő-kölcsönzés e rendszerének a bővülését. Sőt, a fokozódó munkaerőhiány és a kiéleződő bérverseny a vállalatokat esetenként arra késztette, hogy saját állományuk bizonyos részét formálisan egy-egy termelőszövetkezetnek adják át, majd ugyanezek a dolgozók — anélkül, hogy munkahelyük ténylegesen megváltozott volna — most már a termelőszövetkezettől „kikölcsönzött" munkaerőként dolgoztak tovább korábbi vállalataiknál.

A munkaerőhiányt és a munkaerő-piaci bérversenyt egyaránt kiélező eljárást a kormány több ízben próbálta korlátozni. Egyes jogszabályok kifejezetten tiltották a munkaerő ilyen módon történő kölcsönzését.[111] E tény azonban csak annyit változtatott a korábbi gyakorlaton, hogy ezek után a termelőszövetkezetek melléküzemágai a munkaerőt formálisan nem „kölcsönözték" az állami vállalatoknak, hanem átalányösszegben „alvállalkozói szerződést" kötöttek az adott munka elvégzésére. Ez azonban csak a jogszabályi korlátok kijátszását célozta, a „vállalkozó" díj megállapítása a korábbi módon, a munkaidő-teljesítmények alapján történt.

A munkaerő-gazdálkodás központi szervei ugyanakkor arra törekedtek, hogy az állami vállalatok között fejlesszék ki a munkaerő-kölcsönzést, mivel a gazdaság dinamikus növekedésének időszakában is előfordult, hogy egyes vállalatoknál átmeneti munkaerő-felesleg volt, míg más vállalatoknál munkaerőhiány lépett fel. Még inkább ez jellemezte a vállalatok munkaerő-ellátottságát a hetvenes évek vége felé, a nyolcvanas évek elején. Ezért az Állami- és Munkaügyi Hivatal ismételten szabályozta

[111] 5/1984. (II. 1.) ÁBMH sz. rendelet a más munkáltatóhoz történő munkaerő-kirendelés egyes kérdéseiről.

a vállalatok közötti munkaerő-kölcsönzést, rendezte a munkaerőt terhelő adók és járulékok fizetésének a mikéntjét, mentesítette a munkaerőt ideiglenesen kölcsönadó vállalatokat a korábban őket terhelő költségektől.[112]

Az ésszerű rendelkezések ellenére a vállalatok közötti munkaerő-kölcsönzés szórványos és kivételes jelenség maradt. Az időleges munkaerő-felesleggel rendelkező vállalatokat nem késztették és még kevésbé kényszerítették a gazdaságosság követelményei, hogy kölcsönadják munkatársaikat. A vállalatok érdekeivel egyébként is ellentétes volt, hogy tartalékaikat nyilvánosságra hozzák, és a kölcsönzéssel növeljék annak a kockázatát, hogy a számukra később szükséges munkaerőt elveszítsék. A munkaerő-kölcsönzésnek ezek a kialakult formái és módszerei alig járultak hozzá Magyarországon a munkaerőpiac és a munkaidő-alapok rugalmasságának a növekedéséhez.

Rugalmas munkaidőrendszerek

Rugalmas munkaidőrendszer fogalma alatt a munkaidő-beosztásnak azokat az új rendszereit értjük, amelyek növelik a munkások és alkalmazottak választási szabadságát a megállapodás szerinti munkaidő elosztásában, és ezzel megkönnyítik a munkaidő és a munkaidőn kívüli tevékenységek összehangolását.

A rugalmas munkaidőrendszereket a szakirodalom más módon is definiálja. Az egyik felfogás szerint rugalmas munkaidőrendszerek azok a módszerek és eljárások, amelyek növelik a munkaidő flexibilitását, függetlenül azok céljától és hatásától. Ez a „széles" értelmezés azonos csoportba sorolja az üzemidő és munkaidő összehangolását célzó és a tőke jobb értékesülését szolgáló több műszakos munkát, a részmunkaidős foglalkozta-

[112] 2/1985. (III. 1.) ÁBMH sz. rendelet a munkaerő közvetítéséről, elhelyezéséről és toborzásáról.

tást, valamint az általunk definiált új típusú rugalmas munkaidő-rendszereket.[113]

Más felfogás szerint a rugalmas munkaidőrendszerek körébe csak a normál munkaidő eloszlására vonatkozó „csúszó" és „változó" munkaidőrendszerek tartoznak. E „szűk" definícióból kimarad néhány sajátos, rugalmas munkaidőrendszer; a munkakörmegosztás, a kapacitásorientált munkaidő stb., a részmunkaidős foglalkoztatást pedig a kötött munkaidőrendszerek közé sorolják.[114] A részmunkaidős foglalkoztatás azonban — lényegét tekintve — éppen a munkaidő tekintetében növeli a munkavállalók választási szabadságát. Az új rugalmas munkaidő-rendszerek pedig éppen úgy alkalmazhatók a normál munkaidőben, mint a részmunkaidőben dolgozókra. Ez, valamint a részmunkaidős foglalkoztatás rendkívül széles körű elterjedtsége és sajátos összefüggése a háztartási munkával magyarázza, hogy a részmunkaidős foglalkoztatás kérdéseit a következő fejezetben külön tárgyaljuk.

A rugalmas munkaidőrendszer legelterjedtebb típusa a „csúszó" munkaidőrendszer. E rendszerben a dolgozók — az üzemidő korlátai között — maguk határozhatják meg a munka kezdésének és befejezésének az időpontját. E „peremidők" fogják közre a munkáltató által megállapított „törzsidőt". A dolgozók választási szabadságának foka és mértéke tehát a peremidőnek a munkaidőn belüli arányától, valamint attól függ, hogy a peremidő a munkaidőn belül hogyan helyezkedik el, és milyen időszak alatt köteles a dolgozó a teljes munkaidőt teljesíteni. Ennek megfelelően a munkavállaló munkaidejét a heti, a havi vagy hosszabb időszak keretei között „csúsztathatja".[115]

A változó munkaidőrendszer tulajdonképpen a csúszó mun-

[113] Lásd például Flexibile Arbeitszeit statt 35-Stunden-Woche. Zeitschrift für Arbeitswissenschaft, 1983. Nr. 37/4.

[114] A rugalmas munkaidő-rendszerekről részletes áttekintést ad *Frey Mária:* Kötöttől a rugalmas munkaidő-rendszerek felé. Kandidátusi értekezéstervezet, 1987. május.

[115] *Frey Mária:* i. m.

kaidőrendszer módosított variánsa. Ebben az esetben a munkáltató csupán a napi munkaidő minimumát és maximumát, valamint azt a periódust állapítja meg, amelyen belül a munkavállaló saját elhatározása szerint dolgozza le a munkaidőt.

A rugalmas munkaidőrendszerek különböző típusai közül a hetvenes évek második felében kezdett elterjedni a „sűrített munkahét" alkalmazása. Ebben a munkavállaló a normál munkahétnél kevesebb nap alatt dolgozhatja le a heti munkaidőt. Ezt a rendszert gyakran úgy alkalmazzák, hogy az üzemidő és az állóeszköz-kapacitások jobb kihasználására a vállalat határozza meg a „sűrített munkahét" beosztását, és a dolgozó választási szabadsága csupán annak vállalására vagy elutasítására korlátozódik.

Ehhez hasonló a „kapacitásorientált munkaidőrendszer" is, amelyet általában a rugalmas munkaidőrendszerek közé sorolnak. A havi munkaidő elosztása itt az elvégzendő munkafeladattól függően változik. A ledolgozandó munkaidő beosztását a munkáltató határozza meg. Ez a rendszer tehát éppen abban különbözik az előzőektől, hogy a munkaidő rugalmassága nem a dolgozó választási szabadságát növeli, sőt fokozza annak a bizonytalanságát; a rugalmasság itt egyoldalúan a munkáltató érdekeinek felel meg.

A rugalmas munkaidőrendszerek az előzőektől eltérő válfaja a „munkahelymegosztás" (job-sharing). Ebben az esetben két vagy több személy egymás közötti önkéntes megállapodás alapján megosztja az adott munkahelyre megállapított munkaidőt, a munkateljesítmény után járó munkabért és a juttatásokat. A munkahelyet megosztó dolgozók egyetemlegesen felelősök a munkahely betöltéséért és a munkafeladat elvégzéséért. A munkahelymegosztástól eltérő a munka megosztásának (worksharing) vagy a munkahely kettéosztásának (job-split) a rendszere, amelyeknél a munkáltató határozza meg, hogy a munkát vagy a munkahelyet hogyan osztja meg, és kiket alkalmaz adott részfeladatok elvégzésére. Ezek tehát inkább a részmunkaidős

foglalkoztatás, mint a rugalmas munkaidőrendszerek altípusainak tekinthetők.

A rugalmas munkaidőrendszerek, mindenekelőtt a csúszó munkaidőrendszerek bevezetése az ötvenes évek második felében kezdődött meg, de szélesebb körű alkalmazására csak a hatvanas évek második felében, a hetvenes évek elején került sor. A csúszó vagy változó munkaidőrendszerben dolgozók aránya országonként rendkívül eltérő, és az információk pontatlansága vagy hiánya miatt nehezen is állapítható meg. Töredékes információk szerint a legelterjedtebb Svájcban, az NSZK-ban, Franciaországban és Nagy-Britanniában, ahol a bérből és fizetésből élők 5—20 százalékára terjed ki. E munkaidőrendszereket elsősorban a szolgáltatások területén és az államigazgatásban főként a rutinmunkát végző dolgozók körében alkalmazzák.

A munkahelymegosztás az alkalmazottak igen szűk körében és elsősorban az Egyesült Államokban alakult ki egyelőre, főként a magas képzettségű, önálló és teljesítmény-orientált dolgozók körében. A munkahelymegosztás deklarált célja a szakmai karrier és a személyes megelégedettség előmozdítása, de az adatok nem egészen erre utalnak. Az Egyesült Államokban a nyolcvanas évek elején munkahelymegosztással dolgozók 26 százaléka háztartásbeli nő, 19 százaléka gyermekét egyedül nevelő asszony, 25 százaléka idősebb korú dolgozó, 11 százaléka munka mellett tanul tovább, 7 százaléka házat épít.[116] A „személyes megelégedettség" tehát elsősorban azzal függhet össze, hogy a marginális munkaerő egy része ilyen módon jobban tudja összeegyeztetni a munkahelyi és a munkaidőn kívüli tevékenységek kettős terhét. Általános vélemények szerint a „munkahelymegosztás nem lehet széles tömegek koncepciója", noha az utób-

[116] *Trefflich, M. L.:* Job Sharing — Erhöhung der Produktivität durch mehr Flexibilität und Arbeitszufriedenheit. Zeitschrift für Betriebswirtschaft, Wiesbaden, 1984. Nr. 5.

bi években az egyes kormányok és a vállalkozók széles körben ajánlják ezt a módszert a munkanélküliség csökkentésére.[117]

Még szűkebb körre vonatkozik a „szabadságév" rendszere. Ezt az Egyesült Államok, majd más fejlett országok felsőoktatásában kezdték először alkalmazni.[118] A felsőoktatás kinevezett tanárai 5—7 évenként egy vagy két szemeszterre kiterjedő „alkotói szabadságot" kapnak, hogy tanulmányaikban elmélyedhessenek, kutatómunkát végezhessenek, tanulmányutakra utazhassanak.

Az utóbbi egy-két évtizedben szórványosan más területeken is megkezdődött az éves vagy féléves különleges szabadság kiadása a szellemi alkotó munkák szűk területein. Így például az Egyesült Államokban egy-két számítógépgyár 7 évenként, a Time című lap 15 évenként nyújt korlátozott körben „alkotói szabadságot". Más módon vetődik fel a szabadságév szélesebb körű alkalmazása Európában a tömeges munkanélküliség mérséklésére. Például az NSZK-ban a gazdasági nehézségekkel küszködő Klöckner-Humboldt-Deutz művekben az 50—59 év közötti dolgozóknak lehetővé tették, hogy egy évre önként vállalják a „munkanélküliséget". A cél ez esetben kifejezetten az, hogy a válság terheit a dolgozókra és a társadalomra hárítsák át. Más javaslatok hasonló módon kívánják lehetővé tenni, hogy különleges szabadságot vehessenek ki azok, akik saját maguk építik a házukat. Ezek a javaslatok vagy inkább ötletek egyelőre távol vannak még a megvalósulástól és az egyetemi oktatók esetében már működő, fizetett „alkotói szabadságtól".[119]

[117] Így például Nagy-Britanniában a kormány 1983-ban bevezette, hogy a munkakörmegosztás bevezetési költségeinek fedezetére munkahelyenként 750 fontot fizet a vállalatoknak. *Cannife, M.:* Job sharing — the panacea with problems. Management, 1983. Nr. 12.

[118] *Országh László:* Angol—magyar kéziszótár. Akadémiai Kiadó, 1967. szerint „Sabbatical year (US)" (magyarul „szabadságév egyetemi tanárnak.").

[119] *Freiling er, Ch.:* Sabbatjahr und Massenarbeitslosigkeit. Management Heute, 1985. No. 6.

Az előzőektől eléggé eltér, ám gyakran mégis a rugalmas munkaidőrendszerek közé sorolják a rugalmas nyugdíjkorhatár alkalmazását. Az általános nyugdíjellátási rendszerek — kevés kivétellel — meghatározott életévben állapították meg a nyugdíjjogosultság korhatárát. A gerontológia azonban már régóta felhívta a figyelmet arra, hogy a teljes munkaidőre kiterjedő kereső foglalkozás hirtelen megszűnése káros az emberek életére. Kedvezőbb lenne tehát növelni a dolgozók választási szabadságát a nyugdíjazás időpontjára vonatkozóan, és lehetővé tenni, hogy a munkaidő fokozatos csökkenésével történjék meg az átmenet az inaktív életmódra.

Az életszínvonal alacsonyabb szintjén és a konjunkturális munkaerő-kereslet időszakában ezek a javaslatok sem a dolgozók, sem a munkáltatók, sem a kormány körében nem keltettek különösebb visszhangot. A tömeges munkanélküliség azonban megváltoztatta a körülményeket, és a nyugdíjkorhatár flexibilizálását — a munkanélküliség csökkentésének egyik hatásos eszközeként — számos országban bevezették. Ennek módja és formája országonként, sőt gyakran foglalkozások szerint is különbözik. A hazainál 5—10 évvel magasabb nyugdíjkorhatár mellett számos helyen lehetővé tették, hogy a dolgozók néhány évvel korábban részmunkaidős munkarendre térjenek át. A csökkenő keresetet „nyugdíjelőleg" egészítette ki. Egy másik megoldás azt tette lehetővé, hogy a dolgozók az általános korhatár előtt mehessenek nyugdíjba, vagy a munkáltató nyugdíjaztathassa őket. A „korkedvezményes nyugdíjazás" miatti keresetcsökkentést — részben vagy egészben — a vállalati vagy a társadalmi nyugdíjalapok pótolták. A fő cél ezeknél az intézkedéseknél az, hogy munkahelyek szabaduljanak fel a munkanélküli fiatalok elhelyezésére. Emellett azonban hozzájárult a merev nyugdíjkorhatárok lazításához, és valamennyire növelte a dolgozók választási szabadságát a kereső foglalkozásból az inaktivitásra való átmenet módjának és időpontjának a megválasztásában.

Magyarországon a rugalmas munkaidőrendszerek néhány vál-

tozatát tulajdonképpen már régóta alkalmazzák. Ide sorolhatók a „nyújtott műszakok". Ha pedig a kapacitásorientált munkaidőrendszert — más tipológiákhoz hasonlóan — a rugalmas munkaidőrendszerek közé soroljuk, úgy Magyarországon lényegében már régóta alkalmazzák a rugalmas munkaidőrendszerek egyikmásik változatát. Ilyennek tekinthető a „nyújtott" műszakok és a rövidített műszakok váltakozó alkalmazása, valamint néhány szezonális ágazat, különösen a mezőgazdaság és az építőipar munkaidő-rendszerei, amelyekben jogilag is szabályozott módon változik a munkaidő hossza a munkacsúcsok és a holt idény időszakai szerint. Csakhogy ezekben az esetekben — a kapacitásorientált munkaidő-rendszerhez hasonlóan — a munkáltató határozza meg a munkaidő változásait, saját érdekeinek megfelelően, és a dolgozó választási szabadsága csak arra terjed ki, hogy vállalja-e ezeket a munkafeltételeket vagy sem.

A definíciónknak közvetlenül megfelelő korszerű rugalmas munkaidőrendszerek, mindenekelőtt a csúszó munkaidő bevezetése Magyarországon csak a hetvenes évek első felében kezdődött meg. Azóta a kormányzati szervek, a szaksajtó, és a tömegkommunikációs hálózat is intenzíven propagálja azokat. 1983 körül 120—130 gazdasági szervezet alkalmazott csúszó munkaidőt és az abban résztvevők aránya a foglalkoztatottaknak másfél százalékára terjedt ki.

Az empirikus vizsgálatok kedvező tapasztalatokra utalnak. A csúszó munkaidőben dolgozóknál csökken a túlóra-felhasználás, javul a munkafegyelem, kedvezőbb a munkahelyi légkör és az átlagosnál kisebbek a munkaidő-veszteségek. A kérdőíves válaszokkal szembeni fenntartások mellett is úgy tűnik, hogy a rugalmas munkaidőrendszerek a hazai viszonyok között is célszerűen alkalmazhatók. A megkérdezettek azonban igen sok gátló tényezőt sorolnak fel. Ezek: a szakszerű módszertani útmutatók hiánya, a munka szervezettségének alacsony színvonala, a nyilvántartás és az elszámolás technikai feltételeinek a hiánya és költségei, végül, de nem utolsósorban a vezetők támogatásának a hiánya, sőt ellenállásuk, mivel attól tartanak, hogy

a kötött munkaidő módosítása az amúgy is gyenge munkafegyelmet tovább lazítja.[120] Ennek ellenére bizonyosra vehető, hogy a gazdasági reform következetesebb végrehajtásával a rugalmas munkaidőrendszerek különböző változatait szélesebb körben fogják alkalmazni, mivel mind a társadalmi viszonyok, mind a munkaerőpiac várható helyzete erre fogja ösztönözni a vállalatokat.

A részmunkaidős foglalkoztatás

A részmunkaidős foglalkoztatás a Nemzetközi Munkaügyi Hivatal definíciója szerint „a normál munkaidőnél jóval rövidebb munkaidő rendszeres teljesítésére vonatkozó önkéntes munkavállalás".[121] A fejlett tőkés országokban a „normálisnál" 15—20 százalékkal rövidebb munkaidőre szóló foglalkoztatást tekintik „részmunkaidőnek".[122] Az Európai Közös Piac munkaügyi sta-

[120] *Frey Mária:* i. m.

[121] Yearbook of Labour Statistics, ILO, Geneva. 1973., 1980. A munkavédelmi, illetve egészségvédelmi okokból egyes foglalkozásokra megállapított „rövidített munkaidő" nem részmunkaidős foglalkoztatás. A munkaidő-rövidítés a kedvezőtlen munkafeltételek és munkakörülmények hatásait kívánja ellensúlyozni, és — legalábbis elvileg — a normál munkaidőnek megfelelő munkát „sűríti" a rövidebb munkaidőbe. Ezért a rövidített munkaidőben dolgozók munkabére eléri, sokszor meg is haladja a normál munkaidőben dolgozók keresetét, és a munkaviszonyhoz kapcsolódó jogokból és juttatásokból is azonos módon és mértékben részesednek, sőt esetenként, például a nyugdíjellátásban még előnyben is részesülnek. A részmunkaidős foglalkoztatás viszont a normálisnál rövidebb munkaidővel többé-kevésbé arányos kisebb keresettel és kevesebb juttatással jár. A munkaidő-statisztikában problémát jelenthet a rövidített munkaidős és a részmunkaidős foglalkoztatás időtartamainak esetleges átfedése. Ez azonban csak szűk körben fordulhat elő, mivel a részmunkaidős foglalkoztatás időbeli határa többnyire a rövidített munkaidő alatt van.

[122] Az egyes országok gyakorlata eléggé eltérő. Így például Spanyolországban a normál munkaidő 2/3-ánál, Nagy-Britanniában a 30 óránál, Hollandiában a 25 óránál rövidebb munkaidőt tekintik részmunkaidős

tisztikai rendszere részmunkaidőnek tekinti a „szokásosnál rendszeresen rövidebb munkaidőt"[123]; nagyjából ezt az elvet követi Magyarország is.[124]

A részmunkaidős foglalkoztatás definíciójának lényeges eleme a rövidebb munkaidő önkéntes vállalása. Ezt sokan igénylik és vállalják, mivel a részmunkaidős munka megkönnyíti a családi-háztartási munka vagy a továbbtanulás és a kereső foglalkozás időbeni egyeztetését. Más a helyzet akkor, ha valaki teljes munkaidejű állást keres és ha ilyet nem talál, kénytelen részmunkaidős állást vállalni. Ez részleges munkanélküliséget jelent, amit a Nemzetközi Hivatal definíciója kizár a részmunkaidős foglalkoztatásból. Ennek megfelelően a statisztika az országok jelentős részében elkülönítve mutatja ki az „önkéntes" és a „kényszerű" részmunkaidős dolgozókat, valamint azokat is, akik más okok miatt dolgoznak a normálisnál rövidebb munkaidőben. A jelenség összetettségét jól példázzák az Egyesült Államok adatai.

Az USA-ban 1981-ben a foglalkoztatottak több mint 34 százaléka dolgozott a normálisnál rövidebb munkaidőben, de ezeknek közel fele csupán szabadság, betegség, munkaszünet és más okok miatt. A rendszeresen részmunkaidőben foglalkoztatottaknak közel 1/6-a viszont azért dolgozott rövidebb munkaidőben, mert nem talált teljes munkaidős állást. A nemzetközi meghatározásnak megfelelő önkéntes és rendszeres részmunkaidős dolgozók aránya az összes foglalkoztatottnak végül is csak 16,4 százalékát tette ki.

---

foglalkoztatásnak. Part-time work in 15 countries. European Industrial Relations Review, 1985. június.

[123] *Neubourg, de Chris:* Part-time work: An international quantitative comparison. International Labour Review, 1985. Nr. 5.

[124] A KSH előírásai szerint részmunkaidőben foglalkoztatottak azok a dolgozók, akiknek a kötelező munkaideje a munkavállaló és a munkáltató közötti megállapodás szerint nem éri el a munkakörökre előírt munkarend szerint kötelező heti, havi teljes munkaidőt. Egységes Munkaügyi Statisztikai Utasítások, KSH, 1985.

8. táblázat

A 35 óránál kevesebbet dolgozók megoszlása a „normálisnál" rövidebb munkaidő-teljesítmény indokai szerint az Egyesült Államok nem mezőgazdasági ágazataiban (1981. április)

A részmunkaidős munkateljesítmény oka	Csak a megfigyelés időszakában dolgozik rövidebb munkaidőben	Rendszeresen részmunkaidőben dolgozik
Munkahiány	8,4	4,5
Anyaghiány, karbantartási munkák	0,3	—
Új munkahely	1,1	—
Munkából való kilépés	0,6	—
Csak részmunkaidős munkahelyet talált		9,9
Rossz időjárás	1,5	—
Sztrájk	0,2	—
Szabadság	10,4	—
Betegség	8,5	0,9
Törvényes szabadság, munkaszünet	60,1	—
Kényszerű és átmeneti okok együtt	91,1	15,3
Részmunkaidős munkahelyet keresett	—	73,3
A munkahely szokásos munkaideje	—	8,3
Egyéb okok	8,9	3,1
Önkéntes részmunkaidős foglalkoztatottak együtt	8,9	84,7
Összesen	100,0	100,0
Az összes foglalkoztatott százalékában	16,5	17,6
A megfigyelési időszakban részmunkaidőben dolgozók összesen (ezer fő)	29 975	
(százalék)	34,1	
— ebből önkéntes és rendszeres részmunkaidős dolgozó (ezer fő)	14 416	
(százalék)	16,4	

Forrás: Employment and Earnings, U.S. 1981. 28. o.

A teljes és részmunkaidőben foglalkoztatottak munkaidejének eltéréseit és néhány év alatti változásait jól példázzák a közös piaci országok adatai.

A részmunkaidőben dolgozók munkaideje nagyjából fele annyi, mint a teljes munkaidőben foglalkoztatottaké.[125] Elsősorban a részmunkaidős foglalkoztatás növekedése magyarázza, hogy az

9. táblázat

A teljes munkaidőben és a részmunkaidőben foglalkoztatottak ledolgozott heti átlagos munkaóráinak száma az Európai Közös Piac országaiban

Ország	Év	Teljes munkaidőben	Részmunkaidőben	Összesen
		foglalkoztatottak munkaórái		
NSZK	1975	41,3	22,4	39,7
	1981	41,3	22,0	39,4
Franciaország	1975	41,7	20,9	40,5
	1981	41,4	20,8	40,2
Olaszország	1975	40,6	27,3	40,2
	1981	39,5	25,9	39,2
Hollandia	1975	39,4	22,1	38,4
	1981	40,3	23,0	36,9
Belgium	1975	40,1	20,7	39,4
	1981	38,4	18,7	37,2
Egyesült Királyság	1975	42,2	19,7	38,2
	1981	38,3	18,0	34,8
Dánia	1975	40,5	23,3	37,4
	1981	39,2	23,4	35,7
A Közös Piac országai együttesen	1975	40,9	20,0	39,5
	1981	38,3	20,5	38,1

Forrás: EUROSTAT. 1975., 1977., 1982.

[125] A részmunkaidős foglalkoztatás munkaidő-teljesítményei nagymértékben szóródnak. A részmunkaidőben dolgozók 25—30 százaléka a normál munkaidőnek alig 1/3-át teljesíti: 10—15 százalékának a mun-

átlagos heti munkaidő a Közös Piac országaiban már a hetvenes évek közepén 40 óra alatt volt, a nyolcvanas évek elejéig pedig tovább csökkent, miközben a teljes munkaidőben foglalkoztatottak 1975-ben 40 óránál többet dolgoztak hetente, és ez a munkaidő az NSZK-ban és Franciaországban majdnem változatlan maradt, sőt Hollandiában még emelkedett is.[126]

Hasonló szóródást mutatnak a részmunkaidősként nyilvántartottak munkaidőrend szerinti munkaidejének megoszlására vonatkozó hazai adatok.

Magyarországon a részmunkaidősként nyilvántartottak átlagos heti munkaideje 26—28 óra, míg a részmunkaidőben foglalkoztatott nyugdíjasok átlagosan heti 17—18 órát dolgoznak.[127] A részmunkaidőben foglalkoztatottak munkaideje mindent együttvéve mintegy 18—19 óra, vagyis a teljes munkaidős foglalkoztatásnak szintén körülbelül a fele.

---

kaidő-teljesítménye pedig — bár részmunkaidős munkahelyen dolgoznak — eléri vagy meg is haladja az átlagos teljes munkaidőt. Ez főként azoknál fordul elő, akiket egyenlőtlen munkaidő-beosztásban foglalkoztatnak, és a statisztikai megfigyelés időszakában éppen „nyújtott műszakban" dolgoznak.

[126] A részmunkaidős foglalkoztatásnak az átlagos munkaidő változására gyakorolt hatása elsősorban a rövidebb időszakra és a munkanapokra vonatkozó nemzetközi összehasonlítást torzítja. Hosszabb távon az évi munkaidő változását főként a tarifális (normális) napi és heti munkaidő csökkenése és a fizetett szabadság növekedése határozza meg. Így például az NSZK-ban 1960 és 1982 között az évi átlagos teljesített munkaórák száma 401 órával csökkent. Ebből azonban csak 42 óra a részmunkaidős foglalkoztatás kiterjedésének a következménye (BeitrAB '75).

[127] A hazai statisztika egyik különlegessége, hogy nem tekinti aktív keresőnek a nyugdíjas munkavállalókat. Ez ahhoz a furcsa helyzethez vezet, hogy a részmunkaidősként nyilvántartottak számát sokszorosan meghaladó, több százezer nyugdíjas dolgozót a statisztika kihagyja a foglalkoztatottak és ezzel a részmunkaidőben dolgozók közül. A KSH a részmunkaidős dolgozók munkaidő-teljesítményeit nem figyeli meg. A becslés töredékes adatokra támaszkodik. A nyugdíjasok munkaidő-teljesítményeit a Társadalombiztosítási Főigazgatóság adatai alapján számítottuk.

5. ábra

A részmunkaidőben foglalkoztatott aktív keresők megoszlása Magyarországon a megállapított munkaidő hossza szerint 1982-ben

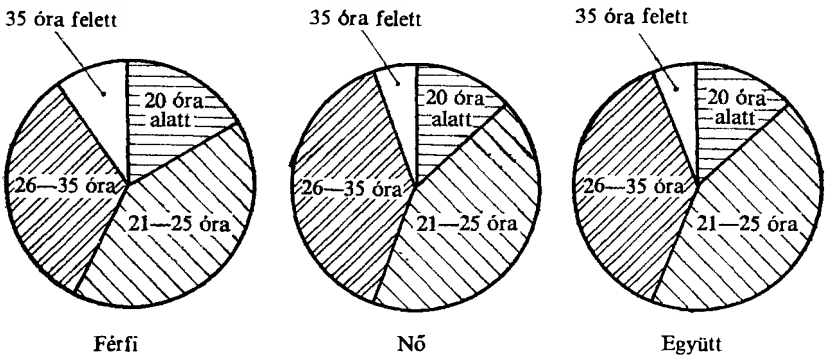

Az elmúlt évtizedekben a részmunkaidős foglalkoztatás a tőkés országok többségében széles körűen elterjedt, és ez a fejlődés a hetvenes években kirobbant gazdasági válság óta felgyorsult.

10. táblázat

A részmunkaidőben foglalkoztatottak aránya a fejlett tőkés országokban

Ország	1973	1979	1983
Kanada	12,4	12,5	15,3
Franciaország	5,1	7,1	9,6
NSZK	7,7	9,5	12,6
Japán	13,6	15,0	15,8
Hollandia	4,4	7,5	21,0
Svédország	16,2	19,5	24,3
Egyesült Királyság	15,3	15,4	18,9
Egyesült Államok	14,3	14,3	14,1

Forrás: Neoubourg, de Chris: Part-time work. An international quantitative comparaison. International Labour Review, 124. No. 5., 1985. szeptember—október.

A nyolcvanas évek elején az észak-európai országokban és Hollandiában az összes dolgozók közel 1/4-ét, az Egyesült Királyságban, Japánban és Észak-Amerikában 1/6—1/7-ét, az NSZK-ban és Franciaországban 1/8—1/10-ét részmunkaidőben foglalkoztatták. Magyarországon viszont a részmunkaidősként regisztráltak aránya mindössze 0,6 százalék (28 ezer fő) volt 1982-ben.[128] A statisztikából kihagyott részmunkaidőben dolgozó nyugdíjasok aránya viszont több mint 5 százalékot (közel 260 ezer főt) tett ki.[129] Ezek szerint a részmunkaidős dolgozók valós létszáma Magyarországon mintegy 290 ezer fő, az összes foglalkoztatottak közel 6 százaléka. Ez az arány a tőkés országokhoz képest már nem olyan alacsony, ám szembetűnően eltérő a részmunkaidőben dolgozók hazai összetétele, ha azt vizsgáljuk meg, hogy mely ágazatokban dolgoznak.

A fejlett tőkés országokban a részmunkaidősök 70—80 százalékát a tercier szektor foglalkoztatja.[130] Arányuk főleg a kiskereskedelemben magas, és a kereskedelmi üzlethálózat koncent-

[128] A Statisztikai Évkönyv 132 199 főben jelöli meg a „nem teljes munkaidőben foglalkoztatottak" számát, de ez az állomány magában foglalja az időszakos és alkalmi dolgozók létszámát is.

[129] A társadalombiztosítás adatai szerint a nyugdíjas foglalkoztatottak száma 432 ezer fő volt. Munkaóra szerinti megoszlásukról az 1980. évi népszámlálás ad információt, de itt a nyugdíj mellett dolgozók létszáma csak 258 ezer fő. Más információk hiányában az SZTK bizonylatolt adatait fogadtuk el az összlétszámról, és a népszámlálás alapján azzal számoltunk, hogy 69 százalékuk dolgozott részmunkaidőben, 39 százalékuk pedig teljes munkaidőben.

[130] E fejlődésre jellemző, hogy például az Egyesült Királyságban az 1951 és 1980 között részmunkaidőben dolgozók száma a termelőágazatokban 2,7 százalékról 7,4 százalékra nőtt, a szolgáltató ágazatokban 5,8 százalékról 18,2 százalékra emelkedett. Miután pedig ugyanezen idő alatt a tercier szektor összlétszáma jóval dinamikusabban nőtt, mint a termelőágazatoké, a részmunkaidős dolgozók száma a három évtized alatt több mint kétszeresére emelkedett a termelőágazatokban és több mint hétszeresére a szolgáltatások területén. *Baroin, Daniel:* Analyse économique du travail à temps partiel. Thèses de doctorat. Université Paris IX. — Dauphin, 1983.

rációs folyamatával tovább nő.[131] Az iparban és a mezőgazdaságban a részmunkaidőben dolgozók aránya azokban az ágazatokban magas, amelyekben a munkaerő-szükséglet a természeti folyamatok vagy a kereslet idényszerű változásai miatt jelentősen ingadozik.

Magyarországon a részmunkaidősként regisztráltak ágazati megoszlása hasonló a fejlett tőkés országokéhoz; közel 3/4 ré-

6. ábra

A részmunkaidőben foglalkoztatottak megoszlása ágazatok szerint Magyarországon 1980-ban

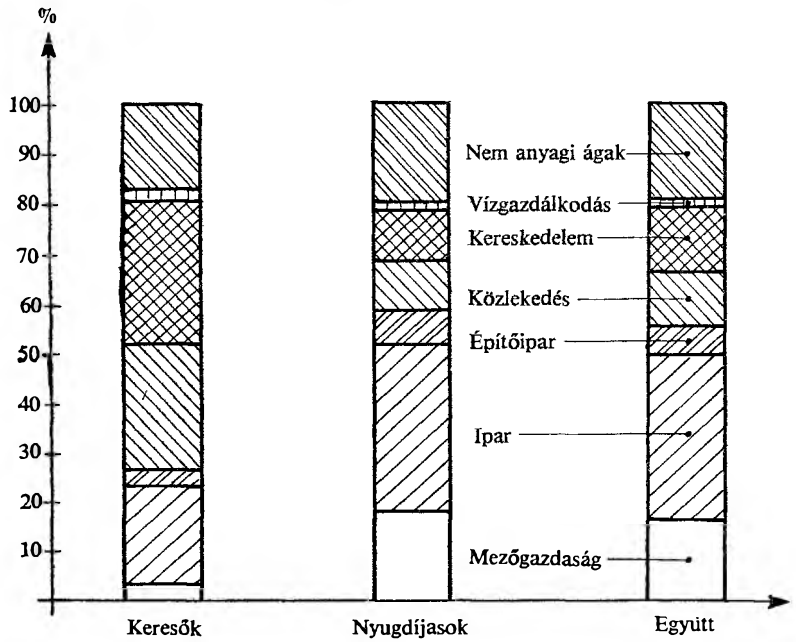

[131] Franciaországban például a hetvenes évek közepén a 10—49 főt foglalkoztató élelmiszerüzletekben az alkalmazottak 8 százaléka dolgozott részmunkaidőben; arányuk az évtized végéig alig nőtt, az ötszáz fő feletti létszámmal dolgozó nagy üzletekben viszont 14,1 százalékról 18,5 százalékra emelkedett e viszonyszám. — *Baroin:* i. m.

szük a szolgáltató ágazatokban dolgozik. A részmunkaidőben dolgozó nyugdíjasok közül viszont majdnem annyian dolgoznak az iparban, mint az összes szolgáltató ágazatban.

A nyugdíjasok részmunkaidős foglalkoztatását ugyanis nem e foglalkoztatási forma gazdasági előnyei, hanem az általános munkaerőhiány és a nyugdíjasok munkavállalását korlátozó rendelkezések határozzák meg. Ezt mutatja az is, hogy a nyugdíj mellett munkát vállalóknak csak 14 százaléka dolgozik annál a munkáltatónál, ahonnan nyugdíjba ment, és csupán 41 százalékuk gyakorolja a nyugdíjazás előtti foglalkozását. Ezek az adatok azt a hiedelmet is cáfolják, hogy a vállalatokat a nyugdíjasok foglalkoztatásában általában „szociális szempontok" vezetik.

A részmunkaidőben foglalkoztatottak foglalkozás szerinti összetétele szorosan összefügg ágazatai megoszlásukkal. Ezt mutatják a Franciaországra és az Egyesült Államokra vonatkozó részletesebb adatok.

A részmunkaidőben foglalkoztatottak mintegy fele „fehér galléros", és többségében rutin jellegű irodai és kereskedelmi munkakörökben dolgozik, további közel 1/3-a szolgáltatás jellegű, nem „fehér galléros" munkát végez. Számszerű növekedésük azonban az utóbbi egy-másfél évtizedben a magasan kvalifikáltak között volt a leggyorsabb.

Magyarországon a részmunkaidős nyugdíjasok foglalkozási struktúrája alapvetően eltér az előbbiektől; a nyolcvanas évek elején közel 3/4 részben munkásként dolgoztak.[132] Ebben nemcsak az játszott szerepet, hogy a munkaerőhiány a nyugdíjasok által vállalt munkakörökben az átlagosnál nagyobb volt, hanem az is, hogy a nyugdíjasok foglalkoztatását a fizikai munkakörökben kevésbé korlátozták a jogszabályok, mint a nem fizikai területeken.

Az iparilag fejlett tőkés országokban a részmunkaidőben dolgozók iskolázottsága alig marad el a teljes munkaidőben dol-

[132] Az 1980. évi Népszámlálás. 25/II. köt. KSH, 884—886. o.

11. táblázat

A részmunkaidőben foglalkoztatottak megoszlása foglalkozási csoportok szerint Franciaországban és az Egyesült Államokban

Foglalkozási csoport	Franciaország 1979		Egyesült Államok 1980	
„*Fehér gallérosok*"	43,0		53,0	
ebből:				
— magasan kvalifikáltak		12,3		13,3
— igazgatási alkalmazottak		4,3		3,9
— kereskedelmi alkalmazottak		9,2		10,7
— irodai alkalmazottak		17,2		25,1
„*Kék gallérosok*"	25,0		16,0	
ebből:				
— szakképzettek		1,0		3,2
— betanított munkások		5,2		4,7
— segédmunkások és szállítók		18,8		8,1
„*Szolgáltató személyzet*"	32,0		31,0	
ebből:				
— háztartások alkalmazottai		12,1		3,7
— egyéb		19,9		27,3
Összesen	100,0		100,0	

Forrás: Jallade, 1982. 24. o.; Letablier, 1981. 50. o.

gozókétól.[133] Magyarországon viszont a részmunkaidősként nyilvántartottak iskolázottsága jóval alacsonyabb az átlagosnál.[134]

A részmunkaidőben dolgozók nagy többsége nő. A nők aránya a részmunkaidőben foglalkoztatottak között Észak- és Nyugat-Európában igen magas, 80—90 százalék között mozog. A vál-

[133] *Koller, Martin—Teyher, Lutz—Teriet, Bernhard:* Le travail à temps partiel en RFA, In: L'Europe... i. m.

[134] 1982-ben az összes aktív keresők mintegy 2/3-a, a regisztrált részmunkaidős dolgozóknak kevesebb mint 1/3-a rendelkezett 8 általános iskolánál magasabb iskolázottsággal, illetve szakképzettséggel. KSH Statisztikai Évkönyv. 1983. 54. o. és Munkaügyi Statisztikai Zsebkönyv. MIK, 1983.

12. táblázat

A részmunkaidőben foglalkoztatottak nemek szerinti aránya 1983-ban

Ország	A részmunkaidőben foglalkoztatottak aránya az összes foglalkoztatottból		A részmunkaidőben dolgozókból a nők aránya
	férfi	nő	
Hollandia	6,8	49,7	78,4
Franciaország	2,5	20,0	84,6
NSZK	1,7	30,0	91,9
Egyesült Királyság	3,3	41,3	89,6
Svédország	6,0	37,1	84,2
Egyesült Államok	7,7	22,3	69,3
Kanada	7,6	26,2	71,3
Japán	7,1	29,2	72,8

Forrás: Neoubourg: i. m. 669. o.

ság elmúlt évei alatt a teljes munkaidőben dolgozó nők száma az országok többségében csökkent, vagy alig nőtt, a részmunkaidőben dolgozóké pedig igen gyorsan emelkedett.[135]

A részmunkaidőben dolgozó férfiak aránya alig egy-két százalék volt korábban, és csak az Egyesült Államokban, valamint Kanadában volt ennél jóval magasabb (6, illetve 8,5 százalék), mivel ezekben az országokban nagyszámú fiatal férfi tanul további részmunkaidős munkavállalás mellett. A válság időszakában ezekben az országokban alig változott a korábbi arány, annál gyorsabb volt a növekedés a többi országban, különösen Japánban, Hollandiában és az Egyesült Királyságban, mivel a tö-

[135] Kiemelkedő példa Hollandia, ahol 1973 és 1983 között a részmunkaidőben dolgozó nők száma 4 és félszeresére emelkedett, és ma már — Svédországot is megelőzve — Hollandiában a legnagyobb a foglalkoztatott nők közül a részmunkaidőben dolgozók aránya.

7. ábra

A részmunkaidőben foglalkoztatott nők aránya
néhány fejlett tőkés országban

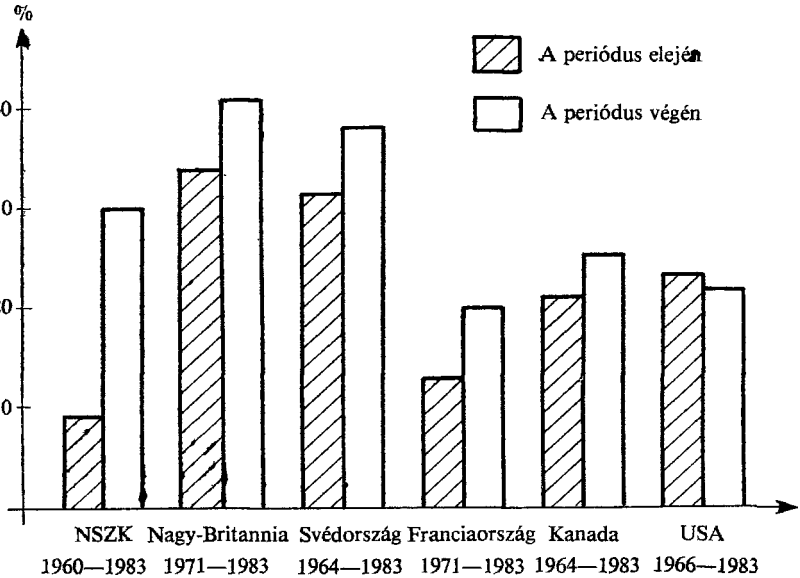

Forrás: ILO [1980]: i. m.; *Koller—Reyher—Teriet:* i. m.; *Bouroin:* i. m. — *Neoubourg:* i. m.

meges munkanélküliség a férfiak egy részét is részmunkaidős foglalkoztatás vállalására kényszerítette.

A szocialista országok közül csak az NDK-ban magas a részmunkaidőben dolgozók — különösen a nők — aránya. A világháborús veszteségek, valamint 1962-ig az elvándorlás következtében az NDK-ban a hatvanas évek elejére hirtelen kiéleződött a munkaerőhiány. Ezért erőteljes kampány kezdődött, hogy a háztartásbeli nőket minél gyorsabban bevonják a gazdaságba. Az adott viszonyok között azonban a nők egy része csak részmunkaidős munkát vállalt, és a népesedési helyzetre való tekintettel a kormányzat is támogatta ezt a megoldást. Ennek kö-

vetkeztében 1960 és 1971 között a részmunkaidőben foglalkoztatott nők száma háromszorosára nőtt; a teljes munkaidőben dolgozó nők létszáma viszont alig emelkedett.

A demográfiai viszonyok és a munkaerőhelyzet változásai, valamint a gyermekintézmények jelentős fejlesztése következtében a hetvenes években megváltozott a foglalkoztatáspolitika, és a korábbiakkal ellentétben korlátozni kezdték a részmunkaidős foglalkoztatást, és ösztönözték a nők teljes munkaidejű munkavállalását. Ez azonban a nyolcvanas évek közepéig alig módosította a korábbi helyzetet. Így az NDK-ban a fejlett tőkés országokhoz hasonlóan magas, 30 százalék körüli a foglalkoztatott nők közül a részmunkaidőben dolgozók aránya.[136]

13. táblázat

A részmunkaidőben foglalkoztatottak nemek szerinti megoszlása ágazatonként a magyar népgazdaságban, 1980-ban

Ágazat	Nők aránya a részmunkaidős dolgozók között	
	aktív keresők	nyugdíjasok
Ipar	81,3	36,2
Építőipar	69,9	21,1
Mezőgazdaság	62,2	25,5
Közlekedés	77,1	22,0
Kereskedelem	89,3	56,7
Vízgazdálkodás	90,9	22,0
Személyi és gazdasági szolgáltatás	...	47,2
Egészségügyi, szociális és kulturális szolgáltatás	...	63,1
Közösségi, igazgatás és egyéb szolgáltatás	...	31,1

Forrás: 1980. évi népszámlálás 25/II./2. rész, 878—879. o., MIK 1983.

[136] *Preusche, Brigitte:* Zur Leitung der objektiven Prozessen der wachsenden Frauenbeschäftigung bei der Gestaltung der entwickelten

A magyar népgazdaságban részmunkaidőben foglalkoztatottak nemek szerinti megoszlása a már ismert kettősséget tükrözi. Az aktív keresőként és a nyugdíj mellett dolgozó részmunkaidősök nemek szerinti igen eltérő képet mutatnak.

Az aktív keresőként részmunkaidőben dolgozó nők aránya — a fejlett ipari országokhoz hasonlóan — minden ágazatban többszörösen meghaladja a férfiakét. A nyugdíjasok nemek szerint megoszlása azonban ágazatonként is más, mint a hazai aktív kereső és a tőkés országok részmunkaidős dolgozóinak az összetétele. Ez elsősorban azzal függ össze, hogy a magyar gazdaságban a részmunkaidős foglalkoztatást nem annak gazdasági előnyei, hanem a munkaerőhiány, a nemek szerinti megoszlásukat pedig a munkaerő-kínálat demográfiailag adott szerkezete határozza meg.

A nők részmunkaidős munkavállalása főként családi állapotukkal függ össze. A részmunkaidőben dolgozók túlnyomó többsége minden európai országban férjezett asszony.

Ezek az asszonyok a fejlett tőkés országokban azokban a foglalkozásokban koncentrálódnak, amelyekben a munkák egyszerűsége és rutin jellege megkönnyíti a kevésbé szakképzett, családi-háztartási munkával terhelt nők munkavállalását. Ezen a helyzeten alig változtatott a nők iskolázottságának, szakképzettségének az utóbbi évtizedekben tapasztalható gyors változása. A férjezett nők magas aránya a részmunkaidőben dolgozók között mindenekelőtt a gyermekek számával és életkorával függ össze. Minél több a gyermek, illetve minél fiatalabbak, annál magasabb a részmunkaidős állást vállaló nők aránya.[137]

---

sozialistischen Gesellschaft. Hochschule für Ökonomie, Berlin, 1976., kézirat. — *Dák Ágnes—Frey Mária:* Úti jelentés az NDK Munkaügyi Kutatóintézetében folytatott tanulmányútról. Munkaügyi Kutató Intézet, 1982., Budapest.

[137] Franciaországban például a hetvenes évek végén a házas nők közül a gyermektelen és az egy gyermekes nők 13—14 százaléka, a kétgyermekesek 16 százaléka, a három és több gyermekeseknek 24 százalé-

8. ábra

A férjezett nők aránya a részmunkaidőben dolgozó nők között 1983-ban

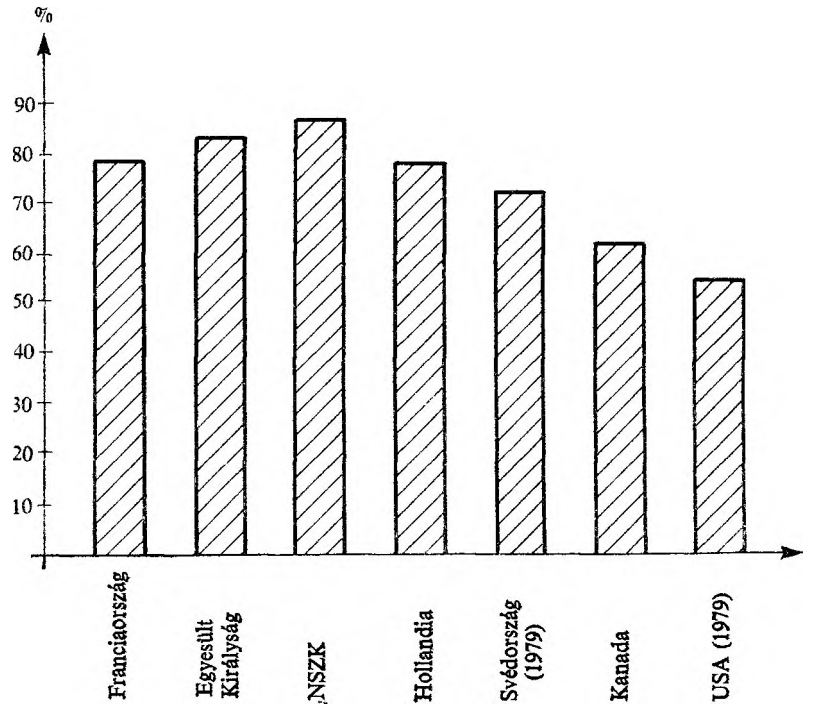

Forrás: Neoubourg ... i. m.

A férfiak és a nők korcsoportonkénti megoszlásának országok szerinti eltérései világosan mutatják, hogy a férjezett és a gyer-

---

ka dolgozott részmunkaidőben. *Lucas, Michel:* Le travail à temps partiel. Rapport présenté au gouvernement. Documentation Française. Paris, 1979. Az Egyesült Királyságban a hajadonoknak mindössze 9 százaléka, a férjezett, de gyermektelen nőknek 32 százaléka, a gyermekes anyáknak pedig kereken 66 százaléka volt részmunkaidős foglalkoztatott. *Leicester, Colin:* Le travail à temps partiel en Grande-Bretagne. In: L'Europe ... i. m.

9. ábra

A részmunkaidőben dolgozók megoszlása nemek és korcsoportok szerint

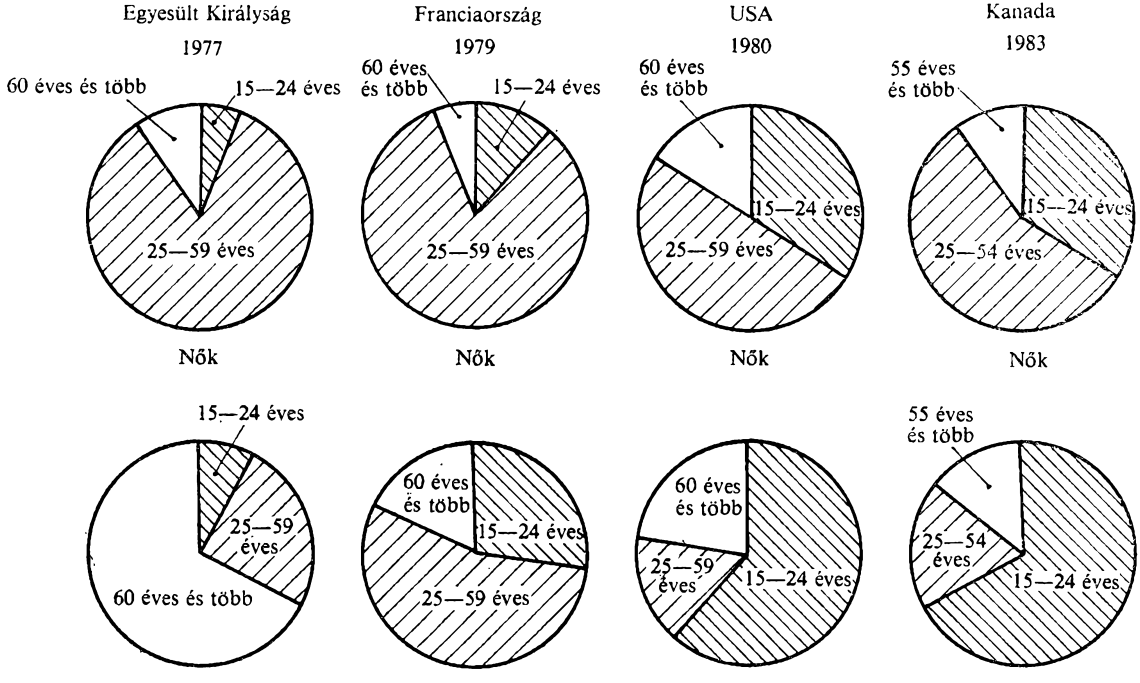

Nők aránya az összes foglalkoztatottból	84,2	83,8	66,3	69,9

Forrás: Leicester: i. m.; Baroin: i. m.; Letablier: i. m.; The Labor Force, 1982. december

mekes nők munkavállalása az egyes országokban csak egyik tényezője a részmunkaidőben dolgozó nők létszámnövekedésének.

Az USA-ban és Kanadában a részmunkaidőben dolgozó nők 1/3-a, a férfiak 2/3-a fiatal. Ezt elsősorban a munka melletti továbbtanulás sajátos és racionális rendszere magyarázza. Amerikában már a középiskolák egy része sem ingyenes, a felsőfokú tanulmányok pedig még az állami egyetemeken is nagyon költségesek. Így a fiatalok számottevő része munka mellett tanul tovább, de részmunkaidőben dolgozik, mivel a továbbtanulók csak kivételesen kapnak munkahelyeiken munkaidő-kedvezményt és tanulmányi szabadságot, még kevésbé engedhetik meg maguknak, hogy a munkaidő egy részét „feketén" tanulásra fordítsák.[138]

A fejlett tőkés országokban a részmunkaidős foglalkoztatás elterjedésében és megerősödésében nagy szerepet játszott, hogy az ötvenes-hatvanas évek nagy gazdasági konjunktúrája idején a termelékenység számottevő emelkedése mellett is gyorsan nőtt a gazdaság munkaerő-szükséglete, amit a háztartás munkaerő-tartalékainak mozgósítása és a külföldi munkaerőforrások csak együttesen elégíthettek ki.

A munkaerő-kereslet szívó hatása a nők munkavállalási hajlandóságának gyors növekedésével találkozott. A háztartási munka mennyisége — mint ahogy szó volt már róla — alig változott, de az iparosodás oly mértékben szorította vissza a kisárutermelést, hogy a háztartások növekvő részében megszűnt az

[138] A továbbtanulás szerepét a fiatalok részmunkaidős munkavállalásában jól mutatja, hogy Észak-Amerikában, a nyolcvanas évek elején a 16—19 éves továbbtanuló és foglalkoztatott férfiak 87 százaléka, a nők 91 százaléka részmunkaidőben dolgozott. Az azonos korú, de tovább nem tanuló dolgozó fiataloknál fordított az arány: a férfiak 85 százaléka, a nők 75 százaléka teljes munkaidőben dolgozik. A részmunkaidős munkahelyet kereső 20 éven aluli fiataloknak pedig több mint 90 százaléka valamelyik oktatási intézmény tanulója, hallgatója volt a nyolcvanas évek elején. *Letablier, Marie-Thérèse:* Le travail à temps partiel aux USA: l'ampleurs caractéristiques et perspectives d'évolution. Cahier de CEE. No. 23. Presses Universitaires de France, Paris, 1981.

otthoni, ház körüli termelőmunka. Az iparosodás tehát nem a „háztartás rabságából", hanem a „segítő családtag" funkciójából „szabadította fel" a nők nagy részét. Ugyanakkor gyorsuló ütemben emelkedett a nők iskolázottsága, erősödött harcuk a társadalmi egyenlőtlenségek csökkentésére, egyenjogúságuk megalapozására. Az árutermelő gazdaság viszonyai között ennek lényeges feltétele az önálló keresettel járó munka vállalása.

Ezeknek az egymással összefüggő és egymást erősítő folyamatoknak a hatására a második világháborút követő korszakban erősebbé vált a nők igénye a foglalkoztatás iránt. Ez azonban a továbbra is fennálló családi-háztartási kötöttségek miatt kettős módon jelent meg a munkaerőpiacon. Az egyedülálló nők elsősorban teljes munkaidejű foglalkoztatást igényeltek; a férjezett, gyermekes nők jelentős része azonban csak korlátozott időre vállalhatott munkát, mivel a gyermekellátás társadalmi intézményeiből, főként az államilag szubvencionált bölcsődékből, óvodákból, napközikből egy-két évtizeddel ezelőtt még a leggazdagabb tőkés országokban is kevés állt rendelkezésre. A gyermekek elhelyezésének nehézségei és költségei jelentős szerepet játszottak abban, hogy az állást kereső kisgyermekes anyák jó része csak rövidebb munkaidővel vállalt munkát.[139]

A részmunkaidős foglalkoztatás gyors elterjedésének másik fő tényezője, hogy az a vállalatok és az intézmények érdekeivel is találkozott. A részmunkaidős foglalkoztatás lehetővé teszi, hogy a vállalatok ne a munkacsúcsokra méretezzék a teljes munkaidőben dolgozók számát, hanem ezt a többletmunkát részmunkaidős dolgozókkal végeztessék el. A részmunkaidős foglalkoztatás további gazdasági előnye, hogy e dolgozóknál kevesebb a késés és a hiányzás, jobb a munkaidő-kihasználás, nagyobb a munkafegyelem, a munkaintenzitás, és kisebb a fluktuáció, mint a teljes munkaidőben foglalkoztatottaknál. A vállalatoknak az is előnyös, hogy a részmunkaidős foglalkoztatás révén „nyúj-

[139] *Boisard, Pierre—Vennat-Debaye, Madelaine:* Réduction de la durée du travail et attitudes temporelles. In: Cahiers de Centre d'Etudes de l'Emploi. Vol. 27. 1984. május.

tott" műszakokat vagy „mini-műszakokat" szervezhetnek és ezzel javíthatják az állóeszközök kihasználását. Végül a részmunkaidős foglalkoztatás elősegíti a vállalatok számára fontos munkaerő stabilizálását, erősíti a vállalattal szembeni lojalitást, mivel a részmunkaidőben foglalkoztatott nők közül sokan az adott vállalatoknál dolgozó férfiak családtagjai.[140]

A részmunkaidős foglalkoztatás gazdasági előnyeinek egy része a rövidebb munkaidőt igénylő dolgozók marginális munkaerő-piaci helyzetével függ össze. Nagy részüknek mind a családi körülményeik, mind a munkaerő-piaci túlkínálat miatt fontos az ilyen munkahely megszerzése és megtartása, ezért elfogadják annak kedvezőtlenebb feltételeit és teljesítik a követelményeit. Ehhez az is hozzájárul, hogy a részmunkaidőben dolgozók szervezettsége alacsony, mivel a szakszervezetek — főleg korábban — nem támogatták ezt a foglalkoztatási formát. Napjainkban az is gyakori, hogy a tömeges munkanélküliség miatt a munkanélküliek egy része azért keres eleve „önként" részmunkaidős munkahelyet, mert azt reméli, hogy így hamarabb juthat munkához. Ennyiben a részmunkaidős munka vállalásának „önkéntessége" csak viszonylagos. A részmunkaidős dolgozók munkaerőpiaci helyzete mindezek miatt az átlagosnál kedvezőtlenebb; a munkaerő-kínálat jóval felülmúlja a keresletet,[141] munkanélküliségük pedig nagyobb az átlagosnál.[142]

[140] *Sandon, F.:* Teilzeitarbeit von Frauen in der BRD. Institut für Internationale Politik und Wirtschaft. Berichte No. 2. 1972. — *Arvisenet, de Philippe:* Le travail à temps partiel. Droit Social, 1978. No. 12. — *Teriet, Bernhard:* Möglichkeiten und Grenzen der Teilzeitarbeit. Arbeit und Sozialpolitik. 1978. No. 6. — *Teriet, Bernhard:* Der Jahresarbeitszeitvertrag — ein kommendes Arbeitszeitkonzept. Arbeit und Sozialpolitik. 179. No. 2. — *Gaugler, Eduard—Gille, Gerd—Paul, Herwig:* Teilzeitarbeit. Universität Mannheim. Mannheim, 1981. — *Jallade, Jean-Pierre:* Pour ou contre le travail à temps partiel aujourd'hui. Revue de changement social, No. 60. 1983. március—április. — *Baroin:* 1982., 1983. i. m.

[141] *Koller* és *szerzőtársai:* i. m.

[142] *Jones, E. B.—Long, J. E.:* Part-time work and women's unemployment. The Review of Economics and Statistics, 1981. No. 1.

A részmunkaidős foglalkoztatásnak egyértelmű hátrányai is vannak. A szokásostól eltérő munkaidő-beosztással összefüggő munkaszervezési, munkaerő-gazdálkodási, vezetési és nyilvántartási feladatok többletmunkát és -költséget okoznak, főként azoknál a vállalatoknál, amelyeknek a szervezettsége alacsony.

A részmunkaidős foglalkoztatásnak ezekre a hatásaira világít rá 460 amerikai vállalat dolgozóinak a véleménye (14. táblázat).

A részmunkaidős foglalkoztatás gazdasági előnyei és hátrányai a munkatevékenység jellegétől és a szervezeti viszonyoktól függően kerülnek előtérbe. Ennek alapján a részmunkaidős dolgozókat nagyobb arányban alkalmazó tőkés vállalatok négy csoportját különböztethetjük meg.[143]

Az első csoportba tartozó vállalatoknál a munkaterhelés rendszeresen és jelentősen hullámzik. A részmunkaidős dolgozókkal a termelési, forgalmi feladatok kisebb költségekkel oldhatók meg, főleg a kereskedelmi, a vendéglátóipari és egyes szolgáltató (tisztítás, takarítás stb.) vállalatoknál, valamint a mezőgazdasági és az élelmiszeripari üzemekben. A foglalkoztatás biztonsága e vállalatoknál mérsékelt, a bérek és a szociális juttatások legfeljebb a munkaidővel arányosak. A részmunkaidőről a teljes munkaidőre való áttérés lehetősége korlátozott.

A második csoportban a részmunkaidős foglalkoztatás növeli a munkaszervezés hatékonyságát, elősegíti, hogy a vállalatok az üzemidő meghosszabbításával javítsák állóeszközeik kihasználását és a keresletet jobban kielégítsék. A részmunkaidős foglalkoztatásnak ez a funkciója és módszere főként az iparban és építőiparban terjedt el. A foglalkoztatás e vállalatoknál viszonylag stabil, a keresetek nemcsak elérik, hanem gyakran meg is haladják a teljes munkaidőben dolgozók időarányos keresetét, sőt — amint erre már utaltunk — például a hét végi kétszer tizenkét órás műszakoknál a részidőre fizetett bér azonos a tel-

[143] *Baroin:* 1983. i. m.

14. táblázat

A vélemények megoszlása a részmunkaidős foglalkoztatás hatásáról az Egyesült Államokban

Hatások	Változások a részmunkaidő következtében		
	jobb	rosszabb	nincs változás
Hatások a munkavégzésre			
Termelékenység	62	5	33
Munkaerő-vándorlás	40	19	41
Hiányzások	47	6	57
Késések	39	5	56
Elfáradás	59	1	40
Hatas a kommunikációra			
Belső kommunikáció	6	35	59
Külső kommunikáció	6	18	76
Hatások a vezetésre			
A munkaszituáció befolyásolása	56	22	22
A dolgozó munkaidő-alakítása	35	35	30
Munkaidő-gazdálkodás	41	30	29
A személyzeti vezetés nehézségei	14	38	48
Hatások a költségekre			
A termelés általános költségei	52	6	42
Közvetlen bérköltség	58	3	39
Túlóraköltség	69	2	29
Pótlólagos bérköltség	57	19	25
Személyzeti-igazgatási költség	16	39	45
A munkaerő-toborzás költsége	46	17	37
A képzés-oktatás költsége	12	33	55
A felszerelés költségei	15	14	71
Hatások a személyes kapcsolatokra			
Kapcsolatok a munkatársakkal	31	13	56
Kapcsolatok az ügyfelekkel	12	10	78
Kapcsolatok a szállítókkal	3	8	89
Kapcsolatok a nagyközönséggel	24	4	72

Forrás: Teriet, 1979. 397. o.

jes munkaidős keresettel. A különböző munkaidőrendszerek közötti „átlépés" és a foglalkozási mobilitás lehetőségei kedvezőek.

A harmadik csoportba tartozó vállalatok nagy súlyt helyeznek a vállalat és a dolgozók érdekegyeztetésére, az alkalmazottak megelégedettségének és lojalitásának a növelésére. A felvételnél előnyben részesítik stabil dolgozóik családtagjait, nyugdíj előtt álló vagy nyugdíjas munkatársaikat. A részmunkaidőben dolgozók minden vonatkozásban azonos jogokat élveznek a teljes munkaidőben foglalkoztatottakkal. A teljes és részmunkaidős foglalkoztatás közötti átmenetre lehetőség van.

Végül a részmunkaidős foglalkoztatást előnyben részesítő vállalatok negyedik és legújabb csoportjába azok tartoznak, amelyek gazdasági nehézségeik áthidalására, a felmondások megelőzése vagy csökkentése céljából munkamegosztást alkalmaznak. Főként a pangó iparágak, valamint egyes technikailag gyorsan fejlődő szolgáltató területek tartoznak e csoportba. A részmunkaidős foglalkoztatás definícióját szigorúan véve ez a csoport nem is tartozhatna ide, mivel a részmunkaidő vállalása ebben az esetben nem egészen önkéntes.

A részmunkaidős foglalkoztatás hosszú időn keresztül spontán módon fejlődött. Az állami foglalkoztatáspolitika illetékesei és a szakszervezetek kezdetben passzívan szemlélték vagy csak kevéssé segítették ennek az új foglalkoztatási típusnak a fejlődését; a munkaügyi jogszabályok és a kollektív szerződések kevés védelmet nyújtottak a részmunkaidőben dolgozóknak áthelyezés vagy elbocsátás esetében. Munkaszerződésüket nem szabályozták pontos előírások. A jutalmakból és a szociális juttatásokból is kisebb mértékben részesedtek. Egy részük túlmunka, kedvezőtlen munkakörülmények, normálistól eltérő munkarend és más hasonló esetekben nem részesült pótlékban, illetve kisebb mértékű kiegészítést, valamint prémiumot kapott.[144] A foglalkoztatás garanciái általában nincsenek pontosan rögzítve,

[144] EEC: Proposed directive on part-time work. European Industrial Relations Review, 1982. No. 97.

és ezért gyakori a munkaadó és a munkavállaló közötti alkudozás, amelyben a munkaadók erősebb piaci pozíciója érvényesül.[145]

A részmunkaidősök helyzetét nehezíti, hogy a táppénz, a munkanélküli-segély és a nyugellátás a munkaidővel arányosan és csak meghatározott munkaidő-teljesítmény felett jár. Egyes országokban azok a részmunkaidőben foglalkoztatottak, akik heti 15—20 óránál kevesebbet dolgoznak, kevés vagy semmilyen szociális ellátásban és jogvédelemben nem részesülnek. Különösen kedvezőtlen a helyzetük, ha az intézményes társadalombiztosítás hiányzik, vagy csak korlátozott mértékű.[146]

Egyes állami intézkedések kedvezőtlenül érintették korábban a részmunkaidősöket foglalkoztató vállalatokat is. Így például Franciaországban 1973-ig, Angliában 1975-ig a vállalatoknak a

15. táblázat

A teljes és a részmunkaidőben foglalkoztatottak munkaerő-piaci helyzete Nagy-Britanniában 1984 elején

A foglalkoztatottak	Teljes munkaidőben		Részmunkaidőben	
	összesen	nők	összesen	nők
Órakereset (font)	2,20	1,80	1,80	1,60
Betegbiztosítás nincs (%)	13	26	50	48
Nyugdíjbiztosítás nincs (%)	36	55	86	92
Szakképzési lehetőség nincs (%)	31	56	64	70
Előrejutási lehetőség nincs (%)	43	70	82	85

Forrás: Garnsey 670. o. I/8. tábla.

[145] *Arvisenet:* i. m. — *Robinson, Olive:* Part-time employment in the European Community. International Labour Review, 1979. Nr. 3. — *Mathieu, Olivier:* Les négociations sur la durée et l'aménagement du temps de travail à la fin de 1979. Droit Social, 1980. No. 1. — *Baroin:* 1982. i. m.

[146] *Tuckman, H. P.—Vogler, W. D.:* The frings of fringe group; partimers in academy. Monthly Labor Review, 1979. november.

társadalombiztosítási járulékot a létszám után kellett fizetniük, függetlenül a teljesített munkaidőtől. A hetvenes években azonban nagymértékben csökkent a teljes és a részmunkaidőben foglalkoztatottak közötti egyenlőtlenség, és a munkavállalókat a részmunkaidős foglalkoztatásra kezdték ösztönözni. Így például Franciaországban már 1973-tól állami támogatásban részesültek azok a vállalatok, amelyek a teljes munkaidős munkahelyek átszervezésével több részmunkaidős munkahelyet hoztak létre.[147] Csökkentették később a részmunkaidőben dolgozók után fizetendő járulékokat, sőt meghatározott körben mentesítették a vállalatokat azok fizetése alól.[148] Az NSZK-ban a hetvenes évek vége felé három tartományban kísérletképpen bevezették, hogy azok a vállalatok, amelyek részmunkaidős munkahelyeket létesítenek, minden munkahely után egyszeri vagy meghatározott időn át járó állami költségtérítést kapnak.[149] Hasonló módon támogatták a részmunkaidős munkahelyek létesítését Hollandiában.[150] Több nyugat-európai országban állami akciók indultak a részmunkaidős foglalkoztatás kiterjesztésére az államigazgatási és a költségvetési szerveknél.

A statisztikai adatokból nem követhető nyomon a kampányok hatása, az egyéb információk pedig inkább azok sikertelenségére utalnak. A vállalatok kevés érdeklődést mutattak a kísérleti programok iránt, a részmunkaidős dolgozókat újonnan alkalmazó vállalatok többsége pedig úgy nyilatkozott, hogy lépéseiket nem befolyásolta a szerény költségvetési támogatás. Franciaországban a részmunkaidős foglalkoztatás kiterjesztésére indított akció az államigazgatásban a munkavállalók tartózkodása vagy ellenérdekeltsége miatt nem vezetett kellő eredményre. A francia igazgatásban ugyanis soha nem vették szigorúan a munka-

[147] *Paukert, Liba:* Personal preference, social change or economic necessity? Why women work. Labour and Society, 1982. október—december.

[148] *Jalltde* [1982.] i. m. — *Frey Mária:* [1984] i. m.

[149] *Koller* és *szerzőtársai:* i. m.

[150] *Frey Mária* [1984]: i. m.

idő betartását, a munkabérek elég alacsonyak, a munkába járás és a gyermekek intézményi elhelyezésének költsége pedig akkor se csökken, ha a részmunkaidős munkavállalás miatt a kereset számottevően visszaesik. Mindezeken túl az igazgatásban dolgozók szakmai érvényesülését a részmunkaidős munkavállalás egyértelműen hátráltatja.

Az intézkedések más csoportja a munkát keresőket vagy a már teljes munkaidőben dolgozókat igyekszik érdekeltté tenni részmunkaidős munka vállalásában. A nyugdíjrendszer módosításával, a rugalmas nyugdíjazás bevezetésével az idősebbeket is ösztönzik, hogy részmunkaidős foglalkoztatást vállaljanak. Így például Svédországban 1976-ban bevezették, hogy a 60. életévet elérő, de a teljes nyugdíjra még nem jogosult dolgozók résznyugdíjra, és ezt kiegészítő állami támogatásra tarthatnak igényt, ha áttérnek részmunkaidős munkára. 1979-től jogszabály lehetővé tette, hogy a 8 évesnél fiatalabb gyermekkel rendelkező anyák teljes munkaidős állásukat részmunkaidősre cserélhessék fel.[151] Franciaországban az iskoláskorú gyermekkel rendelkező nők számára lehetővé tették, hogy a szerdai napot, amely az alapoktatásban tanítási szünet, fizetés nélküli szabadnapként igénybe vegyék. Számos országban csökkentették a részmunkaidőben dolgozók jövedelemadóját és társadalombiztosítási járulékát, vagy mentesítették őket azok fizetése alól. Ezeknek az intézkedéseknek fő célja a munkanélküliség mérséklése volt. A foglalkoztatási szakértők többsége azonban eleve szkeptikusan tekinti e cél megvalósíthatóságát.[152]

[151] *Lucas:* i. m.

[152] *Deutermann, William V.—Brown, Scott Campbell:* Voluntary part-time workers; a growing part of the labor force, Monthly Labor Review, 1978. Nr. 6. — *McDougall-Young, Anne:* The difference a year makes in the Nation's youth work force, Monthly Labor Review, 1979. Nr. 10. — *Gaspard, M.:* Pour lutter contre le chomage: le travail à temps partiel. Chomage et Politiques, Supplément aux Cahiers Français, 1980. No. 195.; — *Gaspard, M.:* Étendre le travail à temps partiel pour réduir le chomage, In: m. f.: *Jallade* [1982], [1983]: i. m.

A részmunkaidős foglalkoztatás fejlődésében a szakszervezetek ellentmondásos szerepet játszottak. Álláspontjuk országok, időszakok, sőt gyakran még ágazatok szerint is különböző. Általában azokban az országokban támogatják, amelyekben a részmunkaidős foglalkoztatás hosszabb múltra tekint vissza és nagyobb arányú (a skandináv államok, Egyesült Királyság). Hasonló okok miatt a tercier szektor szakszervezetei több gondot fordítanak a részmunkaidős foglalkoztatásra. Az eltérő magatartást jól jellemzi, hogy például a francia szakszervezetek többsége kedvezőtlenül ítéli meg a részmunkaidős foglalkoztatást; úgy vélik, hogy az erősíti a női munka diszkriminációját, nyomást gyakorol a munkaerőpiacra, gyengíti a béremelésért és a munkaidő-csökkentésért folyó harcot. Az angolszász országokban a szakszervezetek támogatják a részmunkaidős foglalkoztatást, és sürgetik helyzetük javítását. Az álláspontok azonban ezekben az országokban sem egységesek. Így például az angol ipari szakszervezetek a franciákhoz hasonló nézeteket vallanak, míg a tercier szektor francia szakszervezetei támogatják a részmunkaidős foglalkoztatást.[153]

Magyarországon a hatvanas évek elején felismerték, hogy a szülést követő első években előnyben kell részesíteni a gyermekgondozás feladatait a foglalkoztatással szemben.[154] Csupán

[153] *Foasaert, R.:* Pourquoi et comment normaliser le travail atipique. Droit Social, Juillet-aout 1981. — *Leicester:* i. m.

[154] A foglalkoztatás távlati tervezésének első időszakában, 1961—62-ben vetődött fel először, hogy „a távolabbi jövőt tekintve... valószínűleg célszerű lesz tovább növelni a szülési szabadságot vagy más módon, például nagyobb összegű speciális családi pótlékkal lehetővé tenni, hogy a dolgozó anya legalább a csecsemő egyéves életkorának betöltéséig otthon maradjon." (*Timár János:* Munkaerőhelyzetünk jelene és távlatai, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1964. 48. o.) Ennek alapján kezdték meg 1963-ban az OT munkatársai — Frigyes Ervin, Alpár Ottó és Fekete György; más szakértőkkel együttműködve — a gyermekgondozási segély részletes kidolgozását. Ezt a javaslatot már 1965-ben jóváhagyták az állami és pártszervek azzal, hogy bevezetése csak 1967-ben kezdődhet meg, amikor is az 1953/54-es években született nagy létszámú kor-

az utóbbi években merült fel, hogy a munkavállalás és a családi-háztartási munka terhei az életpálya további szakaszában is megkívánnák e feladatok időbeni egyeztetését, alternatív munkavállalási formák bevezetését. Nem történt azonban változás a gazdaság érdekviszonyaiban. A gazdasági érdekeltség még gyenge ahhoz, hogy a részmunkaidős foglalkoztatás szerény gazdasági előnyei érvényre jussanak. A munkaerőhiány és a költségérzékenység hiánya miatt a vállalatoknál eddig inkább a szervezéssel, az irányítással, a nyilvántartással kapcsolatos nehézségek hatása érvényesült. A teljes munkaidőben dolgozó nők részmunkaidős foglalkoztatásra vonatkozó esetenkénti igényét a vezetők elutasítják, mivel attól félnek, hogy e kérések teljesítése „veszedelmes precedenst teremthet", és maga után vonná a teljes munkaidőben dolgozó nők tömeges jelentkezését, részmunkaidős foglalkoztatásra, ami a vállalatok munkaerőhelyzetét nehezítené.

A munkavállalók részéről két fontos tényező akadályozza a részmunkaidős foglalkoztatás elterjedését Magyarországon. Az egyik az, hogy ma már elenyészően csekély — és alig mobilizálható — a háztartások munkaerő-tartaléka. A részmunkaidős munkavállalásnak — a tőkés országok helyzetével ellentétben — nincs tehát külső forrása. A már foglalkoztatottak egy része, elsősorban kisgyermekes anyák ugyan szívesen vállalnának részmunkaidős munkát,[155] de ezt eleve nehezíti, hogy teljes munkaidőről kellene áttérni a részmunkaidőre, ami a család jövedelmét érezhetően csökkentené, miközben ma a családok 1/3-ában a teljes munkaidőben dolgozó feleség keresete nélkül a már kialakult társadalmi szükségletek kielégítése is nehézségekbe

---

osztályok kilépnek az iskolából és foglalkoztatásukat a gyes fokozatos bevezetése nagymértékben megkönnyíti.

[155] *Bartókné Erdődi I.—Bálint E.—Makay I.—Pongrácz E.*: A részmunkaidős és rugalmas foglalkoztatás helyzete, bővítésének lehetőségei a belkereskedelemben. Belkereskedelmi Kutatóintézet, Budapest, 1984.

ütközne.[156] Ez az állapot eltér a tőkés országokban kialakult helyzettől, ahol is a nők nagy része a háztartásból lépett át a családi keresetet növelő részmunkaidős foglalkoztatásba.

A vállalatok és az intézmények egy része az utóbbi időben a részmunkaidős foglalkoztatás kiterjesztésére törekszik. Ezt a gyes módosítása is elősegíti, mivel az új rendelkezés lehetővé tette, hogy a gyermekgondozási szabadságon levő nők a gyermek másfél éves kora után részmunkaidős munkát vállaljanak.[157] Ezek a várakozások azonban kevéssé teljesültek, mivel a másfél-három éves kisgyermekek otthoni gondozása még részmunkaidőben sem oldható meg könnyen, ha a gyesen levő anyán kívül senki sincs otthon, akire a gyermeket rá lehetne bízni, a bölcsődék pedig a teljes munkaidőben dolgozók elhelyezési igényeit sem tudják maradéktalanul kielégíteni.

A részmunkaidős foglalkoztatásnak a fiatalok körében történő kiterjesztését elősegítheti a régóta elavult esti-levelező oktatás modernizálása, a munka melletti továbbtanulás új módszereinek a bevezetése. Valószínű, hogy a részmunkaidős foglalkoztatás mind oktatásszervezési és pedagógiai, mind pedig munkaerő-gazdálkodási szempontból jobb lehetőséget teremtene a munka melletti továbbtanulásra, mint a hagyományos „esti" oktatás. Egyéni és társadalmi szempontból egyaránt támogatni kellene a jövőben azt is, hogy az idősebbek a csökkenő munkaképességgel arányosan térhessenek át részmunkaidős munkára.

A férjezett, gyermekes asszonyok részmunkaidős munkavállalásának kiterjesztését elősegítené, ha azokban az esetekben, amikor a nők a kisgyermekek, illetve más családtagok gondozása miatt nem vállalhatnak részmunkaidős munkát, úgy jövedelemkiegészítő támogatásban részesülnének. Az utóbbi évek vizsgálatai azt mutatják, hogy nemcsak a kisgyermekek, hanem az ápolásra és az ellátásra szoruló egyéb családtagok gondozása

[156] *Bakos I.—Molnár I.:* A könnyűiparban foglalkoztatott nők helyzete. I—II. kötet, Könnyűipari Szervezési Intézet, Budapest, 1975.

[157] 10/1982. (IV. 6.) MT sz. rendelet.

miatt is az eddiginél jóval többen igényelnék a részmunkaidős foglalkoztatást.[158]

A gazdasági reform előrehaladásával feltételezhetően megnő a jövőben a vállalatok igénye a részmunkaidős foglalkoztatásra. A foglalkoztatáspolitika ezt a folyamatot széles körű felvilágosítással, valamint — meghatározott körben — a vállalatok közvetlen vagy közvetett anyagi ösztönzésével is erősítheti, különös tekintettel arra, hogy a jövőben várhatóan megváltozik a munkaerőpiac helyzete, és új feladatként előtérbe kerül a munkát keresők elhelyezése.

5. MUNKAIDŐ-CSÖKKENTÉS MAGYARORSZÁGON ÉS MUNKAIDŐ A SZOCIALISTA SZEKTORBAN

Ideológia, elvek és valóság

A szocialista építés korszakának első általános munkaidő-csökkentése 1968-ban kezdődött meg, és a nem mezőgazdasági ágakban a hetvenes évek első felében, a mezőgazdaságban pedig ugyanezen évtized második felében fejeződött be. Ennek során a heti 48 órás munkaidőt 44 órára csökkentettük úgy, hogy minden második héten ötnapos munkahétre tértünk át. A munkaidő-csökkentés változatlanul hagyta a munkanap hosszát, de az évi munkanapok számát 26 nappal csökkentette.

A hivatali előterjesztések és az azokat kísérő és magyarázó cikkek, valamint tanulmányok elsősorban arra hivatkoztak, hogy a munkaidő csökkentése „a dolgozók részéről mind fokozottab-

[158] A morbiditás és az egészségügyi ellátás országos vizsgálatai feltárták, hogy a népességnek mintegy 2 százaléka rendszeres otthoni felügyeletre és ápolásra szorul. Figyelembe véve a keresőképtelen betegek ellátását, legalább kétszeresére becsülhető a részmunkaidős foglalkoztatás iránti igény. *Orolin Zsuzsa:* A nők rugalmas foglalkoztatásáról. Társadalmi Szemle, 1986. 11. sz. Ezek intézeti ellátásának költségei sokszorosan nagyobbak, és kevésbé megfelelőek, mint a családi gondozás.

ban megnyilvánuló kívánság", amit azért is indokolt társadalmilag támogatni, mivel így „több idő jut majd a pihenésre, az önképzésre, társadalmi és családi életre"[159], tehát javulnak az életkörülmények és az a munkaerő szellemi és fizikai teljesítőképességét is javítani fogja.

A munkaidő-csökkentés másik fő indoka az volt, hogy „a szocialista országokban, valamint a tőkés országok többségében alacsonyabb a törvényes munkaidő mértéke. Magyarországon a legmagasabb a törvényes munkaidő".[160] Még az 1980-as munkaidő-csökkentést előkészítő dokumentum is sommásan megállapította, hogy „a további munkaidő-csökkentés mellett szól elmaradásunk az európai szocialista országok többségéhez és a fejlett kapitalista országokhoz képest".[161] A hivatali munkát kísérő egyik tanulmány is arra hivatkozik, hogy a kapitalista országokban végrehajtott „harmonikus és folyamatos munkaidő-csökkentés"[162] következtében Magyarország jelentősen elmaradt ezen országok mögött.

Mindezekben a dokumentumokban és írásokban fel sem merült, hogy a munkaidő csökkenése kedvezőtlenül érintheti a munkaerőpiac egyensúlyi viszonyait vagy a termelés költségszintjét és a gazdaság versenyképességét. Ellenkezőleg, a gazdasági érvek között nagy hangsúlyt kapott, hogy a munkaidő-csökkentés révén mozgósítani lehet a gazdaság jelentős „belső munkaerő-tartalékait", és így az „önerőből", a gazdaság megterhelése nélkül is végrehajtható, sőt feltételezték a „munka-

[159] *Magyar Lajosné:* A munkaidő-csökkentés elvi és gyakorlati problémái. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1969., 8., 10. o.

[160] Munkaidő — munkaidő-csökkentés elvi és gyakorlati kérdései; perspektivikus feladatok. Vitaanyag. OT pénzügyi főosztály. 1969. dokumentum.

[161] A törvényes és tényleges munkaidő; a teljes társadalmi munkaidőalap nagysága és összetétele. OT 736/1980. XI. 21. 1980. február 4., dokumentum.

[162] *Surányi Bálint:* Az ötnapos munkahét és a társadalom életmódja. OT/TGI 1980. augusztus, sokszorosítás.

idő-csökkentés és a kapacitáskihasználás kedvező kölcsönhatásait is".[163]

Ez az idillikus kép a munkaidő-csökkentésekkel foglalkozó hivatali jelentések és a publikációk majd mindegyikét jellemezte. Már az első intézkedés idején kétségek merültek fel azonban a munkaidő-csökkentést sürgető vagy alátámasztó, de előzetes vizsgálatokkal meg nem alapozott érvekkel szemben. A problémák tisztázását célzó 1970 eleji első nagyobb felmérés[164] — az idézett nézetektől eltérően — azt bizonyította, hogy az adott életszínvonal mellett a lakosság Magyarországon is elsősorban nagyobb jövedelmet és nem több szabadidőt igényel. A munkaidő-csökkentéssel felszabaduló idő nagyobb részét a dolgozók a munkaidőn kívül a keresetük növelésére vagy a háztartásban végzett jövedelemmegtakarító munkákra fordították.

Az előző fejezetekben mondottak már rávilágítottak arra, hogy a „lemaradásunkra" vonatkozó állítást az adatok és a tények nem erősítik meg. A tőkés országok „folyamatos" munkaidő-csökkentésére és a jelentős lemaradásunkra vonatkozó megállapítás — egyebek között — azon a tévedésen alapult, hogy a tőkés országok nagy és növekvő arányú részmunkaidős dolgozóinak munkaóráit is magában foglaló statisztikai átlagidőt hasonlították össze a teljes munkaidőben dolgozókra vonatkozó hazai adatokkal.

Nem voltunk elmaradva 1967-ben a szocialista országokhoz képest sem, mivel csupán a Szovjetunióban volt rövidebb a munkaidő, és csak az NDK-ban kezdték 1967-ben, a 48 órás munkaidőt csökkenteni. Nem igazolódtak teljes mértékben azok a feltételezések sem, hogy a munkaidő csökkenése olyan „belső tartalékokat" szabadít fel, hogy annak végrehajtása a termelőágazatokban teljes egészében „önerőből" történhet. A munkaidő-csökkentés alatt kétségtelenül jelentősen megnőtt az egy ledolgozott munkaórára jutó termelés, de ez még a termelő te-

[163] *Magyar Lajosné:* i. m.

[164] *Szántó Miklós:* i. m. (lásd az Előszó 7. lábjegyzetét).

rületeken sem fedezte teljesen a kieső munkaidőt, az állóeszközök kihasználása pedig nem javult, hanem — összetett okok következtében — tovább romlott.

E felismerések következtében a távlati tervezésnek a hetvenes évek elején született dokumentumai abból indultak ki, hogy a munkaidő-csökkentés a jövőben is folytatódni fog, de megállapították, hogy „a munkaidő-csökkentés közelmúltbeli tapasztalatai arra figyelmeztetnek, hogy a munkaidő tényleges csökkentésénél az eddigieknél nagyobb körültekintéssel járjunk el". A prognózisok kellő óvatossággal azzal számoltak, hogy a hetvenes évek végén, a nyolcvanas évek elején kezdődhet majd meg az ötnapos munkahét bevezetése, 42,5 órás munkaidővel, majd 1985-ig a fizetett szabadság egy-két héttel emelkedhet, feltéve, hogy ennek „anyagi feltételeit a munka termelékenységének és hatékonyságának növelésével megteremtjük. Ehhez az is elengedhetetlenül szükséges, hogy a munkaidőn belüli veszteségeket és hiányzásokat erőteljesen csökkentsük, és a dolgozók munkaidejüket megfelelően kihasználják".[165]

A hetvenes években kirobbant gazdasági világválság felszínre hozta gazdaságunk működésének gyengeségeit és a feltételezett kedvező gazdasági fejlődés helyett a gazdasági növekedés jelentős lassulása, stagnálása, és a reálkeresetek csökkenése következett be. Ebben a helyzetben került ismét napirendre a hetvenes évek második felében a munkaidő csökkentése. A hivatalos elképzelés 1978-ban még az volt, hogy a romló gazdasági helyzet és a növekvő munkaerőhiány miatt az ötnapos munkahétre kezdetben a 44 órás heti munkaidő csökkentése nélkül célszerű áttérni. Ennek reális lehetőségeit más szocialista és tőkés országok példája és a hazai tapasztalatok is alátámasztották. A hetvenes évek elején ugyanis számos vállalat — jóváhagyás nélkül, sőt a hivatalos tilalom ellenére — „önkénye-

[165] A munkaerő és életszínvonal távlati tervkoncepciója. OT Munkaerő és Életszínvonal Távlati Tervezési Bizottság (MÉB), 1971. július, dokumentum.

sen" áttért az ötnapos munkahétre, ez alkalommal valóban a „dolgozók kívánságára", mivel azok a további hét végi szabadnapok ellenében maguk vállalták a napi munkaidő meghosszabbítását. A munkaidő-csökkentés tapasztalatai és a gazdasági fejlődés kedvezőtlen jelenségei miatt a szakértői elemzések még a nyolcvanas évek elején is rendkívül óvatosak voltak a munkaidő-csökkentés folytatásának a megítélésében, és az ezredfordulóra irányozták elő a heti munkaidő 40—41,5 órára történő csökkentését.[166]

A korábbi feltételezésektől eltérően 1981-ben mégis megkezdődött az ötnapos munkahét bevezetése heti 42 órára csökkentett munkaidővel és a fizetett szabadság kisebb növelésével. A munkaidő-csökkentés melletti érvek nem sokban tértek el a korábbiaktól. Ezek mögött azonban feltehetően az a megfontolás húzódott meg, hogy a munkaidő-csökkentés nem jelent terhet a gazdaságnak, de a dolgozók, a lakosság számára olyan előnyökkel jár, amelyek ellensúlyozhatják a reálkeresetek kedvezőtlen alakulásának a hatását.

Ezt az elvárást azonban keresztezte, hogy a munkaidő-csökkentéssel együtt megszüntették a munkások és az alkalmazottak egy részének járó félórás fizetett ebédidőt. Ennek a korábbról fennmaradt kedvezménynek az eltörlése az ipar és az építőipar egy műszakos dolgozóinak, valamint az államigazgatási-költségvetési területeken foglalkoztatottak többségét, együttvéve 2,1 millió munkást és alkalmazottat, a bérből élők mintegy felét érintette. A heti munkaidő két órás „csökkentése" számukra a valóságban a munkahét fél órával történő meghosszabbítását jelentette. Ennek kedvezőtlen hatását erősítette az a félrevezető propaganda, amely csupán a munkaidő csökkentését hangsúlyozta, és pozitív módon említette meg, hogy ezzel lehetővé vált „egyes kivételezett rétegek indokolatlan előnyének" a megszüntetése.

[166] A törvényes és tényleges munkaidő. Munkaügyi Minisztérium 736/1980. (XI. 1.)

Az 1981. évi munkaidő-csökkentés további ellentmondása, hogy mivel a heti munkaidőt — más országoktól eltérően — nem 42,5 hanem 42 órára csökkentették, így a napi munkaidőt 10 perccel meg kellett volna hosszabbítani. Ennek elkerülésére azt az egyszerű „technikai" megoldást választották, hogy azoknál a dolgozóknál, akiknek ebédszünete a munkaidőbe esett, az ebédszünet hosszát fél óráról 20 percre „csökkentették". Ez nemcsak munkafiziológiai szempontból volt ésszerűtlen intézkedés, hanem mivel a munkahely és az étterem közötti távolság, az ebédre való várakozás és az ebéd elfogyasztása a dolgozóknál gyakran még 30 percnél is több időt vett igénybe, az ebédszünet formális csökkentése növelte a munkaidő-veszteségeket, és kedvezőtlen hatást gyakorolt a munkaidő kihasználására.

A nyolcvanas években a szocialista országok közül már egyedül Magyarország folytatta a munkaidő-csökkentést: 1984-től az ipar, az építőipar és az államigazgatási-költségvetési szervek áttértek a 40 órás munkahétre. Ez nagyjából megoldotta a fizetett ebédidő korábbi eltörléséből származó konfliktust. Ez alkalommal már elmaradtak a munkaidő-csökkentést igazoló szokásos érvek, sőt — a munkaidő-csökkentést megelőző vizsgálatok alapján — most már olyan „félhivatalos" kommentár is megjelent, amely szerint ezt a munkaidő-csökkentést „demográfiai és munkaerő-gazdálkodási szempontok nem indokolják", „más országokhoz képest sem vagyunk elmaradva"; az intézkedés alapvetően „társadalompolitikai megfontolásokon nyugszik".[167]

Ne feledjük, a hetvenes évek közepén — az ebédidő beszámításának módját figyelembe véve[168] — a Szovjetunió mellett csak Csehszlovákiában volt rövidebb a törvényes munkaidő. Az 1981.

[167] *Gulyás Károly:* A 40 órás munkahét további területekre történő kiterjesztése. Munkaügyi Szemle, 1983. 12. sz.

[168] A többi szocialista országban — Csehszlovákiát kivéve — az ebédidőt korábban sem számították a törvényes munkaidőbe; Csehszlovákiában pedig csak 15 percet fizettek meg a félórás ebédidőből. Ezért 1981 előtt a hazai 44 órás törvényes munkaidő — a többi országgal összehasonlítva — csak 42,5 órának számítható. Ennél rövidebb csak a szovjet

évi munkaidő-csökkentéssel, a lengyelek átmeneti, később visszavont intézkedését nem számítva, már csak a Szovjetunióban volt valamivel rövidebb a munkaidő. Az 1984. évi intézkedéssel pedig valamennyi szocialista országot megelőztük. Ezt mutatja a 16. táblázat.[169]

16. táblázat

Az iparban dolgozó munkások munkarend szerinti és teljesített évi munkaórái egy főre számítva

Ország	Időpont	Munkarend szerinti évi időalap	Hiányzás	Teljesített évi munkaidő		
				munkarend szerint	túlórában	összesen
Szovjetunió	1980—1986	1878	173	1705	...	...
Lengyelország	1983	1983	202	1742	134	1876
Csehszlovákia	1985	1985	182	1866	100	1966
NDK	1981—1986	2039	165	1874	...	...
Magyarország	1985	1857	170	1687	56 135[a]	1743 1822[a]

Forrás: Internationaler Vergleich der Entwicklung der Regelung der Arbeitszeit, der Erholungsurlaubs, der Schwengerschafts — und Wochenurlaubs und anderer Freistellungen, sowie des Rentenalters in sozialistischen und kapitalistischen Landern. I. II. (szerk.: *Grabley, H.*) 1986. augusztus—szeptember, kézirat. — *Frey Mária:* Munkaidő a keleteurópai szocialista országokban. 1987. február, kézirat.

[a] A vgmk-k teljesítményét beszámítva.

A Szovjetunióban és Lengyelországban csak kis mértékben, a gazdaságilag legfejlettebb Csehszlovákiában és az NDK-ban jóval magasabb a ledolgozott évi munkaidő mint Magyarországon.

és — a 15 perces ebédszünetet leszámítva — az ugyancsak 41 órás csehszlovák munkaidő volt.

[169] Az adatok az ipari munkásokra vonatkoznak, mivel a hiányzásokról és a túlórákról csak e körre állnak rendelkezésre információk. A nyolcvanas évek különböző időpontjaira vonatkozó adatok összehason-

Az elmúlt két évtized munkaidő-csökkentéseiben az ország munkaerőhelyzetének ellentmondásos megítélése is szerepet játszott. A munkaerő-kereslet a hatvanas évek végétől egyre szélesebb körben múlta felül a munkaerő-kínálatot, amely a hetvenes évek közepétől — részben az elmúlt fél évszázad demográfiai folyamatainak elháríthatatlan következményeként — jelentősen csökkent. Elsősorban ez magyarázza azt a látszólag érthetetlen jelenséget, hogy a munkaerőhiány a hetvenes évek közepe után is fennmaradt, sőt egy ideig még nőtt is, noha a foglalkoztatottak száma tartósan és erőteljesen, 1976 és 1987 között több mint kétszázezer fővel csökkent. A szocialista szektor fejlődésének e szembetűnő, szokatlan jelensége ugyanis eltakarta, hogy ugyanezen idő alatt az ország potenciális munkaerőforrása ennek több mint kétszeresével csökkent[170], és a termelékenység növekedése is fokozatosan lassult.[171]

A munkaerő-piaci hiányt nem ellensúlyozza, hogy ugyanakkor a vállalatoknál és más szervezeteknél jelentős volt és maradt a „belső munkaerő-tartalék", a munkaidő-veszteség, a munkaidő kihasználatlansága. A „külső" munkaerőhiány és a „belső" tartalék gazdaságunk adott működési mechanizmusában nemcsak hogy nem mondanak ellent egymásnak, hanem kölcsönösen feltételezik és erősítik egymást. Ennek „hivatalos" felismerése és elismerése azonban kezdetben hiányzott. A hivatalos álláspont még a hetvenes évek közepe után is az volt, hogy a munkaerőhiány „fiktív", pusztán a „hiánypszichózis" következménye. Sőt, a gazdaság belső munkaerő-tartalékai olyan jelentősek, hogy inkább a munkanélküliségtől kell tartani, mivel a gazdasági reform végrehajtása felszínre hozhatja a gazdaság rejtett mun-

---

líthatók, mivel a megadott éveket követően a munkaidőt már nem módosították.

[170] *Ádler Judit—Timár János:* Munkaerő-kapacitás — munkaerő-felhasználás — foglalkoztatás-politika, 1949—1984. Munkaügyi Szemle, 1985. 4. sz.

[171] *Román Zoltán:* A termelékenység-növekedés és lassulás a magyar gazdaságban. Közgazdasági Szemle, 1985. július—augusztus.

kaerő-feleslegeit. Ilyen feltételezések mellett a munkaidő-csökkentés nemcsak lehetségesnek, hanem szükségesnek is tűnt.[172]

A gazdasági reform következetlen végrehajtása azonban nem módosította a gazdaság költségérzékenységét, és így a gazdaság nem korlátozta a munkaidő-csökkentéshez fűződő politikai és társadalompolitikai célok érvényesülését, bár a munkaidő-csökkentés növelte a munkaerőhiányt és ezzel nehezítette a vállalatok helyzetét.

A gazdálkodó szervezetek részéről csak egész kivételesen merült fel ellenvetés az ismételt munkaidő-csökkentésekkel kapcsolatban. Ez a kivétel — nem véletlenül — a piaci hatásokkal szemben érzékenyebb mezőgazdaságban merült fel, amelyet egyébként is az átlagosnál jobban érintett a munkaidő általános csökkentése. A bírálat szerint mezőgazdaságunk nem áll azon a szinten, hogy ott a 40/42 órás munkaidőt akár éves átlagban is be lehessen vezetni. A gazdaságilag legfejlettebb országokban is jóval hosszabb a munkaidő a mezőgazdaságban, mint az egyéb ágazatokban, illetve, mint Magyarországon. A munkaidő-csökkentés ezért — főleg az állattenyésztésben — jelentős többletköltségeket okoz, és gyengíti a magyar mezőgazdaság nemzetközi versenyképességét.[173]

Magyarország társadalmi-gazdasági fejlődésének problémái természetesen nem a munkaidővel kapcsolatban fennálló „le-

[172] Demográfiai okokból a nyolcvanas évek második felétől változások következnek be a munkaerőpiac viszonyaiban akkor is, ha a gazdasági reform végrehajtása, a gazdasági struktúra korszerűsítése nem szabadít fel jelentősebb számú munkaerőt. A mostani demográfiai „hét szűk esztendő" 1987-ben lezárult, és a következő több mint 10 évet a munkaerőkínálat átmeneti „hét bő esztendeje" váltja fel. Az iskolából kilépő és munkát igénylő fiatalok száma a kilencvenes évek első felében jelentősen megugrik, és mintegy 150 ezerrel haladja meg az előző évtized azonos időszakának ifjúsági munkaerő-kínálatát. A munkaerőkínálat növekedése az ezredfordulóhoz közeledve gyorsan mérséklődik, majd átadja a helyét a munkaerő-kínálat tartós és nagymértékű csökkenésének.

[173] *Mentényi Miklós:* Elég lesz a 40 óra? Figyelő. 1986. január 30.

maradásunkból" vagy „előreszaladásunkból" következnek, hanem egész gazdaságunk működéséből, a gazdaság versenyképességében és hatékonyságában mutatkozó elmaradásból. A munkaidő felhasználásában mutatkozó veszteségek is csupán ennek az egyik tünetét jelentik. Amilyen mértékben azonban javul társadalmi-gazdasági rendszerünk működése, növekedni fog a munkaidő jelentősége is, mivel a történelmileg kialakult és ma is meglevő lemaradásunk csökkentése — egyebek között — nemcsak jobb, hanem több és intenzívebb munkát is igényel.

Munkaidő a szocialista szektorban

Az 1968-ban megkezdett első nagy, általános munkaidő-csökkentés a nem mezőgazdasági ágak valamennyi területén 1974-ig, a mezőgazdaságban pedig 1980-ig fejeződött be. A nyolcvanas évek első felében először 44-ről 42 órára, majd az iparban, az építőiparban és az államigazgatás területén 40 órára csökkentettük a heti munkaidőt. Ezért a szocialista szektorban teljesített munkaidőt az 1967., 1974., 1980. és 1985. évekre vizsgáljuk, ami a korlátozott körű információk ellenére lehetővé teszi a munkaidő-csökkentés hatásainak és a szocialista szektorban teljesített munkaidőalap változásainak egyidejű áttekintését.[174] Az első munkaidő-csökkentés 8,3 százalékkal, a második 4,5 szá-

[174] Célszerűbb lett volna az elmúlt két évtizedet átfogó komplett idősorokkal elemezni, ennek azonban nincsenek meg a feltételei. A magyar statisztika több területen kiemelkedően jó megfigyelési rendszert fejlesztett ki és az ezekre alapozott adatgyűjtemények és statisztikai elemzések nagy segítséget jelentenek a gazdasági vezetés és a tudományos kutatás számára. A munkaidő statisztikai megfigyelése azonban nagyon távol van ettől a színvonaltól. A munkaidőre vonatkozó statisztikák esetlegesek és töredékesek. Az elmúlt évtizedek alatt eddig csak egyszer, 1974-ben került sor a szocialista szektort átfogó munkaidő-felvételre, és ez is csupán a fizikai dolgozókra terjedt ki. (Munkaidő-teljesítmények .. i. m.) A nem fizikai dolgozók munkaidő-teljesítményeivel azóta sem fog-

zalékkal, a bérből élők több mint felére kiterjedő harmadik akció pedig 4,8 százalékkal csökkentette a heti törvényes munkaidőt. A foglalkoztatottak munkarend szerinti heti munkaideje azonban nem feltétlenül esik egybe az általános és törvényes munkaidővel és ennek változásaival. A dolgozók mintegy 10 százaléka munkavédelmi, egészségvédelmi, valamint műszakbeosztás miatt az általánosnál rövidebb munkaidőben, a munkások és alkalmazottak további 20 százaléka — főként a közlekedés és a mezőgazdaság területén — a munkafolyamatok sajátosságai és az ezekhez kapcsolódó hagyományok miatt az általánosnál valamivel hosszabb munkaidőben dolgozik. Ennek következtében a munkarend szerinti átlagos heti munkaidő kissé eltér az általános, törvényes munkaidőtől.

A munkaidő általános és egységes csökkentése az egyes népgazdasági ágak munkarend szerinti munkaidejét attól függően módosította 1985-ig, hogy mennyi volt a munkaidejük 1967

---

lalkozik a magyar statisztika és még az egyes ágazatok közül kiemelkedően színvonalas iparstatisztika is csupán a munkaidő egyes és nem is mindig a legfontosabb elemeit figyeli meg. Ezért a szocialista szektorban teljesített munkaidő megállapítása még a fenti négy időpontra is nagy munkával és számos nehézséggel járt.

Az időfelhasználás megállapítása a KSH folyamatos és időszakos adatfelvételeire támaszkodik, de emellett igénybe kellett venni a KSH és más állami szervek különböző vizsgálati anyagait, nem publikált dokumentumait, valamint vállalati szakemberek széles körű konzultációs segítségét. A munka nehézségeit jellemzi, hogy a kiválasztott négy időpont munkaidő-teljesítményeinek megállapításához közel 700 részadatra volt szükség. Ezeknek csupán 1/4-ére lehetett megfelelő statisztikai adatokat találni. További 1/4-ét a részleges statisztikák kiegészítésével kellett kiszámítani, míg a szükséges alapadatok közel felét töredékes adatok, vállalati vizsgálatok és más információk alapján lehetett csak megbecsülni. Az adatokat — a szerzővel egyeztetett módszerek alapján — Baranyai István dolgozta ki. A szocialista szektor munkaidő-felhasználása itt közölt adatainak hibahatára elkerülhetetlenül nagyobb, mint a szokásos statisztikáké. Feltételezzük azonban, hogy ez nem érinti érdemlegesen a változások trendjére és struktúrájára vonatkozó fontosabb következtetéseket.

17. táblázat

A munkarend szerinti átlagos heti munkaidő

Év	Heti munkaidő órában	A heti munkaidő csökkenése	
		időszak	százalék
1967	47,9		
1974	44,6	1967—1974	6,9
1980	43,8	1974—1980	1,8
1985	40,9	1980—1985	6,6

előtt, a dolgozók mekkora hányadának volt rövidített munkaideje, végül pedig főként attól, hogy a 42 órás munkaidő 40 órára való csökkentése az adott ágazatban végrehajtásra került-e már vagy sem. Annak ellenére, hogy a 40 órás munkahetet egyes népgazdasági ágakban még nem vezették be, az elmúlt közel két

18. táblázat

A munkarend szerinti heti munkaidő csökkenése népgazdasági ágak szerint és az ágazati munkaidő eltérése a népgazdasági átlagtól

Ágazat	Munkarend szerinti átlagos heti munkaidő				
	munkaóra		index népgazdaság = 100		Heti munkaidő csökkenése (%) 1985/1967
	1967	1985	1967	1985	
Ipar	47,2	40,0	98,5	97,8	15,2
Építőipar	48,0	40,2	100,2	98,3	16,2
Közlekedés	49,8	41,8	102,3	102,2	16,1
Kereskedelem	48,1	41,9	100,4	102,4	12,9
Nem anyagi ágak	46,5	41,2	97,1	100,7	11,4
Mezőgazdaság	52,9	42,0	110,4	102,7	22,7
Népgazdaság együtt	47,9	40,9	100,0	100,0	14,6

évtized alatt érdemlegesen csökkent az egyes ágazatok heti munkaidejének az országos átlagtól való eltérése.

A munkarend szerinti évi munkaidőt a heti munkaidőn túl a naptári év hétköznapjainak, illetve munkanapjainak száma és a fizetett szabadság hossza határozzák meg. A munkanapok számának eltérése az adott években elhanyagolhatóan csekély.[175] A fizetett szabadság azonban már érdemlegesen módosítja az évi munkaidőt, mivel a szabadság időtartama a munkaviszony átlagos hosszától függően is változik. A fizetett szabadság mértékét az 1968. évi és az 1982. évi munkaidő-csökkentések idején növelték. 1968-ban felemelték a munkaviszony alapján számított pótszabadságot, és új pótszabadságokat vezettek be.[176] 1982-ben a 12 nap alapszabadságot 15 napra növelték; módosították a pótszabadságok körét, a „rendkívüli" szabadságok típusait és mértékét pedig korlátozták.[177]

[175] A fizetett ünnepnapok és a vasárnapok nélküli napok száma 1967-ben 307, 1974-ben 305, 1980-ban 306, 1985-ben ismét 305 nap volt. Az eltérés a „normális" 305 hétköznaphoz viszonyítva 1967-ben 0,65 százalék, 1980-ban 0,33 százalék. Ez annál kevésbé indokolta az adatok standardizálását, mivel az egyes évek abszolút értékeinek itt nagyobb a fontossága, mint az egymáshoz viszonyított arányokat is csak kevéssé módosító korrekciónak.

[176] A munkaviszony alapján járó pótszabadságnál eltörölték a korábbi korlátozásokat; a munkaviszony időtartamába az 1945 előtti munkaidőt is beszámították, és a pótszabadság nem a „folyamatos" munkaviszony, hanem a teljes szolgálati idő után járt. Új pótszabadságnapokat is bevezettek: az építőiparban 6 nap pótszabadságot kaptak azok a dolgozók, akik a rendes szabadságukat nem nyáron veszik ki; az államigazgatásban és az igazságszolgáltatásban pedig munkakörtől függően 3—12 nap pótszabadságot állapítottak meg.

[177] A munkaviszony alapján számított pótszabadság a korábbi két év helyett három évenként nőtt egy nappal; új pótszabadságnapokat vezettek be, illetve növelték a korábbi pótszabadság időtartamát a föld alatti és az egészségre ártalmas munkahelyen dolgozók esetében, valamint gyermeknevelés címén. Csökkentették a pótszabadságot a vezetői és hasonló foglalkozásoknál, és kimondották, hogy a különböző címen járó pótszabadságnapok közül megszűnt a jutalomszabadság és a sorkatonáknak,

A fizetett szabadság időtartama azonos időpontban is eléggé eltérő a különböző ágazatokban, részben az egyes ágazatokra jellemző foglalkozások után járó pótszabadságok miatt, de főként azért, mert a különböző népgazdasági ágakban eltérően alakult a létszám és ebből következően az állomány korösszetétele, valamint a munkaviszony alapján járó pótszabadság jelentősen különbözik. Az átlagtól való eltérés szélső értékei között 1967-ben még 29 százalék, 1985-ben azonban már csak 10 százalék volt. Mindkét időpontban a közlekedésben volt a leghosszabb, az építőiparban a legrövidebb a fizetett szabadság.

A heti munkaidő és a fizetett szabadság változásai következtében a munkarend szerinti évi munkaidő alakulását a 19. táblázat mutatja.

A munkarend szerint évi munkaidőt az előzőekben már részletezett egész napos hiányzások csökkentik, a túlórák pedig nö-

19. táblázat

A fizetett szabadság és a munkarend szerinti évi munkaidő népgazdasági ágak szerint

Ágazat	Fizetett szabadság órában		Évi munkaidő* órában		Évi munkaidő csökkenése (%)
	1967	1985	1967	1985	1985/1967
Ipar	139	169	2274	1857	18,3
Építőipar	110	154	2345	1882	19,7
Közlekedés	149	170	2400	1943	19,0
Kereskedelem	130	168	2331	1951	16,3
Nem anyagi ágak	134	161	2243	1925	14,2
Mezőgazdaság	130	164	2574	1963	23,7
Szocialista szektor együtt	134	166	2356	1927	18,2

* A munkarend szerinti napi és heti munkaidő alapján számított évi munkaidő, az évi fizetett szabadság levonása után.

illetve a leszerelőknek járó rendkívüli szabadság; csökkent a sportolók munkaidőkedvezménye és a tanulmányi szabadság is.

20. táblázat

A szocialista szektorban teljes munkaidőben foglalkoztatottak egy főre jutó évi teljesített munkaidőalapja népgazdasági ágak szerint

Ágazat	1967	1974	1980	1985
Ipar	2132	1930	1936	1743
Építőipar	2215	2003	1992	1740
Közlekedés	2312	2134	2135	2018
Kereskedelem	2247	2038	2065	1942
Nem anyagi ágak	2104	2008	1952	1801
Mezőgazdaság	2515	2391	2178	1980
Szocialista szektor együtt	2245	2178	2018	1845

velik. Az így kialakuló évi teljesített munkaidő az elmúlt két évtizedben a következőképpen változott.

Az egy fő által teljesített évi munkaórák száma 1967 és 1985 között jelentősen csökkent. Ennek alapvetően a munkaidő-csök-

21. táblázat

Az egy főre jutó évi teljesített munkaórák számának változása és ennek tényezői 1967 és 1985 között

Ágazat	Évi teljesített munkaidő-csökkenése		A munkaidő-csökkenés fő tényezőinek hatása a munkaórák csökkenésének százalékában		
	munkaóra	százalék	munkaidő-csökkenés	egész napos hiányzás	Túlóra, túlmunka
Ipar	389	18,2	−107,2	−0,6	+6,7
Építőipar	475	21,4	−97,4	−5,3	+2,7
Közlekedés	294	12,7	−155,4	+1,7	+53,7
Kereskedelem	305	13,6	−124,6	−2,6	+27,2
Nem anyagi ágak	304	14,4	−104,6	−2,3	+15,5
Mezőgazdaság	535	21,3	−114,2	−1,3	+15,5
Szocialista szektor együtt	400	17,8	−107,3	−5,5	+12,8

kentés volt az oka; továbbá ehhez a tendenciához — a közlekedést és a hírközlést kivéve — az egész napos hiányzások növekedése is hozzájárult. Ezek hatásait mérsékelte a túlórában és a túlmunkában teljesített munkaidő növekedése. Ez a munkaidőcsökkentést az iparban, az építőiparban és a nem anyagi ágazatokban csak kismértékben, a mezőgazdaságban már valamivel jobban ellensúlyozta, míg a kereskedelemben a „kompenzációs arány" meghaladta az egynegyedet, a közlekedésben pedig a felet.

Végső egyenlegében és létszámra átszámítva a munkaidőcsökkentés 780 ezer főnek megfelelő kapacitáscsökkenést jelentett a népgazdaság szocialista szektorában 1967 és 1985 között.

A magyar munkaidő-teljesítmények a fejlett ipari országok teljesítményeinek tükrében

Az egész világot átfogó árutermelés rendszerében szükségszerűen megnőtt minden területen a nemzetközi összehasonlítás jelentősége. A termékek és szolgáltatások minőségének, korszerűségének, valamint a termelékenység és a költségek szintjének összehasonlítását végső soron a világpiac végzi el, de a gazdasági hatékonyságot meghatározó erőforrások felhasználásának és a használati értékek minőségének elemzésében a naturális mutatók és paraméterek alapján történő közvetlen összehasonlításnak is fontos szerepe van. Ezért indokolt, sőt szükségszerű, hogy a munkaidő-csökkentésnél minden ország arra törekedjen, hogy figyelembe vegye más országok, mindenekelőtt a velük versenyben álló és az élenjáró országok magatartását és akcióit.

Az előzőekben már bemutattuk a munkarend szerinti munkaidő alakulását Magyarországon más szocialista országok fejlődésének és helyzetének a tükrében.[178] A magyar gazdaság

[178] Lásd a 16. táblázat adatait.

tényleges munkaidő-felhasználásának áttekintése lehetővé teszi, hogy megállapításainkat összehasonlítsuk néhány fejlett tőkés ország adatával, mivel ezek tényleges munkaidő-teljesítményeiről esetenként igen részletes információk is rendelkezésre állnak.[179]

Ha a teljes munkaidőben dolgozók és különösen a nem mezőgazdasági ágakban foglalkoztatott férfiak munkaidejét vizsgáljuk, úgy a tőkés országokban a munkaidő csökkenése jóval mérsékeltebbnek mutatkozik mint Magyarországon. Az átlagos munkaidő csökkenését ezekben az országokban nemcsak a munkaidő-csökkentés, hanem a teljes munkaidőben dolgozó nők számának a gyors növekedése is befolyásolta. A nők teljes munkaidőben is átlagosan heti 1—2 órával kevesebb munkaórát teljesítenek, mint a férfiak. További befolyásoló tényező, hogy — mint láthattuk — a konjunktúra időszakában jelentősen nőtt, a hetvenes évek közepe óta az országok többségében viszont csökkent a túlórák száma, ami a heti átlagos munkaidő-teljesítményt is csökkentette. Mindezt figyelembe véve Magyarország és a fejlett tőkés országok munkaidejének összehasonlítása a következő képet mutatja.

Magyarországon a túlórával növelt munkarend szerinti munkaidő a közös piaci országokénál valamivel magasabb a nem anyagi ágakban és jóval nagyobb a közlekedésben, valamint a kereskedelemben a túlórák rendkívül magas száma miatt. Az iparban és a mezőgazdaságban az eltérés csekély; egyes országokban a munkaidő hasonló nagyságú vagy — a mezőgazdaságban — nagyobb mint Magyarországon. A megvizsgált tőkés országok többségében 1981 és 1985 között csökkent a tényleges heti munkaidő — főként a túlórázás korlátozása miatt —, és egy-két országban a heti tarifális munkaidőt is csökkentették

[179] Az összehasonlítást mindkét viszonylatban a teljes munkaidőben foglalkoztatottakra végezzük el. Így elkerülhetjük azt a már említett hibát, hogy a részmunkaidőben foglalkoztatottak munkaidő-teljesítményeivel együtt kialakított statisztikai átlagokhoz viszonyítjuk a magyar gazdaságban teljes munkaidőben dolgozók adatait.

22. táblázat

A teljes munkaidőben foglalkoztatottak heti tényleges munkaideje az Európai Közös Piac országaiban 1981-ben és Magyarországon 1985-ben

Ország	Ipar	Építő-ipar	Közle-kedés	Keres-kede-lem	Nem anyagi ágak	Mező-gazda-ság	Együtt
Franciaország	40,9	41,9	41,8	43,4	41,5	44,3	41,4
NSZK	40,9	41,2	42,0	42,1	41,3	44,5	41,3
Olaszország	40,2	41,5	40,8	41,5	37,3	41,3	39,5
Hollandia	39,3	39,5	41,5	41,8	40,1	43,4	40,7
Belgium	39,1	39,8	39,3	39,6	37,5	40,5	38,4
Egyesült Királyság	37,6	40,2	40,8	39,5	37,0	46,9	38,3
Dánia	38,1	37,8	40,8	40,1	39,3	46,2	39,2
A Közös Piac átlaga	39,9	41,4	41,3	41,6	39,3	43,5	40,1
Egyesült Államok	39,0	40,9	41,3	42,5	40,3	...	41,1
Magyarország munkarend szerint, túlórával együtt	41,1	41,1	48,1	44,9	42,1	44,2	42,6

Forrás: Az Európai Közös Piac országaira vonatkozóan: Employment and unemployment EUROSTAT, 1984. — az Egyesült Államokra vonatkozóan: Employment and Earnings, May 1981. U.S. Bureau of Labour Statistics, U.S.A.

kissé a munkanélküliség enyhítése céljából. Ha azonban figyelembe vesszük azt a jelentős különbséget, ami a magyar gazdaság és az összehasonlított többi ország között fennáll, akkor aligha lehet „elmaradottnak" minősíteni a magyar gazdaság jelenlegi „törvényes" heti munkaidejét.

Az előzőeknek ellentmondani látszik az egy foglalkoztatott által teljesített évi munkaórák számának összehasonlítása.

A 10. ábra egyértelműen mutatja, milyen nagymértékben módosítja az előbbi képet, ha az összehasonlításba bevonjuk a részmunkaidőben, valamint az időlegesen és átmenetileg foglalkoztatottakat is, akiknek aránya a tőkés országokban jóval magasabb mint Magyarországon. Az évi munkaidő-teljesítmények eltérésének másik tényezője a fizetett szabadság, amely Ma-

10. ábra

Az egy foglalkoztatott által teljesített évi átlagos munkaóra 1980-ban

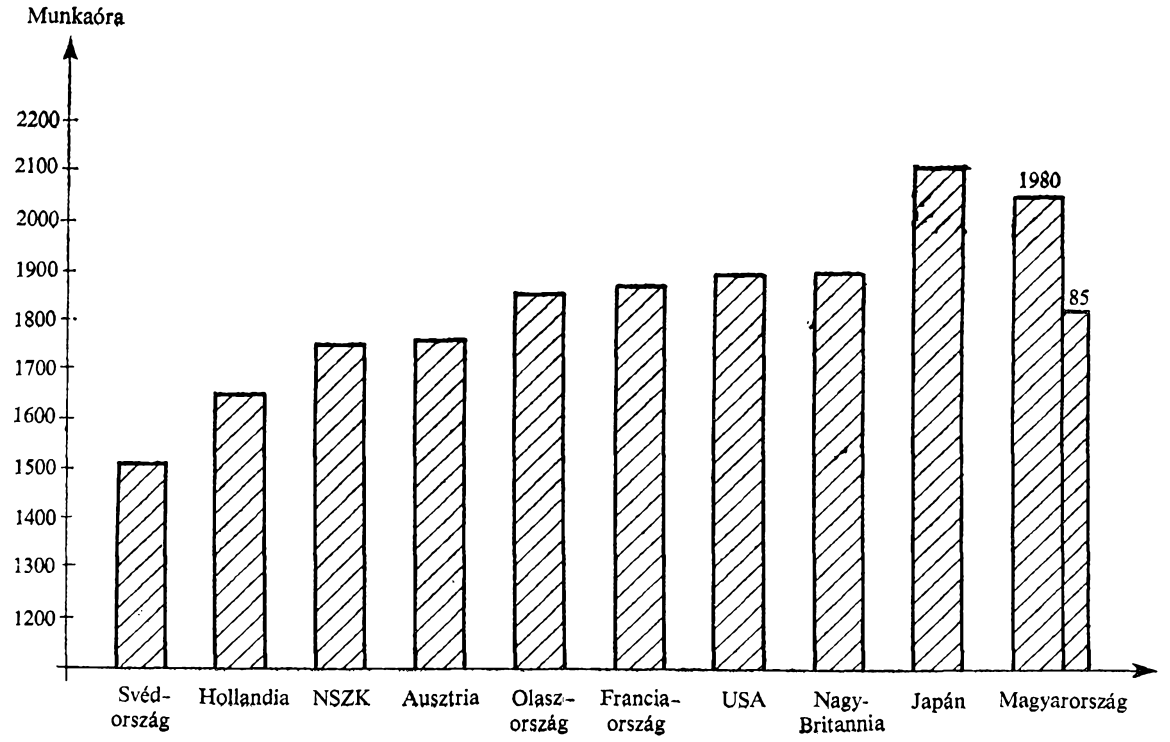

gyarországon jóval rövidebb, mint Nyugat-Európában, míg az Egyesült Államokban és különösen Japánban a hazainál is sokkal kisebb. Az évi munkaidőt meghatározó strukturális tényezők eltéréseire világítanak rá az NSZK és Magyarország adatai.[180]

23. táblázat

Az évi munkaidő tényezők szerinti összehasonlítása az NSZK és Magyarország között

(Munkaóra)

Tényezők	NSZK 1982	Magyarország (ipar) 1985
Tarifális, illetve munkarend szerinti munkaidő a heti munkaórák alapján	1997	2026
Fizetett szabadság	−241	−169
Teljesíthető munkaidő	1756	1857
Egész napos hiányzás	−96	−170
Túlóra	+86	+56*
Teljesített munkaidő	1746	1743

* Vgmk nélkül; azok időteljesítményeivel együtt a túlórák száma 135, a teljesített munkaidő 1822 óra.

Magyarországon a heti munkaidő közel 5 százalékkal hosszabb, a fizetett szabadság viszont 1/3-dal rövidebb mint az NSZK-ban, így a teljesíthető évi munkaidő hazánkban közel 10 százalékkal magasabb, mint a nyugat-németeknél. Ennek ellenére a ténylegesen teljesített munkaidő azonos a két országban,

[180] Az NSZK adatai az egész gazdaságra vonatkoznak, mivel azonban 1982-ben általánosan 40 óra volt a tarifális munkaidő, így célszerűbb az ugyancsak 40 órás munkahétben dolgozó magyar ipar munkaidőadatait ezzel összehasonlítani.

mivel Magyarországon jóval nagyobb a hiányzás és kevesebb a regisztrált túlórák száma.

Ez a sommás összehasonlítás is rávilágít arra, hogy a gazdaság fejlődése és a dolgozók életkörülményei szempontjából lényeges munkaidő-teljesítmények igen különböző munkaidőpolitika és munkaidő-felhasználás következtében egyenlítődhetnek ki. Ha a munkaidő-felhasználás minden más tényezője változatlan marad, úgy a napi, illetve a heti munkaidő általános csökkentése közvetlenül csökkenti a munkaidő-teljesítményeket, de — amint erre a későbbiekben még rámutatunk — nem feltétlenül növeli a dolgozók életkörülményeit javító szabadidőt. Ilyen feltételek között az általános munkaidő-csökkentés igen költséges és irreverzíbilis intézkedés. A hazai munkaidő-politika például kevés figyelmet szentelt a nyolcvanas években a fizetett szabadságnak, noha a hetvenes évek elején még célszerűnek találták ennek jelentősebb növelését, mivel a fizetett szabadság — még annak általános növelése nélkül is — egyértelműen felhasználható a hiányzások csökkentésére, az eredményesen dolgozók jutalmazására, és ezzel változatlan törvényes munkaidő mellett és a túlórák növelése nélkül is emelkedhetnek a munkaidő-teljesítmények.

Az életmunkaidő

Az életmunkaidő hossza az elmúlt három-négy évtized alatt gyorsan és nagymértékben változott. Ennek egyik fő oka az iskolázás és szakképzés gyors fejlesztése. Az iskolából kilépő fiatalok átlagos életkora a hatvanas években már a munkavállalás 14, majd 15 éves alsó korhatárát, a hetvenes években pedig az általános tankötelezettség 16 éves korhatárát is meghaladta. A nyolcvanas években az iskolából kilépő fiatalok átlagosan 17—18. életévükben lépnek munkába Magyarországon.

Még gyorsabb és nagyobb mértékű volt a változás az idősebbeknél. A tulajdonviszonyok gyökeres megváltoztatása következtében ugrásszerűen nőtt a bérből élők száma és aránya; a

hatvanas évek közepén a gazdaságilag aktív keresőknek már 95 százaléka volt munkás, alkalmazott, és szövetkezeti tag. Ezzel párhuzamosan fejlődött ki az általános állami nyugdíjellátási rendszer, amely a szocialista országok többségéhez hasonlóan Magyarországon is alacsonyan — a nőknél az 55., a férfiaknál a 60. betöltött évben — határozta meg az előírt szolgálati idő letöltése után megszerezhető általános nyugdíjjogosultságot.[181]

A hatvanas évektől az idősebb korba lépő aktív keresők nagy része már elérte a teljes nyugdíjhoz szükséges szolgálati időt, és az akkori kedvező gazdasági fejlődés következtében gyorsan nőtt az újonnan nyugdíjba lépők átlagos nyugdíja. A kialakuló második gazdaság és a szocialista szektor is egyre több kiegészítő kereseti lehetőséget nyújtott a nyugdíjasok számára. E folyamatok következtében a hatvanas évek második felétől a nyugdíjkorhatárt elérő dolgozók egyre nagyobb hányada lépett ki a korhatár elérésekor a munkából.

Az iskolázás és szakképzés fejlesztése, valamint az általános öregkori nyugdíjellátás kialakulása tehát két irányból is csökkentette az életmunkaidő hosszát. Ha csupán a munkavállalás alsó korhatára, illetve a tankötelezettség felső határa és az öregkori nyugdíjellátás általános korhatára közötti időtartamot tekintenénk az életmunkaidő tartamának, úgy az Magyarországon a hatvanas évek eleje óta változatlanul 40 év lenne a nőknél és 45 év a férfiaknál. Az életmunkaidő átlagos hossza azonban az elmúlt negyedszázad alatt mégis jelentősen változott, mivel a kereső foglalkozás megkezdésének, befejezésének tényleges időpontja és a munkaviszony megszakításainak időtartama — különböző mértékben — időszakonként eltért a jogszabályokban meghatározott, formálisan azonos kezdő és befejező időpontoktól.

Az életmunkaidő átlagos hosszáról hitelesebb képet kaphatunk

[181] Ettől eltérően az NDK-ban 60, illetve 65, Romániában 57, illetve 62 év az általános öregkori nyugdíjjogosultság korhatára.

tehát, ha egy-egy mintaként kiválasztott korosztály tényleges gazdasági aktivitásának a változásait vizsgáljuk.[182]

Az 1895-ben született férfiak 15—24 éves életkorukban, vagyis 1910 és 1920 között közel teljes számban gazdaságilag aktívak voltak. Az 1925-ben születettek 1940 és 1950 között érték el a 15—24 éves életkort és alig több mint 2/3-uk volt csak aktív kereső. Még nagyobb volt a változás az idősebb korban. A legidősebb megfigyelt korosztály aktív férfiai 1955-ben érték el a nyugdíjkorhatárt és átlagosan 8 évet dolgoztak még tovább; az 1915-ben született és a nyugdíjkorhatárt 1975-ben elérő férfiak már csak 1,1 évet, míg az általános nyugdíjkorhatárt 1985-ben elérők előreláthatóan már csak fél évig dolgoznak tovább aktív keresőként, a KSH mai hivatalos fogalomelhatárolási rendszere alapján számítva.

A nők gazdasági aktivitása az általános társadalmi-gazdasági fejlődés következtében gyorsan emelkedett az 55 éves életkorig. Így a nők átlagos életmunkaideje, amely a háztartásbeli nők rendkívül magas aránya következtében kezdetben még a férfiakénak 1/3-át sem érte el, 1985-ig fokozatosan emelkedett, és az 1925-ben született nők életmunkaideje 1985-ben már több mint fele volt a férfiakénak.

Az 1895-ben született nők a nyugdíjkorhatár elérésekor, 1950 után átlagosan még 3,7 évet dolgoztak; az 1925-ben született nők azonban már csak 1,2 évet. Tekintettel arra, hogy az ötvenes évektől a fiatal nők egyre nagyobb része lépett munkába és

[182] A számítások a gazdaságilag aktív keresőkre készültek az 1910 és 1980 közötti népszámlálások, valamint az 1984. évi mikrocenzus alapján. A népszámlálásokat általában tízévenként tartották; az 1941. és az 1949. évi népszámlálások, valamint az 1984. évi mikrocenzus adatait a megfigyelt korosztályok nyomon követése céljából korrigáltuk. A számításokat — a szerzővel egyeztetett módszer alapján — Fóti János végezte.

Meg kell jegyezni, hogy a tényleges életmunkaidő az 1970-es években mintegy 2—3 évvel hosszabb lenne, ha számításba vennénk a szocialista szektorban foglalkoztatott nyugdíjasokat is, akiket a KSH, a már említett, rég idejétmúlt statisztikai konvenció miatt nem tekinti aktív keresőnek.

11. ábra

Az 1895-ben, 1905-ben, 1915-ben és 1925-ben született korosztályok átlagos életmunkaideje

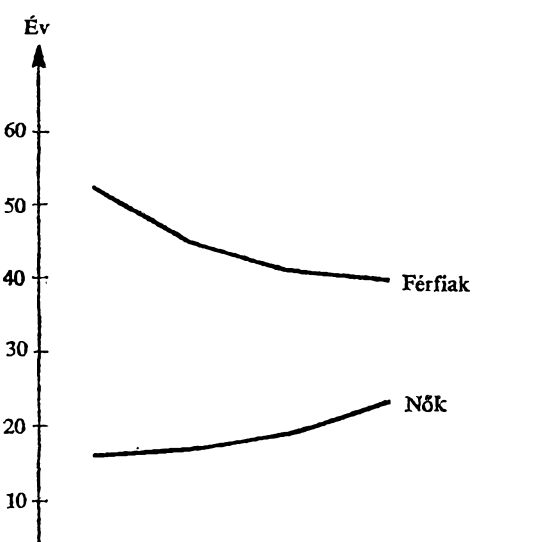

maradt munkaviszonyban a nyugdíjkorhatár eléréséig, előre látható, hogy a következő évtizedek fordulópontjain a nyugdíjkorhatárt elérő nők átlagos életmunkaideje még gyorsan emelkedni fog, és az ezredfordulót követően egyre jobban meg fogja közelíteni a férfiak életmunkaidejét.

Az életmunkaidő más országokban is hasonló irányban változott, mint Magyarországon.[183]

[183] Adatok hiányában ezt az összehasonlítást nem lehetett az előző ábrában szereplő korosztályokra elvégezni. Ezért az 1960., 1970., és 1930. évi népszámlálások nem- és kor-specifikus gazdasági aktivitási rátái alapján számítottuk ki az átlagos életmunkaidőt. Ennek az egyszerűsített számításnak az eredményei az előzőnél pontatlanabbak. Mivel azon-

12. ábra

Az életmunkaidő hosszának változása években, néhány országban

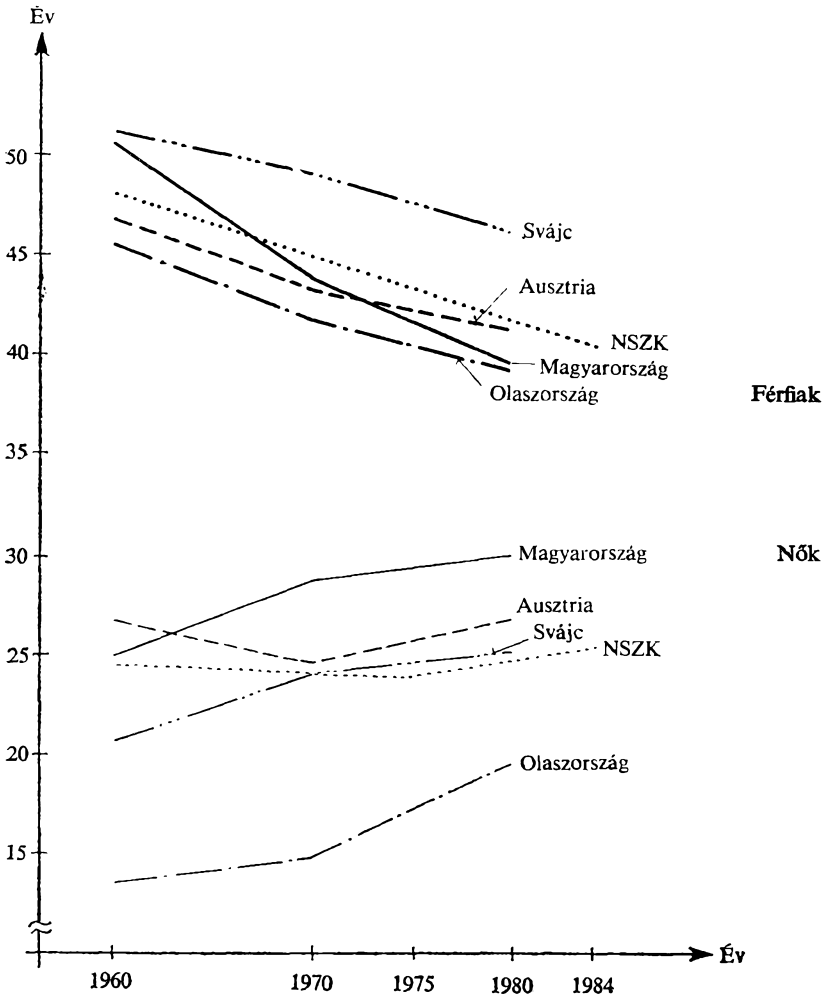

Az életmunkaidő összevont mutatói jól jelzik, hogy a férfiak gazdasági aktivitása — a már vázolt folyamatok következtében — folyamatosan csökken. Ezt az általános nyugdíjkorhatár előtti megbetegedések és a munkaképtelenség miatti nyugdíjazások is befolyásolják, amelyek Magyarországon jóval gyorsabban nőttek, mint az összehasonlított többi országban.

Az átlagos életmunkaidő a gazdaságilag fejlett országokban magasabb, mint a kevéssé fejlettekben, és lassabban is csökkent 1980-ig. Az ábrában szereplő országok közül Svájc vezet a gazdasági fejlettség rangsorában, Magyarország a legkevésbé fejlett. A férfiak életmunkaideje 1960-ban még közel azonos volt e két országban, 1980-ban azonban Magyarországon több mint 6 évvel rövidebb ideig dolgoztak az emberek, mint Svájcban, mivel e két évtized alatt Svájcban csak 9 százalékkal, Magyarországon viszont 21 százalékkal csökkent az életmunkaidő hossza.

A nőknél az életmunkaidő változatlan maradt vagy kisebb-nagyobb mértékben emelkedett; a különböző fejlettségű és rendszerű országok közötti eltérés mérséklődött. Magyarországon — a nők gazdasági aktivizálására törekvő foglalkoztatáspolitika következtében — már 1960-ban is az osztrák és a német szinthez hasonlóan magas volt a nők átlagos életmunkaideje, 1980-ig pedig gyorsabban nőtt, mint a többi országban.

Az életmunkaidő hosszát azonban nemcsak a munkavállalás változásai módosították, hanem az évi munkaidő csökkenése is. A munkaórában számított életmunkaidő hossza az előzőeknél gyorsabban csökkent. Magyarországon 1960-ban a munkaképes férfiak átlagosan 116 ezer órát dolgoztak volna le életük során az 1960. év gazdasági aktivitás és az akkori évi munkaidő mel-

---

ban az ábrában feltüntetett országokra — Magyarországot is ide értve — itt ugyanezzel a módszerrel számítottuk ki az életmunkaidőt, az abszolút számokban lehetséges kisebb eltérések nem módosítják érdemlegesen a változás trendjét és az irányzatok egymáshoz viszonyított elmozdulását.

lett, az 1985. évi aktivitási ráták és munkaidő-teljesítés mellett azonban már csak 75 ezer óra lenne. A nőknél az évi munkaidő csökkenése ellensúlyozta az aktivitási ráták változásából eredő teljesítménynövekedést és így a nők munkaórában számított életpálya-teljesítménye közel ugyanannyi volt 1985-ben, mint egy negyedszázaddal korábban. A változás iránya hasonló a többi országban is.[184] (13. ábra, lásd a 221. oldalt)

Hazánkban a férfiak munkaórában számított átlagos életmunkaideje a nyolcvanas évek elején nagyjából a fejlett tőkés országok szintjén állott. Figyelemre méltó kivétel Svájc, ahol az évi teljesített munkaidő is érdemlegesen meghaladja más országok, többek között a magyar munkaidő-teljesítményeket. A nők munkaórában számított átlagos életmunkaideje Ausztriában és az NSZK-ban számottevően, Svájcban és Magyarországon kismértékben csökkent, Olaszországban pedig jelentősen nőtt.[185]

Elgondolkoztató tény, hogy Magyarországon és más országokban is a gazdaságban regisztrált munkaidő-teljesítmény a férfiak átlagos életidejének alig 12—13 százalékát, a nőknél pedig mindössze 6—7 százalékát teszi ki. Ezek az arányok megerősítik azt a már előzőleg felvetett kételyt; valóban annyira fontos-e az a cél, hogy a gazdaságilag fejlett országok, illetve a kevésbé fejlett szocialista államok a munkaidőt minden módon csökkentsék a fejlettség jelenlegi színvonalán, miközben nagyon kevés gondot fordítanak a munkafeltételek és munkakörülmények javítására, a munka és a dolgozó ember közötti konfliktusok feloldására és még kevesebbet törődnek a munkaidő utáni

[184] Magyarország esetében az 1985. évi adatokat tüntettük fel, mivel a többi országban 1980-ig már lezárult a munkaidő általános és jelentősebb csökkentése, míg Magyarországon éppen 1981-ben, majd 1984-ben hajtottunk végre újabb munkaidő-csökkentést.

[185] Az években és munkaórában számított életmunkaidő változásának eltérő irányai elsősorban az években számított életmunkaidő változásainak különbségeiből adódik, miközben az évi teljesített munkaórák száma az adott tőkés országok mindegyikében jelentősen, közel 20 százalékkal csökkent az elmúlt két évtized alatt.

13. ábra

Az életmunkaidő hosszának változása munkaórában, néhány országban

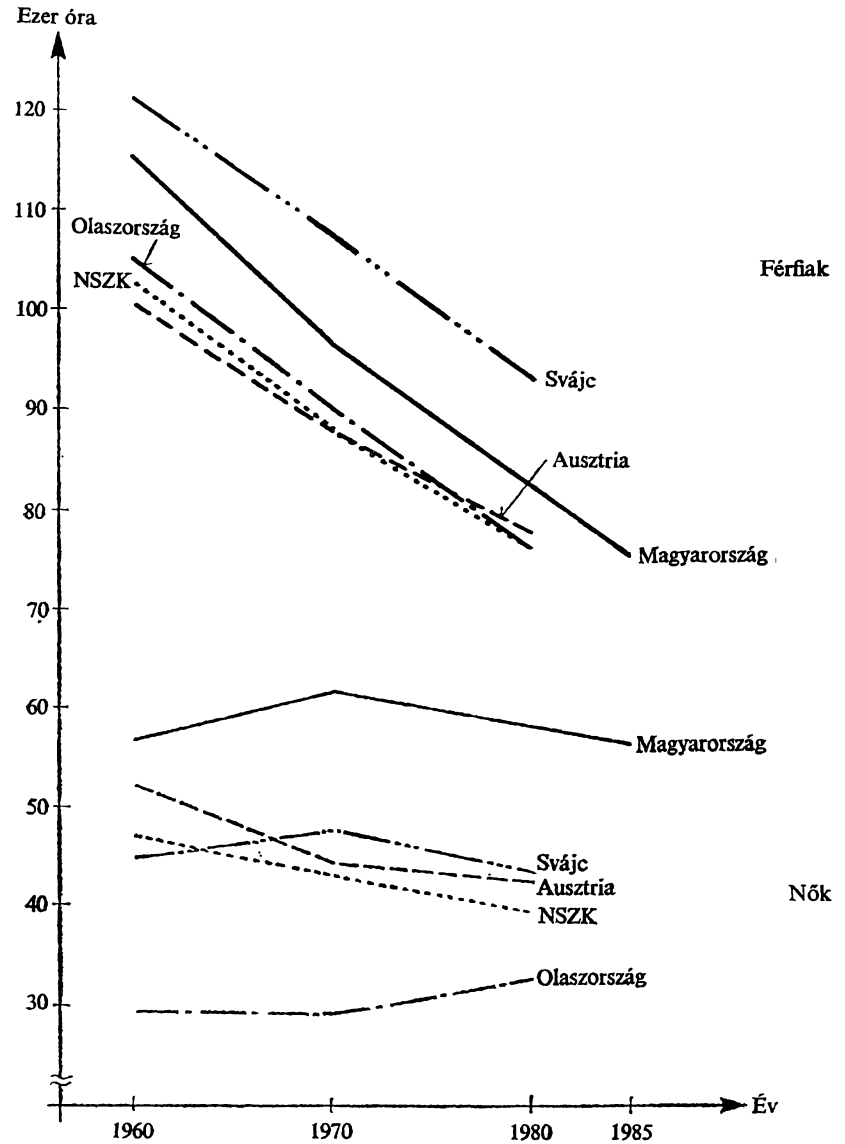

munkatevékenységek időfelhasználásának csökkentésével, noha a tevékenységek időfelhasználása — mint látni fogjuk — jóval meghaladja a gazdaságban teljes munkaidőt. És végül, a munkaidő-csökkentés nem segíti elő a munkanélküliség visszaszorítását sem.

A szocialista szektor teljes munkaidőalapja Magyarországon

A szocialista szektorban a teljes munkaidőben foglalkoztatottak egy főre jutó évi teljesített munkaóráinak számának nagymértékű csökkentésével párhuzamosan a munkások és az alkalmazottak létszáma 1967-től 1974-ig számottevően, ezt követően 1980-ig már csak kismértékben emelkedett, a nyolcvanas években pedig megkezdődött a létszám csökkenése.

A munkások és az alkalmazottak számának növekedése kezdetben még teljes egészében pótolta a munkaidő-csökkentés miatt kieső munkaidőalapot, és így a szocialista szektor teljes munkaidőalapja 1974-ben ugyanannyi volt mint 1967-ben; az iparban alig változott, a többi nem mezőgazdasági ágban pedig még nőtt is, csupán a mezőgazdaság munkaidőalapja csökkent jelentősen. 1980-ig már az egész népgazdaságban, így — a mezőgazdaságon kívül — az iparban és az építőiparban is csökkent a munkaidőalap. Így a nyolcvanas évek első felében közel 14 százalékkal volt kevesebb a szocialista szektorban a teljes munkaidőben foglalkoztatottak összes munkaerő-teljesítménye mint 1967-ben, a munkaidő-csökkentések előtt. Azóta minden népgazdasági ágban csökkent a munkaidőalap, a legnagyobb mértékben a mezőgazdaságban (31 százalékkal), az építőiparban (25 százalékal) és az iparban (22 százalékkal).

A teljes munkaidőben dolgozók munkaidő-teljesítményét több kisebb forrás egészíti ki. A részmunkaidős dolgozóknak a szocialista szektor munkaidőalapjához való hozzájárulásuk 1967-ben mindössze 2,9 százalékot, 1985-ben pedig 1,7 százalékot tett ki. A nyugdíjas foglalkoztatottak 1967-ben még csak 2,4 száza-

24. táblázat

A szocialista szektorban teljes munkaidőben foglalkoztatottak létszáma és teljesített munkaidőalapja[a]

Népgazdasági ág	Létszám (ezer fő)				Munkaidőalap (millió óra)			
	1967	1974	1980	1985	1967	1974	1980	1985
Ipar	1451	1601	1500	1381	3094	3090	2904	2406
Építőipar	304	369	348	286	673	738	693	497
Közlekedés	290	356	371	359	670	760	792	724
Kereskedelem	321	410	441	416	721	834	911	808
Nem anyagi ágak[b]	781	877	1027	1068	1643	1761	2004	1925
Mezőgazdaság[c]	987	880	840	845	2480	2104	1830	1673
Szocialista szektor együtt	4134	4493	4527	4355	9281	9287	9134	8033

[a] Az ipari és a szolgáltató szövetkezeti szakcsoportok létszáma nélkül, de a szocialista szektorba sorolt kisvállalatok és kisszövetkezetek létszámával együtt. Ez utóbbiak teljes munkaidőalapja 1985-ben mintegy 153 millió óra volt.

[b] Az „egyéb anyagi ágak" csekély létszáma a nem anyagi ágakba szerepel; munkaidő-teljesítményük 1985-ben 83 millió óra volt.

[c] A vízgazdálkodás létszámát a mezőgazdaság foglalja magában, munkaidőalapja 1985-ben 139 millió óra volt.

lékkal, 1985-ben pedig már 5,2 százalékkal növelték a szocialista szektor munkaidőalapját.

Az állományon kívüli béralap terhére a külön megbízás alapján végzett munkát díjazzák a vállalatok és a különböző szervezetek. A teljes munkaidőben dolgozók keresetei alapján átszámítva ez a teljesítmény 1967-ben 1,3 százalékkal, 1985-ben 1,7 százalékkal járult hozzá a szocialista szektor teljes munkaidő-teljesítményéhez.

A gazdasági reform továbbfejlesztéseként 1982-ben kezdődött meg a különböző típusú kisvállalkozások szervezése. Ezek közül a szocialista szektorba sorolt állami kisvállalatok és kisszövetkezetek létszámát és munkaidő-teljesítményeit az előző táblázat már

magában foglalja. Munkaidőalap-teljesítményük még 1985-ben is elhanyagolhatóan csekély volt; a teljes munkaidőben dolgozók munkaidőalapjának nem egész 2 százalékát tette ki. További kiegészítő forrást jelentenek az ipari és a szolgáltató szövetkezeti szakcsoportok, valamint az állami vállalatok keretei között működő és az előző fejezetekben jellemzett vgmk-k.

25. táblázat

A kisszövetkezeti szakcsoportok és a vgmk-k munkaidő-teljesítménye 1985-ben

Népgazdasági ág	Munkaidő-teljesítmény (millió munkaóra)			Index teljes munkaidőben dolgozók időalapja = 100	
	szövetkezetei szakcsoportok				
	teljes munkaidőben	részmunkaidőben	vállalati gazdasági munkaközösségek	szövetkezeti szakcsoport együtt	vállalati gazdasági munkaközösségek
Ipar	5,9	12,8	109,4	0,7	4,5
Építőipar	5,6	4,3	18,9	2,0	3,8
Közlekedés	—	—	8,6	—	1,2
Kereskedelem	8,3	3,3	3,3	1,4	0,4
Nem anyagi ágak	2,0	0,8	11,1	0,2	0,6
Mezőgazdaság	35,5	20,6	8,0	3,3	0,5
Szocialista szektor együtt	57,3	41,8	159,1	1,2	2,0

A szocialista szektor munkaidőalapjának kiegészítő forrásai egyenként csekély mértékűek voltak és maradtak. Növekvő mértékű munkaidő-teljesítményük együttvéve azonban már nem jelentéktelen; 1967-ben összesen 615 millió munkaóra, a szocialista szektor teljes munkaidőalapjának 6,2 százalékát adták. Ez közel 280 ezer teljes munkaidejű dolgozó munkájának felelt meg.

A kiegészítő források teljesítménye 1985-ben 953 millió óra-

ra, 10,6 százalékára emelkedett, ami 520 ezer fő teljesítményét jelenti. Ezen belül azonban a szocialista szektorba sorolt új típusú kisvállalkozások munkaidőalapja a vgmk-k nélkül csekély, a szocialista szektor teljes munkaidőalapjának mindössze 2,3 százalékát tette ki, és ennek is kis részét teljesítették a kisvállalkozások főállású teljes munkaidős dolgozói. Ez is jelzi, hogy

14. ábra

A szocialista szektor teljes munkaidőalapja

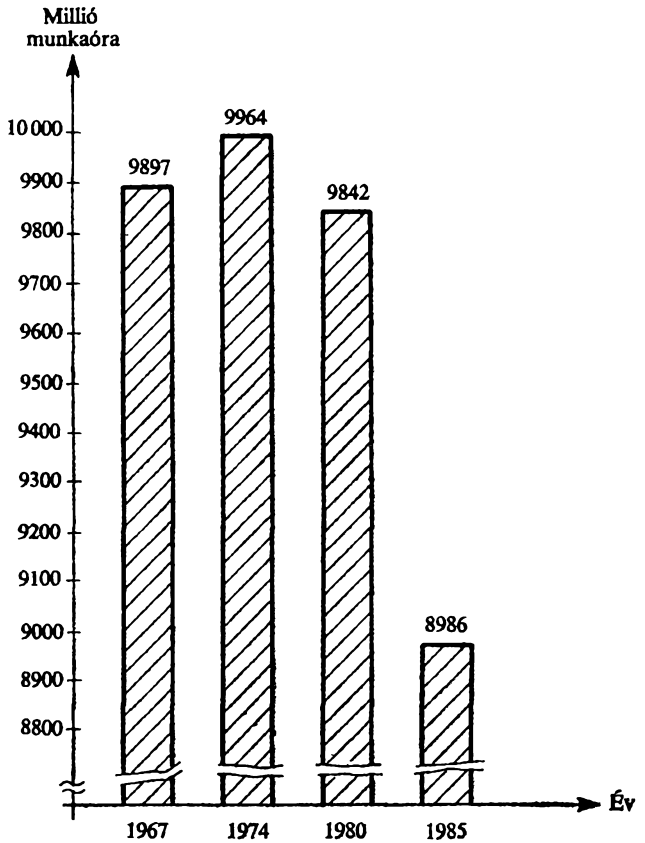

a kisvállalkozások szerveződése, legalábbis a nyolcvanas évek közepéig, márcsak jelentéktelen arányuk miatt sem módosíthatta a gazdaság korábbi évtizedekben kialakult túlcentralizált struktúráját.

A teljes munkaidőben foglalkoztatottak és a kiegészítő munkaerőforrások munkaidő-teljesítménye együttvéve 9,9 milliárd munkaóra volt 1967-ben. Az első munkaidő-csökkentés hatását a létszám növekedése és a kiegészítő források 1974-ig még teljes mértékben pótolták. Ezt követően 1980-ig bár csekély mértékben, de csökkent a szocialista szektor teljes időalapja, 1985-ig pedig, alig néhány év alatt több mint 10 százalékkal, 9 milliárd óra alá süllyedt a teljesített munkaidőalap. A századfordulóig nagyjából e körüli munkaidőalappal számolhatunk, míg a jövő század már nem is oly távoli első évtizedében — a ma belátható feltételek mellett — a munkaidőalap igen jelentős csökkenése várható.

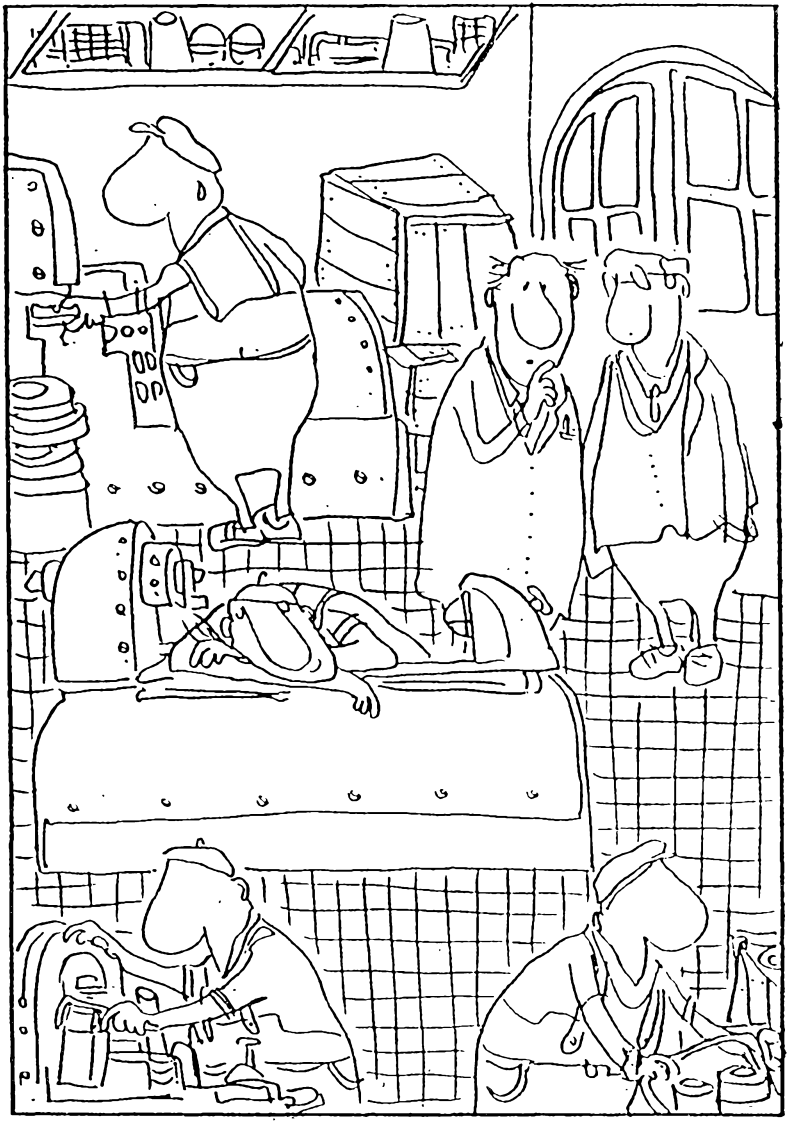

NÉPGAZDASÁGI ÉRDEK

— Pszt, munkaidő után málnát termel exportra...

III. A társadalmi újratermelés időalapja Magyarországon

1. IDŐFELHASZNÁLÁS A MÁSODIK GAZDASÁGBAN

A mérés és az elhatárolás problémái

A második gazdaság időfelhasználásának vizsgálata számos elvi, módszertani és gyakorlati nehézségbe ütközik. A gazdaságstatisztika csupán a nem mezőgazdasági ágak legális magánszektorát, illetve létszámának alakulását figyeli. A nem legalizált „maszekolásról" azonban már csak annak jellege miatt sincs, nem is lehet „statisztikai" adat.

A mezőgazdasági kisárutermelésről 10 évenként nagyarányú és alapos üzemstatisztikai felvételek készülnek, és számos kutató is rendszeresen vizsgálja tevékenységüket. Ezek a felmérések és vizsgálatok azonban a kistermelés egészére vonatkoznak, és bár a termelést szétbontják árutermelésre, valamint önellátó termelésre, az időfelhasználást más üzemtani szempontok szerint részletezik. A nemzetgazdaság teljesítményeinek mérésénél pedig az egész mezőgazdasági kistermelést együtt veszik számításba. Hasonló az eljárás a saját kivitelezésű lakásépítés számbavételénél is. Ennek megfelelően mindeddig általában a mezőgazdasági kistermelés egészét és más hasonló tevékenységeket is a második gazdasághoz sorolták.[1] és ezt az utat követték a munkaidő-kutatás korábbi dokumentumai is.[2]

Az idő allokációs mechanizmusának elméleti tisztázásával ez a korábbi pragmatikus megoldás nem tartható fenn. Egyértel-

[1] *Gábor—Galasi:* i. m. (lásd az első fejezet 24. lábjegyzetét).

[2] *Timár János:* Idő és munkaidő. Közgazdasági Szemle, 1985. 11. sz. — *Timár* (1986): i. m. (lásd a második fejezet 71. lábjegyzetét).

műen meg kell különböztetni egymástól a jövedelemszerző és jövedelem-megtakarító munkákat — és időráfordításaikat. Az előbbi a második gazdaság körébe, az utóbbi a háztartásgazdasághoz tartozik.[3]

A nem mezőgazdasági második gazdaság

A második gazdasághoz tartozó legális nem mezőgazdasági magánszektor időfelhasználásának áttekintése jól megoldható a foglalkoztatottak számára vonatkozó statisztikai adatok és más információk alapján.[4]

A gazdasági reformot követő első években a magánszektor kissé megélénkült az építőiparban, továbbá a gazdasági és személyi szolgáltatások területén. Ezt követően a fejlődés megtorpant, és csak 1982 után következett be egy újabb, rövid ideig tartó fellendülés. A magánszektor azonban — időben mérve — még ekkor is alig haladta meg a szocialista szektor időalapjának 7 százalékát és csupán az építőiparban, valamint egyes kiskereskedelmi és szolgáltató területeken tapasztalhattunk nagyobb fejlődést.

A magánszektor időalapjának több mint felét az önállók teljesítik, a többi megoszlik a nyugdíjas és a mellékfoglalkozású ipar-

[3] A rendelkezésre álló globális adatoknak az árutermelés és a közvetlen fogyasztási célú munka közötti megosztása elkerülhetetlenül sok pontatlanságot rejt magában, amelynek javítása a statisztikai megfigyelési rendszer továbbfejlesztését és további kutatásokat igényel. Feltételezhető ugyanakkor, hogy a számszerű adatok egymáshoz viszonyított arányaiban és az időráfordítások változásának rendjében nincsenek olyan hibák, amelyek az adatokból levonható fontosabb következtetés helyességét érintenék.

[4] Ez az időalap magában foglalja az önálló iparűzők, segítő családtagjaik és alkalmazottaik, a nyugdíjas és mellékfoglalkozású önállók, valamint a szerződéses üzletek vezetőinek s a gazdasági munkaközösségek és polgárjogi társulások főállású és mellékfoglalkozású tagjainak és alkalmazottainak az időráfordításait.

15. ábra

A legális nem mezőgazdasági magánszektorban teljesített évi időalap

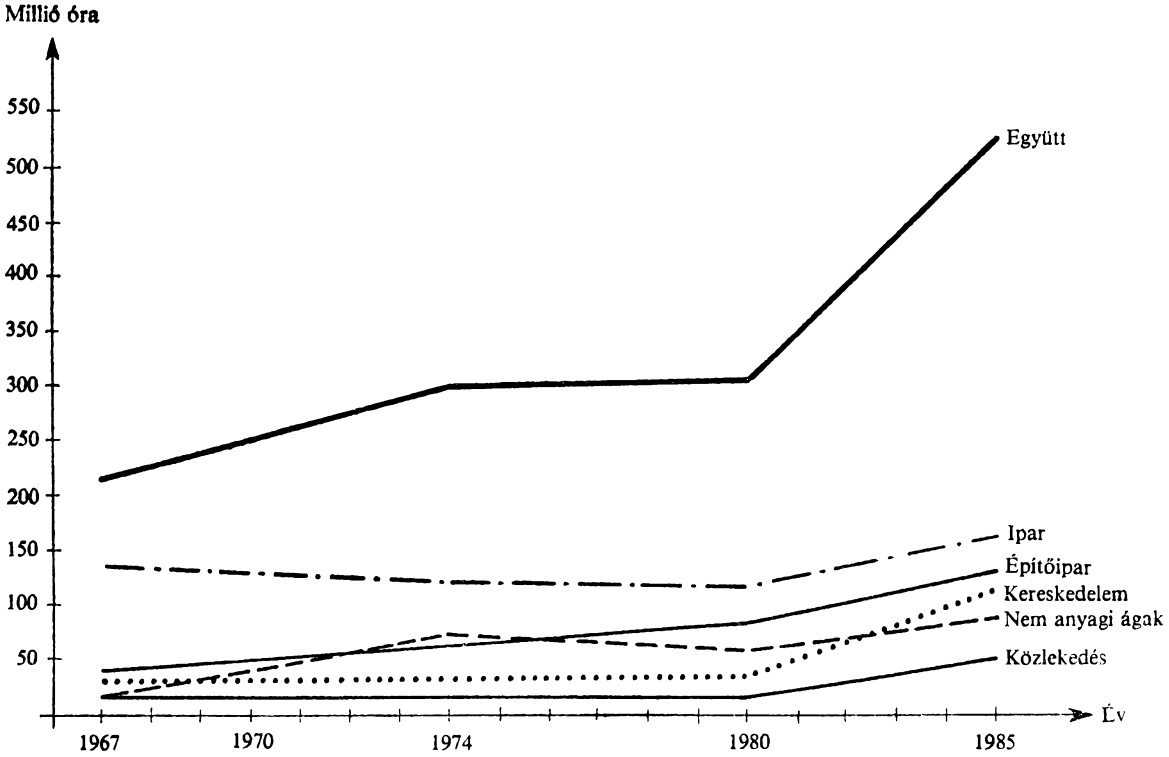

űzők, az alkalmazottak és a segítő családtagok, valamint az új kisvállalkozások (gmk, pjt) tagjai és alkalmazottai között. Az új kisvállalkozások főállású tagjainak időbeni teljesítménye azonban még 1985-ben is elenyészően kicsi volt.

16. ábra

A nem mezőgazdasági legális magánszektor időalapjának megoszlása 1985-ben

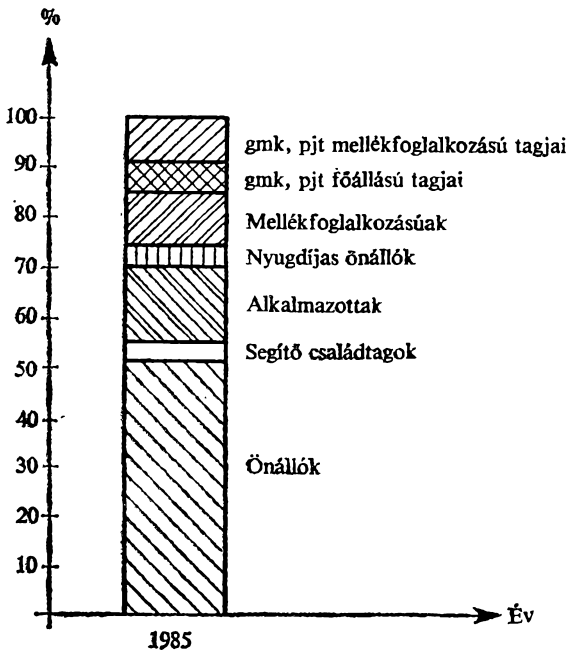

Az önálló magántevékenység legalizálásában és a kisvállalkozások fejlesztésében eddig csak a kezdeti lépések történtek meg. E szektor fejlődése — átfogó fejlesztéspolitika hiányában — egy-egy kampány alatt nekilendült, majd újra és újra megtorpant. A legális magánszektor arányai még a nyolcvanas évek gyorsabb fejlődése után is csekélyek. Bár az 1982. évi rendel-

kezések jogilag szabad utat adtak az önálló iparűzés méreteit meghaladó kisebb vállalkozások alapítására, de a magánszektorhoz sorolható gazdasági munkaközösség és polgárjogi társulások száma csekély, és igen kevesen dolgoznak ezekben. Munkaórában mért teljesítményük 1985-ben alig 1/5-e volt a hagyományos önálló iparűzők önmagában is szerény időalapjának. Ennek is mindössze 30 százalékát teljesítették a kisszervezetek főállású tagjai vagy alkalmazottai; több mint 2/3-át a szocialista szektorban teljes munkaidőben foglalkoztatottak dolgozták le — munkaidő után.

A nem legalizált ipari, kereskedelmi és más mezőgazdaságon kívüli magánmunkákról, az alkalmi „fekete" munkavállalásról, a kontármunka és a maszekolás terjedelméről több becslés készült az utóbbi években.[5] Az időfelhasználás volumenének, struktúrájának és változásainak vizsgálatához megbízhatóbb alapokat jelentenek a statisztikai időmérlegek.[6] Ezek külön kimutatják a nem „főfoglalkozásként", hanem jövedelem-kiegészítés miatt végzett nem mezőgazdasági szellemi és fizikai munkára fordított napi időt. Az ennek alapján kiszámított évi teljesített időalap az első időmérleg-felvétel időpontjában, 1963-ban 125 millió munkaóra volt, az akkori legális magánszektor becsült időalapjának mintegy a fele. Az 1977. évi időmérleg alapján végzett számítás szerint a nem mezőgazdasági különmunka volumene 137 millió órára emelkedett. Ezt követően egyre szélesebb körben vállaltak az emberek nem legális különmunkát, és a legújabb, 1986. évi adatok alapján már 770 millió órára becsülhető,

[5] *Révész Gábor:* Munkaerőpiac az 1980-as években Magyarországon. Gazdaság, 1986. 3. szám; *Gábor—Galasi:* i. m.; *Gábor:* i. m. (1979., 1985. — lásd az első fejezet 46. lábjegyzetét).

[6] Az időmérleg vizsgálat módszertana az 1976/77. évi felvétel alapján. Statisztikai módszertani füzetek 11. sz. KSH, 1985. — Utasítás a kérdezőbiztosok részére az 1986/87. évi időmérleg-életmód felvétel kérdőíveinek kitöltéséhez. KSH, 1986. — Kódutasítás az 1986/87. évi életmód-időmérleg felvételeihez. KSH, 1986.

ami közel másfélszeresen haladja meg az időközben megnövekedett legális magánszektor időalapját.[7]

Az említett munkákat az aktív keresők és a munkaképes inaktív dolgozók együtt végezték el. Az aktív keresők 1977-ben

17. ábra

A mezőgazdaságon kívüli legális és nem legalizált magánszektor évi időfelhasználása

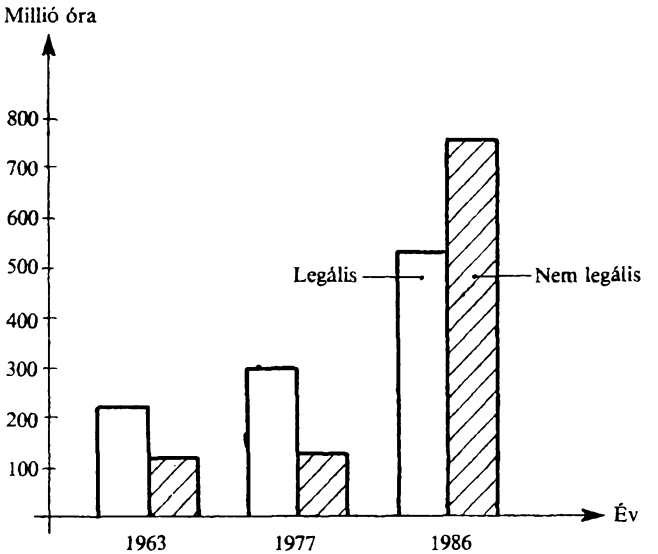

[7] Az időmérlegek adatainak megbízhatóságát oly módon ellenőriztük, hogy a „főfoglalkozásként végzett munka" nemek és foglalkozási viszony szerint részletezett, percekben mért átlagos napi időfelhasználásának adataiból kiszámítottuk az évi teljesített munkaidőalapot. Ezt szembeállítottuk a statisztikai adatok alapján előzőleg felépített munkaidő-teljesítményekkel. A két eredmény közötti különbség a vizsgált időpontokban 1 és 4 százalék között volt, ami a hasonló adatoknál szükséges pontosság követelményeit kielégíti. További ellenőrzéseket végeztünk szűkebb körre vonatkozó más adatokkal is, amelyek hasonló eredményre vezettek. Az időmérleg-felvételek módszereinek tanulmányozásából arra következtettünk, hogy a teljes emberi tevékenységre kiterjedő felmérés

mintegy 60 százalékát, 1986-ban pedig 50 százalékát teljesítették e munkáknak, a többit a nyugdíjasok és más eltartottak végezték el. Az aktív keresők közül a hetvenes években az értelmiségi nők és — közel hasonló mértékben — az értelmiségi férfiak, majd a betanított és segédmunkások vállaltak az átlagosnál jóval több különmunkát. A nyolcvanas években a férfiak körében nagyobb mértékben nőtt a különmunka vállalása, mint a nőknél. A legtöbb ilyen jellegű munkát napjainkban az értelmiségi férfiak végzik, őket a férfi szakmunkások, valamint a betanított munkások követik. Az értelmiségen belül a felső- és középszintű vezetők több különmunkát vállaltak munkaidőn kívül, mint a beosztottaik; a fizikai munkások közül pedig a könnyűipari és különösen az építőipari munkások végeztek az átlagosnál jóval több különmunkát.

A munkaerő eltérő értékesítési lehetőségeivel magyarázható, hogy a különmunka vállalása településtípusok szerint jelentősen különbözik; a városokban kétszer annyian, Budapesten pedig háromszor annyian jutnak ilyen módon többletjövedelemhez, mint a községekben.

A munkahelyen kívüli jövedelemszerző munkában 1986-ban az aktív keresők, valamint a munkaképes inaktív dolgozók tömegéből mindössze 300—320 ezer fő vett részt, jóval kevesebben, mint a mezőgazdasági kistermelésben. Ezek azonban átlagosan több időt fordítanak erre a tevékenységre, mint a kisgazdaságokban dolgozók; naponta mintegy 4 órát.

---

módszerei pontosabb válaszok elérését teszik lehetővé, mint az egyes kiragadott tevékenységekre vonatkozó felmérések vagy a heurisztikus becslések.

[8] Az itt következő adatokat az időmérleg 1977 és 1986 tavasza — KSH, 1987. — kiadvány alapján számítottuk ki. Az 1986. tavaszi adatokat az 1977. évi és a tavaszi időráfordítások eltéréseinek az indexe alapján korrigáltuk, és az 1986. évre vonatkoztatott korrigált értékeket hasonlítjuk össze az 1977. és az 1963. évi időmérlegek adataival. A korrigált adatok csak kis mértékben térnek el a KSH-kiadványban szereplő, illetve az azok alapján számítható időfelhasználástól.

Az előzőektől eltérően sokak számára többnek tűnik a nem mezőgazdasági területeken munkaidő után munkát vállalók száma és kevesebbnek az időráfordítás. A szakértői becslés azonban ebben az esetben ugyanannyira értékelte a szocialista szektoron kívül illegálisan dolgozók számát, mint amennyit az időmérlegek alapján számítottunk.[8] Még abban az esetben is, ha feltételezzük, hogy az időmérlegek adatai, valamint a szakértői becslés is hibás, az adott egybeesés pedig puszta véletlen, és a nem mezőgazdasági különmunkát vállalók számára akár a kétszerese lenne a számított és a becsült értéknek, akkor sem igazolódnak azok a hiedelmek, illetve „megállapítások", amelyek szerint a szocialista szektoron kívüli különmunkák vállalása általános gyakorlat és nagy jövedelmet hoz. Az emberek jelentős részének, különösen a gyermekes anyáknak, a milliónyi naponta ingázónak, a lakóhelyen belül nagy távolságról utazóknak nem is nagyon van lehetőségük ilyen munka vállalására. Mások pedig — még ha vállalnának is — nem könnyen találnak olyan munkát, amit jól el is tudnának végezni. Az emberek azonban így is sokat dolgoznak a munkaidő után, de elsősorban a háztartásban és a mezőgazdasági kistermelésben, valamint — amint erre már rámutattunk — a szocialista szektoron belül, túlmunkában.

A munkaidőn kívüli nem mezőgazdasági különmunka-vállalás lehetőségeinek és szándékainak korlátait jelzi a Csepeli Szerszámgyárban folyó közel két évtizedes vizsgálat a munkások hét végi szabadnapjainak a felhasználásáról.[9]

A normál munkaidő után végzett 24 tevékenység közül — a vgm-munkát is ideértve — a keresetnövelő különmunka vállalásának gyakorisága fokozatosan előtérbe került. Valószínű, hogy a csepeli gyári munkások a többletkeresettel együtt sem tartoz-

[8] *Révész:* Más szempontból és más módszerrel vizsgálta a „kistermelés, kisvállalkozások" munkaráfordításait, és a számításainkkal közös eredményre jutott. (Lásd i. m. 80. o.)

[9] *Fukász György:* Csepeli munkások szabadidő-problémái. Szakszervezetek Elméleti Kutató Intézete, Tájékoztató, 1986.

26. táblázat

A jövedelemszerző különmunkák gyakoriságának aránya és rangsora a Csepeli Szerszámgépgyár munkásai között (24 tevékenység közül)

Év	A gyakoriság	
	aránya (%)	rangsora
1969	5,3	21
1972	6,5	23
1976	5,7	20
1979	10,4	16/17
1982	16,5	12
1985*	(42,9) 20—25	(5) 10—11

* Az 1985. évi publikált adatok nem hasonlíthatók össze az előző évekkel, mivel 1985-ben a munkaidő utáni pénzkereső tevékenységek közé sorolták a gyári vgmk-ban végzett munkát is, amelyben ekkor már a megkérdezett munkások kereken 60 százaléka vett részt. 1982-ben és ez idő előtt azonban a vgmk-k még nem működtek, a túlórát pedig nem „külön munkaként", hanem a munkaidőnél vették figyelembe. A vgmk-k valóságos működését és jellegét figyelembe véve helyesebb lett volna ezek teljesítményét is munkaidőként elszámolni. Ebben az esetben — úgy becsüljük — a „különmunkák" évi aránya csak 20—25 százalék lenne és a gyakoriság rangsora a 10—11. helyen maradt volna.

nak a magas jövedelműek közé. Ennek ellenére arra a kérdésre, hogy szeretnének-e több ilyen jellegű munkát végezni — az igenlő válasz gyakorisága fokozatosan csökkent. Arra a kérdésre pedig, hogy szívesen végzik-e a keresetet növelő különmunkát, illetve szórakozásnak tekintik-e azt, válaszuk egyértelműen elutasító volt; valamennyi tevékenység közül az utolsóelőtti, illetve az utolsó helyre sorolták a jövedelemszerző különmunkát.[10]

[10] *Fukász:* i. m. összesítő táblázat 134. o. Megjegyezzük, hogy a munkával való azonosulás szempontjából a csepeli férfi munkások a hagyományos háztartási munkákat, a mosást, a takarítást, a főzést hasonlóan kedvezőtlenül ítélték meg.

A mezőgazdasági kistermelésen belül elenyészően csekély a múltból visszamaradt és még kevesebb az új, önálló kisgazdaságok száma. Ezektől eltekintve a termelőszövetkezeti tagok háztáji gazdaságaiban és a mezőgazdasági illetményföldeken, valamint a lakosság „kisegítő gazdaságaiban", együttvéve kereken másfél millió kisgazdaságban folyik kistermelés.

A mezőgazdasági kistermelés az ötvenes évek elejétől változatos fejlődési utat járt be. A politika kezdeti szándéka az egyéni, valamint a kettős státusú „kétlaki" gazdálkodás likvidálása volt. A termelőszövetkezeti tagok háztáji gazdaságának „megengedése" kezdetben csupán azt célozta, hogy megkönnyítse az egyéni gazdálkodók belépését a szövetkezetbe. A háztáji gazdálkodást akkoriban még a háztartás ellátására korlátozták, fejlődését adminisztratív és gazdasági módszerekkel akadályozták. Az ötvenes évek végén bekövetkező politikai változások és a mezőgazdaság kollektivizálásának új hullámai fokozatosan növelték a termelőszövetkezetek tagjainak és a mezőgazdaság állami szektorában foglalkoztatottaknak a lehetőségét a háztáji gazdálkodásra, majd a mezőgazdaságon kívül foglalkoztatottak „kisegítő" gazdaságainak fejlődését fékező korlátok nagy részét is megszüntették. Kisebb ingadozásokkal — nem kevés korláttal behatárolva — végül is hosszú ideje a mezőgazdasági kistermelést támogató politika érvényesül Magyarországon.[11] Ennek következtében a kistermelés jelentősen fejlődött, megnőtt az időfelhasználása és mélyrehatóan megváltozott a kistermelés szerkezete; a korábbi önellátó termelés növekvő mértékben kisárutermeléssé alakult át.[12]

Az elmondottaknak megfelelően jelentősen megnőtt a kister-

[11] A mezőgazdasági kistermelés helyzete és jövője (szerk.: *Varga György*). Mezőgazdasági Kiadó, Budapest, 1979. — *Juhász János:* A háztáji gazdálkodás. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1980.

[12] A KSH mezőgazdasági főosztályának számításai szerint.

18. ábra

A mezőgazdasági kistermelés szerkezeti változása
(összes termelés = 100)

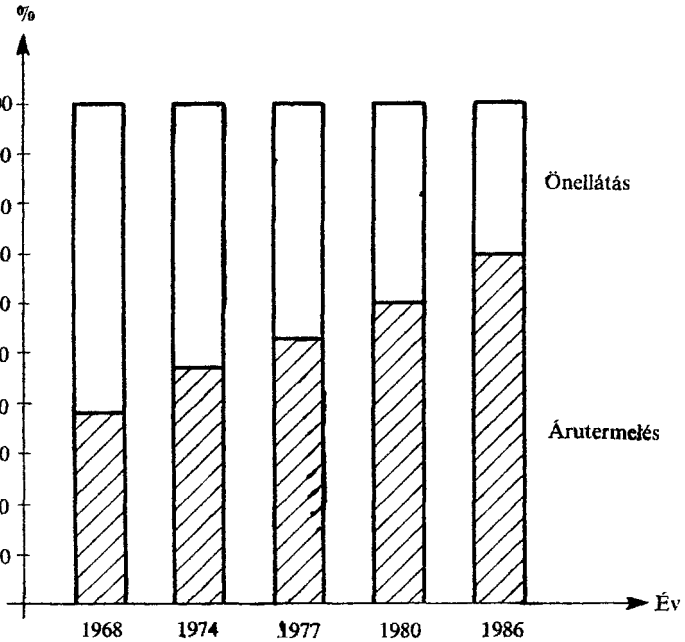

melésre fordított munkaórák száma és megváltozott a termelés célja szerinti megoszlásuk.[13]

Az árutermelő és az önellátó gazdaságokban az aktív keresőknek 1977-ben 34 százaléka, 1986-ban közel 37 százaléka, a

[13] Az időmérlegek alapján számítva. Az üzemstatisztikák és az időmérlegek alapján számított teljes időalap kismértékben eltérnek egymástól. Az 1982. évi üzemstatisztika szerint a kistermelés teljes időfelhasználása 2,7 milliárd óra. (*Oros Iván—Schindele Miklós:* A háztáji és kisegítő gazdaságokban végzett emberi munka. Statisztikai Szemle, 1985. 10. sz., 970. o.) Az időmérlegek alapján számított és 1982-re interpolált időalap valamivel több, mint 3 milliárd óra. Ez az eltérés elsősorban azzal magyarázható, hogy az üzemstatisztika csak azokat sorolja a kister-

27. táblázat

A mezőgazdasági kistermelés munkaráfordításai

(Millió óra)

A termelés célja	1963	1977	1986
Árutermelés	580	1380	2030
Önellátás	1370	1360	1330
Együtt	1950	2740	3360

15—69 éves inaktív népességnek pedig 40, illetve 46 százaléka dolgozott.[14] A részvételi arány településtípusok szerint nagyon különböző. Budapesten alig több mint százezren folytatnak kistermelést a város peremkerületeiben. A vidéki városokban azon-

---

melők közé, akiknek megművelt mezőgazdasági területe 1500 m^2, a gyümölcsös, a kert és a szőlő 800 m^2, illetve ennél nagyobb vagy meghatározott számú, nagyjából egy „számosállatnak" megfelelő állatot tartanak. Ezenkívül mintegy 700 ezer háztartásnak van kisebb ház körüli kertje, vagy tart az előbbinél kevesebb állatot. Ezek a „hobbi"-kertek nem tartoznak az üzemgazdasági alapon felmért kistermeléshez, de az időmérlegekben az erre fordított idő is szerepel.

A teljes időalapnak az árutermelés és az önellátás közötti felosztásánál figyelembe vettük, hogy a kisárutermelő gazdaságokban a munka termelékenysége magasabb, mint az önellátó kisgazdaságokban. Így az árutermelés időfelhasználásának aránya alacsonyabb kell hogy legyen, mint a termelésé. Ezért a teljes időalap felosztásánál az árutermelésre a következő becsült arányszámokat vettük alapul: 1963-ban 30 százalék, 1977-ben 50 százalék, 1986-ban 60 százalék.

[14] Az üzemstatisztikai felmérés szerint a mezőgazdasági kistermelés munkáinak 1972-ben több mint 61 százalékát, 1982-ben pedig 59 százalékát inaktív dolgozók, nagyrészt nyugdíjasok teljesítették. A nem mezőgazdasági foglalkozásúak által teljesített időalap aránya ugyanezen idő alatt 19 százalékról 24 százalékra nőtt, míg a mezőgazdasági szövetkezeti tagok, illetve munkások teljesítése 20 százalékról 17 százalékra csökkent. *Oros—Schindele:* i. m.

ban már 1977-ben is a munkaképes lakosság 1/5-e, 1986-ban már közel 1/3-a kapcsolódott be a kistermelésbe. A községekben a felnőtt lakosságnak közel 2/3-a vett részt 1986-ban a kistermelésben.

19. ábra

A mezőgazdasági kistermelésben munkát végzők aránya foglalkozási csoportok szerint

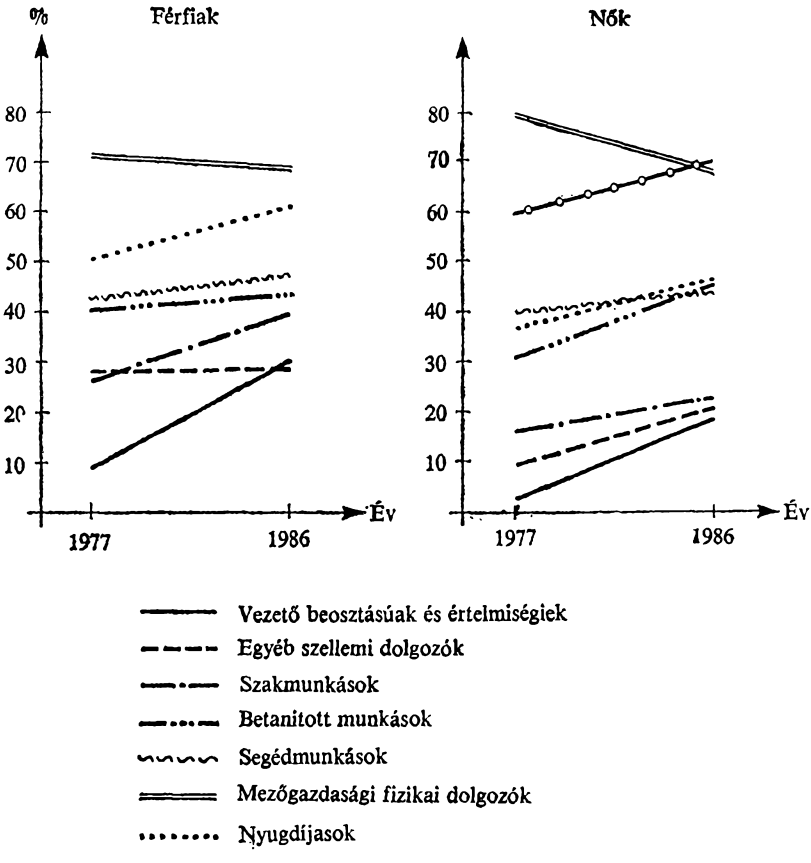

Az elmúlt évtizedben lényegesen módosult a kistermelésben részt vevők foglalkozások és nemek szerinti összetétele. Ez szorosan összefügg azzal, hogy a hagyományos önellátó háztáji gazdaságokkal szemben uralkodó szerephez jutott az árutermelés, és jelentősen megnőtt a nem mezőgazdasági dolgozók szerepe a kistermelésben. A férfi betanított és segédmunkások, valamint a mezőgazdasági fizikai dolgozók nagy része korábban is dolgozott a kisgazdaságokban. A betanított és segédmunkás nők, de különösen a vezető beosztású és értelmiségi foglalkozású férfiak részvételének gyakorisága azonban számottevően emelkedett. Az utóbbi csoportba tartozó férfiak közül három és félszer, a nők közül hétszer annyian dolgoztak 1986-ban a kistermelésben, mint 1977-ben.

Együttvéve közel 1,8 millió aktív kereső, az inaktívokkal együtt pedig közel 3 millióan végeznek munkát a kisgazdaságokban. A férfiak átlagosan napi 3 órát, a nők nem egészen 2 és fél órát dolgoztak naponta.

Az adatok és a tények megerősítik azoknak az agrárközgazdászoknak a véleményét,[15] akik már jó előre jelezték a hagyományos, nagyrészt önellátó kistermelés visszaszorulását. Kihalóban van ugyanis az az idősebb paraszti réteg, akik számára a ház körül gazdálkodás életmódjuk szerves része; munkájukat a feltételektől, a várható keresettől függetlenül végezték. A fejlődés azonban — egyes pesszimista prognózisoktól eltérően — nem a mezőgazdasági kistermelés visszaesését, hanem szerkezeti átalakulását és további növekedését hozta magával. A piacra való termelés uralkodóvá vált, és egyre nagyobb számmal kapcsolódnak be újabb és képzettebb rétegek a kistermelésbe. A mai mezőgazdasági kistermelés, elsősorban a kisárutermelés, egyre jobban elkülönül a munkaviszonyban vagy tagsági viszonyban munkaidő alatt végzett munkától, foglalkozástól, és a gazdálkodásban a korábbiaknál erőteljesebben érvényesül a jövedelme-

[15] *Juhász Pál:* A családi gazdálkodás (kézirat). 1978. — *Juhász János:* i. m.

zőségre való törekvés, a vállalkozói magatartás. Ez szükségszerűen módosítja a kistermelésben érdekeltek magatartását a munkahelyen, az „első" gazdaságban.

A kistermelés szerkezeti átalakulása következtében nőtt a kettős státus — „kétlaki" — dolgozók száma és aránya, akik a mezőgazdaságon kívüli munkaviszonyuk fenntartása mellett tőkeigényes és jövedelemérdekeltségű kistermelést folytatnak. A gazdálkodás eddigi feltételei mellett a résztvevők többségének célja azonban még mindig a jövedelem tömegének a növelése, ami több munkaráfordítást követel, és növekvő önkizsákmányolással jár. Ez csökkenti a munkaképesség fenntartásához és fejlesztéséhez szükséges időt, óhatatlanul erősíti a teljesítményvisszatartást a munkahelyen, a munkaidő alatt.

A „kettős gazdaság azonos résztvevőkkel" ellentmondásai nagyon széles kört érintenek. Ugyanakkor a két gazdaság között jóval szervesebb, közvetlenebb az együttműködés és így kevesebb a nyílt konfliktus, mint a mezőgazdaságon kívüli területeken. A komoly problémák jórészt a mélyben lappanganak. A túlméretezett állami gazdaságok és termelőszövetkezetek egy részében az intenzív mezőgazdasági termelés minimális nyereséget hoz, vagy éppen veszteséges, amit részben a költségvetési támogatás, részben a mezőgazdasági üzemekhez szervesen nem kapcsolódó ipari és más nem mezőgazdasági tevékenység konjunkturális jövedelmei fedeznek és takarnak el. A háztáji és kisegítő gazdaságok többségében a termelés technikai színvonala teljesen elmaradott. A kistermeléshez fűződő érdekeltségben ma még marginális a munkaráfordítás, de meghatározó a megszerezhető kiegészítő jövedelem nagyságának a szerepe. A gazdaság működésének normalizálásával, a belső és a külső piaci hatások erősödésével azonban mezőgazdaságunk nagyüzemi szektorának és a kisgazdaságoknak a helyzete is várhatóan nehezebbé válik a jövőben, és erre a kihívásra aligha található megoldás a jelenlegi körülmények és feltételek között.

Olyan új működési formákat és módszereket kellene kialakítani a mezőgazdaságban is, amelyek nemcsak megengedik, ha-

nem sokoldalúan elő is segítik az egyéni vállalkozást, valamint a szövetkezeti mozgalommal együttműködő, vagy annak kereteibe beilleszkedő fejlődés számára utat nyitnak. Az így kialakuló termelékeny és hatékony kisgazdaságok és azok új típusú társulásai megerősíthetik szerepüket azokban az intenzív termelési kultúrákban, amelyekben a nagyüzemek — különösen a túlméretezett és túlcentralizált termelőszövetkezetek és állami gazdaságok — nem is lehetnek versenyképesek a jóval mozgékonyabb és rugalmas munkaerő-kapacitással rendelkező kistermeléssel szemben.

A mezőgazdaságon kívüli legális magánszektor, a nem legalizált jövedelemszerző munkavállalás és a mezőgazdasági kisárutermelés, vagyis a második gazdaságba sorolható munkatevékenységek teljes időalapjának változásait mutatja be a 20. ábra.

20. ábra

A második gazdaság munkatevékenységeinek időalapja és szektorok szerinti megoszlása (millió óra)

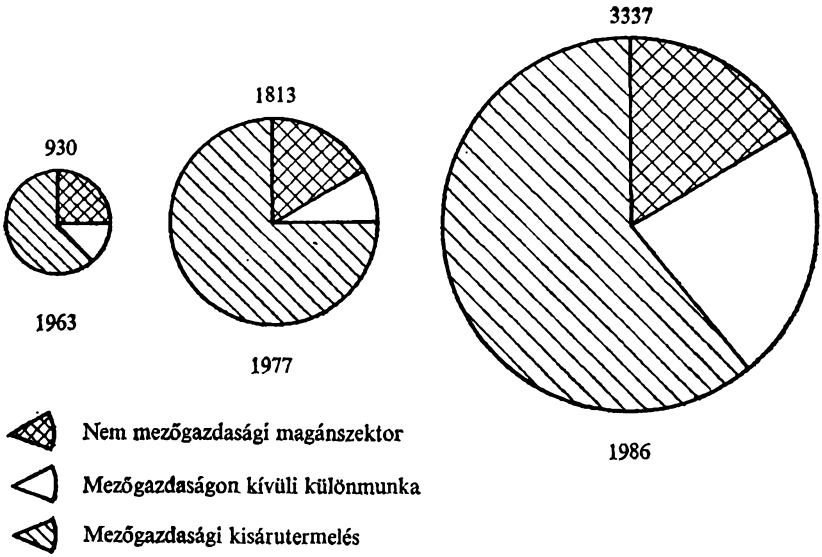

Az elmúlt negyedszázad alatt a második gazdaság munkatevékenységei jelentősen kiterjedtek; időalapja közel négyszeresére nőtt és a nyolcvanas évek közepén a szocialista szektor teljes időalapjának már több mint az 1/3-át tette ki. Az összefoglaló adatok azonban még jobban hangsúlyozzák a szocialista szektortól személyileg is elkülönült magánszektor csekély szerepét. A második gazdaság nagy részét — 84 százalékát — a duális gazdaság azonos szereplőkkel, konfliktusokkal terhes viszonyai jellemzik. További jellemzője a mezőgazdasági kisárutermelés dominanciája, amely még 1986-ban is a teljes időalap kereken 60 százalékát vette igénybe. Amíg a mezőgazdasági kisárutermelés több munkaórát használt fel, mint a mezőgazdaság szocialista szektora, addig a mezőgazdaságon kívüli magántevékenységek a megfelelő szocialista szektorok időalapjainak még a 20 százalékát sem vették igénybe. A változások — különösen a nyolcvanas években — jó irányba mutatnak, de egyúttal azt is jelzik, hogy még csak a kezdet kezdetén tartunk a korszerű kisvállalkozói árutermelő és szolgáltató szektor kialakításában.

Az idő allokációja és a munkajövedelmek összefüggései a második gazdaságban

A második gazdaság munkatevékenységei[16] közül a mezőgazdasági kistermelésről részletes és megalapozottabb adatok, információk állnak rendelkezésre.[17] Már az 1972. évi üzemgazdasági

[16] Hangsúlyozzuk, hogy miután vizsgálatunk a fizikai idő munkatevékenységekre történő felhasználását vizsgálja, a második (vagy „harmadik") gazdaság jövedelmei közül kizárólag azok érthetők ebbe, amelyeknél a jövedelem forrása a munkaidő utáni idő jövedelemszerző munkára történő allokációja. Nem tartoznak tehát ide azok a „láthatatlan jövedelmek" (borravaló, hálapénz, csúszópénz stb.) amelyek forrása főként a munkahelyből adódó hatalmi pozíció és monopolhelyzet, amelyeknél ha a különjövedelmet kíséri is esetleg valamilyen különmunka, ez általában a munkahelyen, a munkaidő alatt folyik.

[17] *Oros—Schindele:* i. m.; *Juhász Pál:* i. m.; A mezőgazdasági kistermelés. i. m.; *Juhász János:* i. m.

statisztikai felvétel alapján megállapították, hogy a kistermelésben egy órai munka átlagosan jóval kevesebb tiszta jövedelmet hoz, mint a munkaidő alatti kereset. Azóta javult a kistermelés termelékenysége és jövedelmezősége, de ez utóbbi az 1982. évi üzemfelvétel szerint is még alacsony.[18] A másfél millió kistermelő átlagos jövedelmének szóródása azonban igen nagy; a valóban magas jövedelemmel rendelkező kisárutermelők száma csekély. Az évi 200 ezer forintnál nagyobb nettó jövedelmet hozó gazdaságok számát a kisgazdaságok mindössze 3—5 százalékára becsülik,[19] de nem ismert, hogy a viszonylag nagy jövedelem mögött mennyi munka áll, és mennyi e jövedelemből a tőkebefektetés hozama.

Az árutermelő kisgazdaságok túlnyomó többségében még ma sem folyik korszerű, üzemszerű termelés, még kevésbé végeznek költség-hozam számításokat. A termelés majdnem kizárólag kézi munkán alapszik, és ezt a legnagyobb értékű ráfordítást már csak azért sem tartják számon, mivel a kisárutermelők között is sok az inaktív, illetve a munkaidő után dolgozó aktív kereső. E körben még nem meghatározó az árutermelés uralkodó axiómája: „Az idő — pénz". Ellenkezőleg, a paraszti életformán alapuló elmaradott életmódból következő hagyományos felfogás szerint a kistermelésre fordított munka „semmibe se kerül". Így a termelési szezon végén megjelenő összesített bevétel gyümölcsözőnek tünteti fel a kistermelést akkor is, ha az egységnyi munkára jutó kereset alacsony. A kisárutermelőknek ma még kis részénél határozzák meg az üzemszerű árutermelés költségszámításai a termelési kultúra megválasztását, a termelés folytatását, visszaszorítását avagy kiterjesztését.

A nem mezőgazdasági magánszektorban, a kisiparosok, kiskereskedők, fuvarozók körében sem általános, hogy az egységnyi időre jutó kereset nagymértékben meghaladja az állami vál-

[18] *Oros—Schindele:* i. m. 971. o.

[19] *Falusné Szikra Katalin:* Jövedelem- és vagyonmegosztás a nyolcvanas években. Társadalmi Szemle, 1987. július.

lalatoknál vagy a szövetkezeteknél elérhető kereseteket. Nem az adóbevallások vagy a jövedelmi statisztikák bizonyítják ezt meggyőzően, hanem az a tény, hogy az önálló iparosok között — különösen a hagyományos szolgáltató szakmákban (cipész, szabó, borbély stb.) — jelentős azoknak a száma, akik visszaadják az iparengedélyüket, és újra a szocialista szektorban vállalnak munkát, gyakran a képzettségüktől eltérő foglalkozásban. Ugyanakkor szűk körű a jövedelemszerző időnek csupán a második gazdaságban történő felhasználása, vagyis a főfoglalkozású magántevékenységnek a vállalása.

A magánszektor szűkebb területein a munkából származó jövedelmek bizonyosan jóval magasabbak, mint a szocialista szektorban. E mögött azonban általában több és intenzívebb munka, tőkeráfordítás és kockázat áll. Ezen túlmenően a magas jövedelmeket részben maga a szocialista szektor teszi lehetővé azzal, hogy egyrészt nem elégíti ki a fizetőképes keresletet, másrészt költségszintje olyan magas, hogy a legális vagy féllegális magánszektorban dolgozók még az állami szektorral azonos árak mellett is magas nyereséghez juthatnak.[20] Ezt a monopolhelyzetet erősíti, hogy bár az elmúlt években jelentősen előreléptünk — legalábbis a korábbiakhoz képest — a magántevékenység és a kisvállalkozások liberalizálásában, működésüket mégis nagymértékben korlátozzák a formális igazgatási eljárások, valamint a társadalmi és gazdasági szervezetek — ezek között is az állami vállalatok — diszkriminatív magatartása, továbbá a kisvállalkozások létesítésének és fejlesztésének igen korlátozott anyagi és pénzügyi támogatása, a perspektivikus fejlődéshez szükséges biztonság és bizalom hiánya. Az egyes emberek számára a magas jövedelemnek is természetesen nagy a vonzereje, de

[20] *Gábor—Galasi:* i. m. Augusztinovics Mária kutatásai szerint a magasabb keresetekben meghatározó szerepet játszik az — illetve az is —, hogy a második gazdaságban dolgozók csak jelentéktelen mértékben járultak eddig hozzá adó vagy más formában a társadalmi közös költségek fedezetéhez.

nyilvánvaló, hogy az áhított magas jövedelmet a második gazdaságban is csak kevés embernek sikerül elérni — munkával.

Ezek az okok magyarázzák, hogy a jövedelemszerzésre fordítandó idő elosztásában eddig még csak nagyon kevesen vállalták eddig, hogy kizárólag a második gazdaságban értékesítik idejüket. Az eltérő gazdasági törvényszerűségek alapján működő „kettéhasított" gazdaság szereplői — az inaktívaktól itt eltekintve — csekély kivétellel ugyanazok a személyek. A normál munkaidőt meghaladó különmunka vállalásának fő indítéka, a túlórázáshoz hasonlóan — a szocialista szektoron kívül — a második gazdaságban sem elsődlegesen a magas egységnyi jövedelemszint elérése, hanem a jövedelem volumenének a növelése.

Mindezeket figyelembe véve meglepő, milyen általános az a hiedelem, hogy a második gazdaságban általában „sokkal többet keresnek az emberek", mint a szocialista szektorban. Erre a feltételezésre támaszkodik az a széles körben elterjedt nézet is, hogy a szocialista szektor munkásai és alkalmazottai azért nem dolgoznak „rendesen" a munkahelyükön, mivel „nincsenek megfizetve". A szocialista szektorbeli munka termelékenysége és hatékonysága — mondják — csak az „anyagi ösztönzés" útján növelhető, amit azonban a központi keresetszabályozás megakadályoz, mivel „a munkavállalók a felhasználható bérekért nem tudják vagy nem akarják a termelést és annak minőségét növelni. Ezt a helyzetet szokták munkaerőhiánynak nevezni, noha nem a munkaerő, hanem a teljesítmény hiányzik."[21]

A „teljesítményhiány" és a munkaerőhiány nem felcserélhető fogalmak: mindkettő egyszerre, egymással kölcsönhatásban létezik és gyökereik is közösek. „Hiánynak" pedig, így munkaerőhiánynak is minden árutermelő gazdaságban azt a helyzetet „szokták nevezni", amelyben a fizetőképes kereslet meghaladja

[21] *Angyal Ádám:* Másik ucca. Hiány és gazdasági stratégia. Valóság, 1987. 4. sz., 13. o. Ez a másik ucca azonban inkább zsákucca, amelybe könnyű betévedni akkor, ha az okok és okozatok felcserélődnek, és az egyes fogalmak elvesztik világos értelmüket.

a kínálatot. Más kérdés, hogy e jelenségnek hol rejtőznek az okai. Ha a munkavállalók „nem tudják" teljesítményeiket növelni, úgy ennek csak az lehet az oka, hogy a munkaerőt nem jól választották ki, vagy a munkájukat nem jól szervezik meg a vezetők. Ha pedig a dolgozó „nem akarja" a teljesítményét növelni, úgy ennek elsődlegesen abban lelhető meg az oka, hogy a vállalat nem képes megkövetelni az indokolt mértékű teljesítést, illetve nincs is rászorítva e nehéz feladatra. Ilyen feltételek között a csupán a bérekkel operáló „ösztönzés" nem hozhat megoldást. Ezt bizonyítja, hogy az illetékesek már húsz éve hiába próbálnak újabb és újabb szabályozási technikát kitalálni, hogy eleget tegyenek a központi keresetszabályozáshoz fűzött alaptalan elvárásoknak és illúzióknak, tudniillik annak, hogy az ne csak a keresetek kiáramlását korlátozza, hanem termelékenyebb és hatékonyabb munkára is ösztönözzön, és a munkaerőt a gazdaságtalan területekről a hatékonyan működő vállalatokhoz „csoportosítsa át".

A központi keresetszabályozást azonban éppen az hívta életre és tartja fenn, hogy a szocialista gazdaságokban az ár, a verseny, a piac nem szabályozza a vállalatok működését, nem késztetnek és nem kényszerítenek az erőforrások, ezek között a munkaerő hatékony felhasználására, magas teljesítménykövetelmények és szigorú szelekció érvényesítésére.

Ez jellemezte gazdaságunk helyzetét akkor is, amikor a hatvanas évek közepétől, jó tíz éven keresztül, a reálkeresetek gyorsan és tartósan emelkedtek és — érthetően — még nehezebbé válik a követelmények érvényesítése akkor, amikor a reálbérek stagnálnak, csökkennek, és a jövedelmek kiegészítésére széles körű lehetőséget ad a kielégítetlen fizetőképes kereslet. A második gazdaságbeli munkák tapasztalatai kétségtelenül bizonyítják, hogy az emberek sokat dolgoznak, ha érdekeik ezt kívánják. Ez az érdekeltség azonban nem azonosítható egyszerűen az „anyagi ösztönzéssel", a névleges bérek minél gyorsabb növelé-

sére irányuló tartós törekvésekkel,[22] és nem korlátozható a meghatározott nagyságú keresetek elérésére sem, mivel a „munkaerő társadalmi újratermelési költségének" nincsenek abszolút értékei. Továbbá nem létezik olyan határa sem, amelynek elérése nélkül teljesítménykövetelmények sem támaszthatók[23], és a munkabéreknek — legalábbis az eddigi nemzetközi tapasztalatok szerint — nincs olyan magas átlagos szintje, amely mellett a bérből élők egy része — az adott társadalmi-gazdasági rendszertől függetlenül — nem vállal jövedelemkiegészítő különmunkát, ha arra lehetősége adódik. Ezt — egyebek között — azok az adatok is bizonyítják, amelyek szerint Nyugat-Európában akkor volt a legnagyobb a túlórázás, amikor a reálkeresetek különösen gyorsan és tartósan növekedtek, és a munkaerő társadalmi újratermelési költségeinek növekvő részét — számos országban a szocialista országokénál nagyobb részét — társadalmi juttatások fedezték.

A munkaidő utáni különmunka vállalása nem sajátos magyar

[22] Az ilyen nézetek és célok idegenek a fejlett piacgazdaságok nyereségorientált vállalataitól. A bérek és keresetek szabályozási és egyeztetési eljárásai egyébként sem a keresetek maximálására, hanem azok minimális szintjére vagy minimális növelésére vonatkoznak. A keresetek differenciálásával kapcsolatos széles körű nézetek szerint az „kevéssé hatékony a munkaerőmozgás irányítására, de erős a bérfelhajtó hatása". Ezen túlmenően „... a »jó« vállalatok magas bérekkel való terhelése és ugyanakkor »rosszaknak« alacsony bérekkel való jutalmazása a valóságban inkább fékezi, mintsem elősegíti a kívánt bérszerkezeti változásokat." — *Rehn:* i. m. (lásd az első fejezet 19. lábjegyzetét). Az idézetek jól jellemzik, hogy milyen távol állnak e kérdésekben a fejlett tőkés országok tényei — és az ott eléggé általános nézetek is — a Magyarországon széles körben elterjedt hiedelmektől.

[23] Még kevésbé állítható, hogy a munkaerőhiány — vagy a „teljesítményhiány" — „annak a szabályozásnak a következménye, amelyik elsősorban nem a munkaerő újratermelésének, sőt bővített újratermelésének költségeit kívánja a munkavállalónak kifizetni". (*Angyal:* i. m.) A társadalmi juttatások (transzferek) különböző formái, valamennyi országban — társadalmi rendszertől függetlenül — a munkaerő társadalmi újratermelési költségeinek jelentős, évtizedeken át gyorsan növekvő ré-

jelenség.[24] A „szabadidő áruba bocsátása" nem magyar vagy kelet-európai „specialitás", amely a „hatvanas évek elején csupán egy szűk társadalmi csoport sajátos megkülönböztető jegye volt."[25]

A jövedelem-kiegészítő munkákra fordított időalap növekedése és struktúrájának változásai azt a végletes megállapítást sem támasztják alá, hogy e munkák „széles társadalmi csoportok szempontjából az érvényesülés domináns szerepévé válhatnak" és legfeljebb a szocialista szektor ironikus kritikájaként fogadhatók el az olyan megállapítások, amelyek szerint „a gazdaság domináns szférájának (tudniillik a szocialista szektornak) a „jóléti funkció" betöltése maradt,[26] és így gazdaságunk csak azt a „feladatot képes betölteni, amit — másutt és általában — társadalombiztosításnak neveznek".[27] Az adatok és a tények azt mutatják, hogy a második gazdaság időfelhasználásának megmaradt a jövedelem-kiegészítő szerepe, bár lényegesen megnőtt a terjedelme és főként a diszkrecionális jövedelemhez

---

szét fedezték és fedezik ma is. A fejlett tőkés országokban olyan konzervatív politikus vagy közgazdász se nagyon akad, aki ezek megszüntetését akarná, és azt javasolná, hogy a munkaerő újratermelési költségeit „teljes egészében fizessék ki munkabérként."

[24] Így például — a finn és a magyar időmérlegeknek a két ország statisztikai hivatalai által nagy gonddal végzett összehasonlító elemzései szerint — a finn aktív keresők a hetvenes évek vége felé munkaidőn kívüli munkákra 25 százalékkal kevesebb időt fordítottak, mint a magyarok, de ezen belül 50 százalékkal több időt fordítottak pénzkereső nem mezőgazdasági különmunkára és közel 30 százalékkal kevesebbet mezőgazdasági különmunkára. Időfelhasználás Magyarországon és Finnországban. KSH, 1983.; *Andorka—Harcsa—Adamczuk—Niemi:* A társadalmi modernizáció különbségeinek összefüggése az életmóddal Magyarországon, Lengyelországban és Finnországban. Társadalomkutatás, 1986. 1. sz.

[25] *Bruszt—Lilli:* Az áruba bocsátott szabadidő. Társadalomkutatás, 1986. 3—14. sz. 82. o.

[26] *Bruszt—Lilli:* i. m. 96. o.

[27] *Kelen András:* Foglalkozások és foglalkoztatás az informális gazdaságban. Közgazdasági Szemle, 1987. február, 197. o.

való hozzájárulása. Ennek ellenére a kereseteknek nem volt — és a mai feltételek között nem is lehet — domináns szerepe abban, hogy nagy tömegek gazdaságilag felemelkedjenek.

A nagyobb problémát abban látjuk, hogy a mai feltételek között a második gazdaság időfelhasználása, munkajövedelmei és a munkaidő alatti teljesítmények között konfliktus feszül, amely csak akkor oldható fel, ha a két gazdaságban részt vevő személyek fokozatosan elkülönültek egymástól, ugyanakkor azonban szerves kapcsolat és együttműködés alakul ki a két gazdaság között az árutermelő piacgazdaság mindkettőre érvényes működési törvényei alapján.

2. A HÁZTARTÁSGAZDASÁG IDŐFELHASZNÁLÁSA

A háztartás igen különböző jellegű munkatevékenységek színtere. A hagyományos szolgáltatás jellegű háztartási munkák — a főzés, a takarítás, a mosás, a bevásárlás — a háztartás időfelhasználásának kevesebb mint 2/3-át, a jövedelem-megtakarító mezőgazdasági, ipari és építőipari termelő-javító munkák pedig az 1/4-ét veszik igénybe. A fennmaradó időt a társadalmi újratermelésben oly fontos nevelésre, gondozásra, ápolásra, tanulásra és képzésre fordítják. Mindezek a munkák elsősorban a nemek és a foglalkozási viszony szerint különböznek.[28]

Az aktív kereső férfiak naponta átlagosan közel 2 és fél órát, a nők 4 és fél órát dolgoznak a háztartásban. A nyugdíjasok és a szülési, gyermekgondozási szabadságon levő nők, valamint a háztartásbeli eltartottak ennél jóval többet.

A munkanapokon az aktív kereső férfiak az átlagosnál kevesebbet dolgoznak a háztartásban, mint a nők, amit csak részben ellensúlyoz, hogy a pihenőnapokon több időt fordítanak a

[28] A fogyasztással összefüggő kérdésekről lásd *Hoffmann Istvánné:* Családon belüli munkamegosztás és döntési mechanizmus. Egyetemi Szemle, 1985. 1. sz.

28. táblázat

Egy átlagos naptári napon végzett háztartási munkák időtartama 1986-ban[a]
(perc/fő)

Tevékenységek	Aktív keresők		Inaktív keresők[b]		Eltartottak	
	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő
Főzés, mosogatás	11	93	18	126	6	109
Takarítás (lakás, ház körül)	14	43	25	56	9	47
Mosás, varrás	1	42	3	49	0	43
Fűtés, vízhordás	7	2	11	6	3	6
Vásárlás, ügyintézés	15	25	17	30	14	21
Szolgáltatás jellegű munkák együttesen	48	205	74	267	32	226
Mezőgazdasági kistermelés	31	19	68	29	11	37
Építés	10	1	5	1	5	0
Épület-karbantartás	10	2	11	2	1	3
Ipari munkák	17	2	11	3	12	0
Termelés jellegű munkák együttesen	68	24	95	35	29	40
Gyermeknevelés, ápolás	16	36	11	65	3	27
Tanulás, képzés	9	10	0	1	260	102
Nevelés együtt	25	46	11	66	263	129
Háztartási munkák összesen	141	275	180	368	324	395

[a] Itt és a továbbiakban az adatok a 15—69 éves népességre vonatkoznak.

[b] Nyugdíjasok, szülési és gyermekgondozási szabadságon levők.

háztartásra. A nők munkája valamivel kiegyenlítettebb a hét napjai között, bár a munkaszüneti napon a nőktől is jóval több időt vesz el a háztartás, mint a munkanapokon.

A háztartási munkák terhének nagyobb része a nők vállán nyugszik, és ez a teher — a háztartáson belüli munkamegosztás következtében — munkafajták szerint eléggé különbözik.

21. ábra

A nők munkájának aránya a háztartási munkára fordított összes időből 1986-ban (első negyedév)

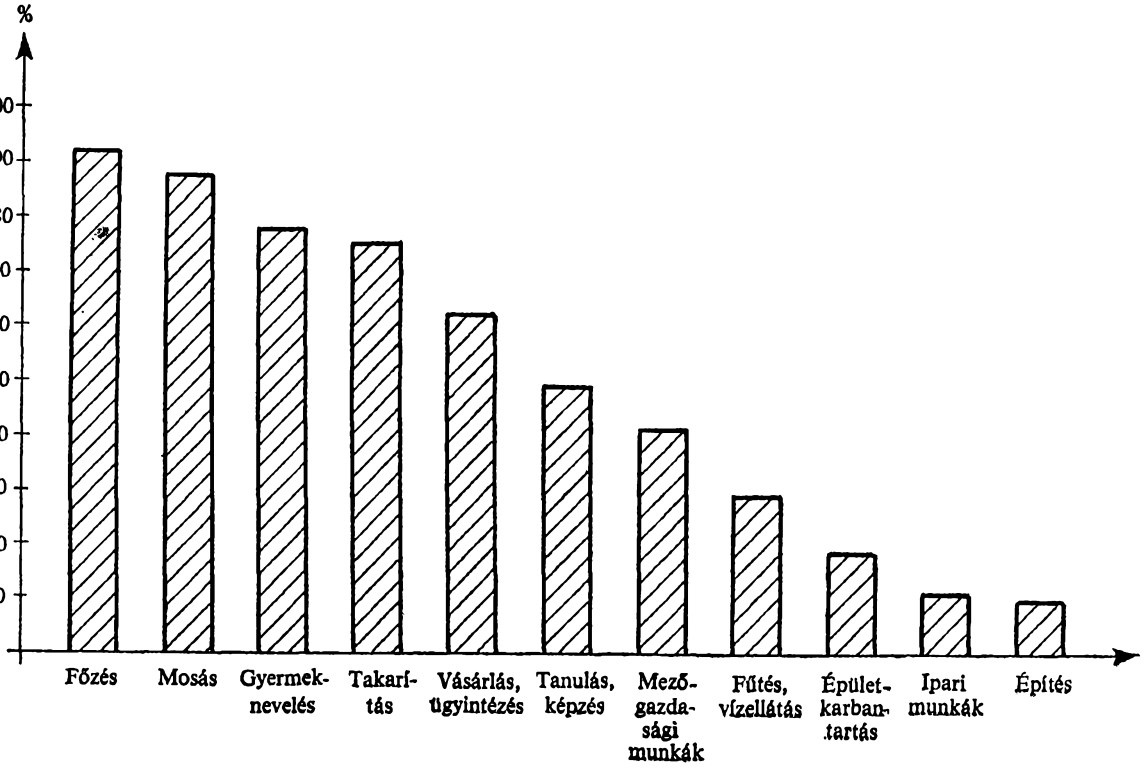

Ezek az eltérések részben a munkák jellegéből származnak — főként a fizikai terhelés különbségei alapján kialakult természetes munkamegosztás következményei —, részben a történelmileg kialakult és a nők mai szerepével ellentétes hagyományok konzerváló hatását tükrözik.

A 22. ábrából is kitűnik, hogy a háztartási munkákban nagy része van az inaktív népességnek, különösen a nyugdíjasoknak és a háztartásban maradt nőknek. Az összes inaktív népesség

29. táblázat

Egyes háztartási munkákban résztvevők aránya nem és foglalkozás szerint 1986-ban

(első negyedévi adatok)

Megnevezés	Főzés	Lakás-takarítás	Mosás-vasalás	Vásárlás	Mezőgazdasági munka	Gyermek-nevelés
Férfiak						
Vezetőállásúak és értelmiségiek	32,0	21,3	4,1	33,7	29,3	28,0
Egyéb szellemi dolgozók	37,1	25,5	2,8	38,8	28,6	30,2
Szakmunkások	27,3	13,3	1,3	26,8	39,9	20,0
Betanított munkások	33,7	11,9	2,3	27,3	43,1	15,5
Segédmunkások	27,4	13,3	2,3	28,2	46,8	10,9
Mezőgazdasági fizikai dolgozók	22,9	7,3	0,5	15,2	69,3	13,8
Nők						
Vezetőállásúak és értelmiségiek	81,4	72,6	44,6	52,4	18,5	36,4
Egyéb szellemi dolgozók	83,1	71,6	43,3	58,3	20,3	39,8
Szakmunkások	77,1	66,7	43,8	50,5	21,9	34,4
Betanított munkások	87,8	65,2	46,1	49,4	44,5	31,3
Segédmunkások	92,6	69,3	54,1	58,9	44,0	30,0
Mezőgazdasági fizikai dolgozók	91,0	62,8	49,2	40,0	68,0	29,5

22. ábra

Az inaktív népesség munkájának aránya a háztartási munkára fordított összes időből 1986-ban (első negyedév)

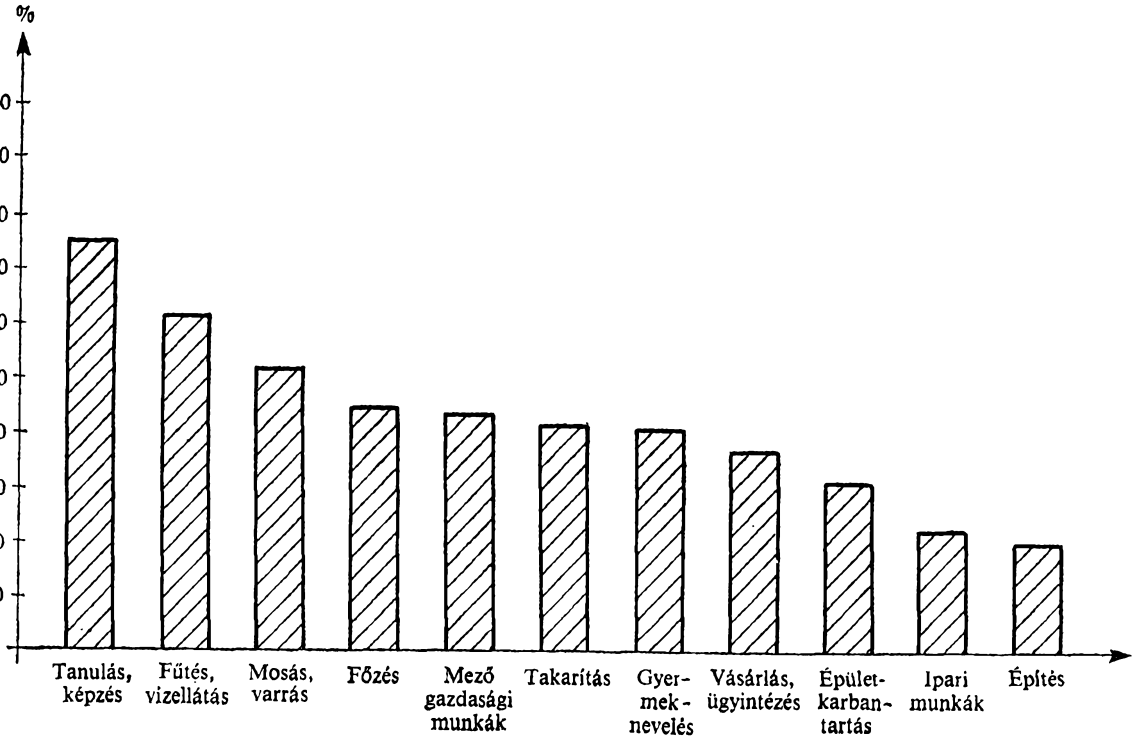

együttvéve a háztartási munkák közel felét végzik el, munkafajták szerint eltérő arányban.

A háztartási munka időfelhasználásának ezek a különbségei azonos népességcsoporton belül is árnyalt módon jelennek meg a foglalkozás, az iskolázottság, illetve az életkor szerint. Az értelmiségi foglalkozású, illetve iskolázottabb férfiak — főleg a fiatalabbak — másoknál többet dolgoznak a háztartásban, főként a munkanapokon. Ezekben a családokban gyorsabban csökken a hagyományos életmód hatása a férfiak és a nők közötti munkamegosztásra. A háztartási munkára fordított átlagos idő nemek és foglalkozások szerinti eltéréseit elsősorban az határozza meg, hogy a különböző foglalkozású férfiak és nők milyen arányban vesznek részt az egyes munkákban.

A hagyományos életmód konzerváló ereje és a háztartást ellátó mezőgazdasági kistermelés, valamint a községek lakosságának a városoktól nagymértékben eltérő foglalkozási-iskolázottsági struktúrája ad magyarázatot a településtípusok szerinti nagyobb különbségekre. A falvakban az átlagosnál többet dolgoznak az emberek a háztartásban, és ez elsősorban a nőkre ró nagyobb terhet.

Az eddigi adatokból úgy tűnhet, hogy a különböző háztartási munkák közül a gyermeknevelléssel, gondozással, és a családtagok ápolásával járó munkák csekély terhet jelentenek a családban, vagy talán hibásak az adatok, amelyek szerint a nők átlagosan több időt töltenek el a mosással és takarítással, mint a neveléssel, gondozással, ápolással, a férfiak pedig alig fordítanak több időt a gyermeknevelésre, mint például a takarításra. A statisztikai átlagember statisztikai átlagnapjának időmérlege azonban ebben az esetben kétszeresen is megtévesztő lehet. A legtöbb háztartási munkától eltérően a gyermeknevelés csak azokban a családokban igényel sok munkát, amelyekben nevelésre, gondozásra szoruló kisgyermekek élnek. Így érthető, hogy a 15—69 év közötti kereső nők 80—90 százaléka főz vagy takarít, de csak 28 százalékuk volt elfoglalva gyermekekkel. Ők azonban

kétszer annyi időt fordítottak a gyermekeikre, mint például a takarításra, mosásra és az egyéb háztartási munkákra.

Az előzőeken túlmenően, a kisgyermekes családokban a felnőtteknek, főként a nőknek nemcsak a gyermekekkel van sok munkájuk, hanem az átlagosnál több időt igényel a főzés, a mosás, sőt az otthoni termelőmunkákra is több időt fordítanak. Továbbá a gyermekek felnevelése nagy terhet jelent a családoknak; költségeiknek csak 1/4-ét fedezi a családi pótlék és a gyermekek után járó más pénzbeni társadalmi juttatás. Minél több tehát a gyermek egy családban, annál kisebb az egy családtagra jutó jövedelem. Ez arra készteti a munkaképes családtagokat, hogy az átlagosnál több időt szánjanak keresettel járó különmunkára, és mindenképpen több jövedelem-megtakarító munkát végezzenek a mezőgazdasági kistermelésben, a házépítésben vagy az épület javításán karbantartásán. Ennek hatását jól mutatja, hogy az egygyermekesek 2/3-dal többet, a kétgyermekesek kétszer annyi időt fordítanak háztartási munkákra, mint a gyermektelenek.

A gyermeknevelésre fordított időnél is jelentéktelenebbnek tűnik a statisztikai átlagember által a házilagos építkezésre, karbantartásra felhasznált idő. Erre még inkább igaz az a megállapítás, hogy az összes háztartási munkához képest valóban szerény időalapot kevesen teljesítik. Az új építkezéseken évente mintegy 200 ezer férfi és 20—25 ezer nő, a karbantartási munkákban 130 ezer férfi és 50 ezer nő vesz csak részt. Azok a családok azonban, amelyek ilyen munkába kezdtek, aránytalanul nagy terhet vállalnak, jóval többet, mint bármely más otthoni munka esetében. Az új házat vagy nyaralót házilag építő vagy a régit bővítő aktív kereső férfiak a naptári napok átlagában közel 5 és fél órát dolgoznak a munkaidőn kívül az építkezéseken.[29] Ennek a rendkívül nagy tehernek a vállalása az esetek

[29] Ez természetesen nem foglalja magában a keresettel járó építőipari különmunkát.

többségében nem az alternatív lehetőségek mérlegelésén alapszik, hanem a körülmények kényszerítő hatásából következik.

A házilagos építkezés a mezőgazdasági kistermelés mellett az otthoni munkák legősibb területe, amely a községek és a kisvárosok lakásellátásában az iparosodás korszakában is meghatározó szerepet játszott. Gazdasági rendszerünk még erősítette is ennek a szerepét, amikor a falusi és a kisebb, nem ipari városok lakosságát hosszú ideig intézményesen kizárta az állami lakásépítés, lakáselosztás, és építési támogatás rendszeréből.

Az újonnan épített, házilagos kivitelezésű családi házak, lakások száma az elmúlt közel fél évszázadban eléggé ingadozott még egy-egy évtizeden belül is, attól függően, hogyan alakultak a reáljövedelmek, a telek- és építőanyagárak, továbbá a hitelek és feltételeik. A nyolcvanas évek építkezéseit, valamint a szokásos építési időt figyelembe véve a házilagos kivitelezés egy időben legalább 100 ezer — személyileg állandóan cserélődő — család tagjait, rokonait, sőt barátait is terheli.

Hozzá kell ehhez számítani, hogy az ország több mint 3,5 millió lakásának kereken 3/4-e magántulajdonban van és ezek karbantartását, javítását, felújítását többségében a tulajdonosok végzik. Ezekre a munkákra több időt fordítanak egy-egy évben, mint az új építkezésekre, bár ezt a terhet valamelyest enyhíti, hogy ez a munka több család között oszlik meg, mint az új építkezések esetében.

A házilagos építkezés, javítás, karbantartás — mint ahogy már utaltunk erre — nem sajátosan magyar vagy „szocialista" jelenség; a legfejlettebb országokban is széles körű gyakorlat. Ezekben az országokban azonban kisebb arányú a házilagos építkezés, és ott is, ahol nagy népszerűségnek örvend, mint például az Egyesült Államokban, a korszerűbb építési technológia és az iparilag előállított, „összeszerelhető" családi házak bőséges választéka a hazainál jóval kevesebb munkát igényel az egyes családoktól.

A házilagos építkezéssel járó túlzott megterhelés sokféle kedvezőtlen hatással jár; csökkenti a munkahelyi teljesítményeket,

rontja a munkában túlzott terhet vállalók egészségét, munkaerő-kapacitását. Az építési technológiák korszerűsítésével, a jobb anyagellátással és a családi házak és kisebb társasházak építésére vállalkozó kisiparosok és kisvállalatok hálózatának nagyarányú, szervezett kiépítésével és támogatásával számottevően mérsékelhetők a „magánerős" építkezés terhei.

Az aktív keresők munkaidő utáni tevékenységei közül sajátossága és társadalmi jelentősége miatt kiemelkedik a tanulás és a továbbképzés. Az erre fordított idő jelentős részét az esti és levelező tanulásban résztvevők iskolai foglalkozása és otthoni felkészülése veszi igénybe. Ez a munka a házilagos építkezésnél is kevesebb embert érint, de azok számára nagy terhet jelent. A problémát azonban ebben az esetben sem annyira az időráfordítás mennyisége, hanem ennek gyenge eredményei okozzák.

Két évtizede ismétlődő megállapítás, hogy az esti és levelező oktatás hagyományos módszerei már csak azért is elavultak, mivel a felszabadulást követő első évekhez képest alapvetően megváltozott a munka mellett továbbtanulók összetétele. A kezdeti években elsősorban azok az ifjú koron túli, és az átlagosnál jobb képességű emberek tanultak ezeken a tagozatokon, akik a korábbi társadalmi-anyagi helyzetük, valamint a politikai vagy faji diszkrimináció miatt nem tanulhattak tovább. A hatvanas évek óta azonban — főként a felsőoktatásban — inkább azok kerülnek az esti tagozatra, akiket gyengébb tanulmányi eredményeik miatt a nappali tagozatra nem vettek fel. Ezért az esti és levelező tagozaton továbbtanulók életkora ma már alig tér el a nappali tagozaton tanulóktól, átlagos felkészültségük és képességük viszont általában gyengébb. De ne feledjük el, hogy ők továbbra is teljes munkaidőben dolgoznak; tanulmányi időkedvezményüket és vizsgaszabadságukat az utóbbi években csökkentették, noha a szükségeshez képest azelőtt is kevés idő állt a rendelkezésükre. Így a munka melletti képzés főként abban tér el a nappali tagozatokétól, hogy az esti tagozatokon jóval kevesebb, a levelező tagozatokon pedig még csekélyebb az oktatás tényleges időtartama; a vizsgakövetelmények és a meg-

szerzett ismeretek alacsonyak, csupán a formális bizonyítvány, az oklevél azonos a nappali tagozatokéval.

A továbbtanulók ennek ellenére sok időt fordítanak a tanulásra, a befektetett energia és a kapott eredmény közötti disszonancia a tanulókat és a hallgatókat sújtja, de ez az oktatás hibája. Az oktatás tartalmának és módszereinek korszerűsítésével ezen a gondon részben lehetne javítani, ám pusztán részben, mivel a teljes munkaidős foglalkoztatás és a háztartás nehezen elhárítható terhei — még különmunkák vállalása nélkül is — olyan sok időt igényelnek, hogy az oktatási színvonal régóta esedékes emelése esetén a tanulók és a hallgatók jó része könnyen lehet, hogy nem tudnának megfelelni a követelményeknek, és így csak meggyorsulna a munka melletti továbbtanulás máris megfigyelhető eróziója.

A munkával kombinált oktatásra hosszú távlatban is fontos szerep vár, mind az egyéni és társadalmi igények, mind pedig a munkaerő-kereslet kielégítése és az oktatási kapacitások racionálisabb kihasználása végett. Ehhez — az oktatás tartalmának és módszereinek korszerűsítése mellett — a mainál jóval több időre volna szüksége a továbbtanulóknak. Fel kellene adni tehát azt az eléggé irreális feltételezést, hogy intenzív, hatékony munkával eltöltött 40—42 órás munkahét, valamint a családi és más, el nem hárítható kötelezettségek mellett, a nappali tagozatokkal azonos tanulmányi eredmények megkövetelhetők és elérhetők. Valószínűleg jobb megoldást jelentenének a részmunkaidős foglalkoztatás és a munka mellett tanulás különböző kombinációi, amelyeknek a feltételei és módszerei jól kialakíthatók számos külföldi egyetem tapasztalatainak a felhasználásával.

Az eddigiekben a háztartási munka néhány fontosabb jelenségére és problémájára az 1986. évi időfelhasználás alapján mutattunk rá. Az időmérlegek lehetővé teszik, hogy a háztartásban felhasznált idő volumenének és szerkezetének közel negyedszázad alatti változását és ennek legfontosabb jellemzőit is átte-

kintsük.[30] Az egyik legfőbb jellemző, hogy ez idő alatt az aktív kereső férfiak háztartási munkákra fordított időfelhasználása kissé emelkedett, a nőké viszont csökkent.

Ezen az általános fejlődési irányzaton belül jelentősek az egyes

[30] A teljes időfelhasználás volumenének és szerkezetének összehasonlíthatósága céljából az 1963. évi és az 1986. I. negyedévi időmérlegek egységnyi alapadatait (Időmérleg. Részletes adatok I—II. KSH, 1982. és Időmérleg 1977. és 1986. tavasza. KSH, 1987.) részben korrigálni kellett. Az Időmérleg I. kötet 1977. évi részletes adatai alapján a II. kötetben közölt 1963. és 1977. összehasonlító és összevont adatok közül a következőket érintette a korrekció:

— A 6. „Egyéb elfoglaltság a család ellátásában" csoport időfelhasználásából a hivatali ügyintézéshez szükséges időt a 4/d. „Vásárlás" csoporthoz, az ápolási időt pedig az 5. „Gyermekek ellátása" csoporthoz adtuk hozzá.

— A 8/a. „Olvasás, tanulás" idejéből elkülönítettük az 1977. évi Időmérlegben már külön szereplő „Tanulás" (60—64. sor) arányos időtartamát.

— A KSH információinak megfelelően módosítottuk a közlekedés napi időfelhasználását, mivel az 1963. évi időmérlegfelvételnél a „közlekedési időbe" nem számították be a közlekedési eszközre történő várakozás idejét.

— Az 1963. évi időmérlegnek a 18—60. év közötti korcsoportra vonatkozó adatait az 1977. évi időmérleg ugyanezen korcsoportra, valamint az új felvételben eredetileg szereplő 15—69. év közötti népességre vonatkozó adatai közötti arányt kifejező koefficiensek alapján tételenként számítottuk át.

Az 1986. évi időfelhasználást az 1986. tavaszi adatokból kiindulva, az 1977. I. negyedévi és az 1977. egész évi egységnyi időfelhasználás eltéréseiből számított tételenkénti korrekciós együtthatók alapján számítottuk ki.

Mind az 1963. mind az 1986. I. negyedévi adatok átszámítása azon az egyszerűsítő feltételezésen alapszik, hogy a két időszaknak az adott munkaterületre vonatkozó struktúrái között nincs olyan különbség, ami a korrigált új értékek nagyságrendjét érintő hibára vezetne.

Végül itt jegyezzük meg, hogy mind az 1977., mind az 1986. évi időmérlegek csak a 15—69. év közötti népességre terjedtek ki. Ez aligha érinti az aktív keresőkre vonatkozó adatokat, mivel a 15 éven aluli és 69 éven felüli keresők száma elhanyagolhatóan csekély. Sőt, ma már a 20 éven aluli fiatalok is az összes keresőknek alig 5 százalékát, az 55

munkafajták fejlődésének az eltérései. A férfiak szolgáltatás jellegű háztartási munkája 1963 és 1977 között összességében csökkent, noha a férfiak részvétele a főzés, a takarítás és a mosás munkáiban intenzívebb lett. Ezt azonban meghaladta a fűtési és a vízhordási munkák nagyarányú csökkenése, amit elsősorban a tüzeléstechnika és a vízellátás korszerűsítése hozott magával. A hetvenes éveket követő periódusban a férfiak részvétele a hagyományos háztartási munkákban átlagosan nőtt, mivel a főzésre, takarításra és főként a bevásárlásra a korábbinál több időt fordítottak, míg a többi házi munkára felhasznált idő változatlan maradt.

A háztartáson belüli termelőmunkákra fordított idő az első periódusban a férfiaknál gyorsan emelkedett, a nőknél kissé csökkent. A következő időszakban a férfiak ház körüli gazdálkodásra fordított ideje kissé emelkedett, a nőké csökkent. A házilagos építőipari munkákra a férfiak a korábbinál is több időt használtak fel, a nők részvétele mérséklődött. A hetvenes évek végére kialakult magas szinthez képest mind a férfiak, mind a nők kevesebb időt fordítottak az ipari jellegű házi javító, karbantartó munkákra. Végül, a férfiaknak a gyermeknevelésre fordított átlagos ideje az első másfél évtizedben nőtt, a nőké viszont csökkent. A következő évtizedben mindkét nembeli keresők a korábbinál több időt fordítottak a gyermekek nevelésére, gondozására. A tanulásra, továbbképzésre fordított idő az első periódusban mindkét nemnél csökkent; ez a tendencia a következő évtizedben is folytatódott a férfiaknál, míg a nőknél kismértékben emelkedett a tanulásra felhasznált idő.

éven felüli nők és 60 éven felüli férfiak pedig mindössze 2,5 százalékát teszik ki. Így az újabb időmérlegeknek az aktív keresőkre vonatkozó adatai tulajdonképpen nem a 15—69 évesekre, hanem inkább a 18—57 éves nők és a 18—62 év körüli férfiak helyzetét jellemzik. A 15 éven aluli fiatalok és a 69 éven túli idősebbek szerepe az előzőeknél valamivel nagyobb a háztartási munkában. Ezért a háztartási munka teljes volumene kissé magasabb lehet az időmérlegek alapján számítottnál és valamivel több lehet az inaktív népesség részesedése is e munkákból.

23. ábra

Az aktív keresők háztartási munkára fordított átlagos idejének és tényleges részvételük gyakoriságának változása

A munka megnevezése	1963—1977				1977—1986			
	Átlagos napi időfelhasználás		Részvétel gyakorisága		Átlagos napi időfelhasználás		Részvétel gyakorisága	
	Férfi	Nő	Férfi	Nő	Férfi	Nő	Férfi	Nő
Főzés	↑	↗	↑	↗	↗	↘	↗	↘
Takarítás	↑	↗	↑	↗	↗	↘	↘	↘
Mosás	↑	↘	↗	↗	↔	↘	↗	↗
Fűtés, vízhordás	↓	↓	↘	↓	↔	↘	↔	↘
Vásárlás, ügyintézés	↗	↘	↑	↗	↑	↗	↗	↗
Mezőgazdasági kistermelés	↗	↓	↑	↗	↗	↘	↗	↔
Építkezés					↑	↓	↑	↘
Épület-karbantartás	↑	↑	↑	↑	↑	↔	↗	↗
Ipari munka					↓	↓	↘	↓
Gyermeknevelés	↗	↘	↗	↘	↗	↑	↗	↗
Tanulás	↘	↘	•	•	↘	↗	↘	↘
Szolgáltatás jellegű munkák együtt	↘	↘	•	•	↗	↘	•	•
Termelés jellegű munkák együtt	↑	↘	•	•	↘	↘	•	•
Háztartási munka összesen	↗	↘	•	•	↗	↘	•	•

↔ Időráfordítás változatlan

↗ Növekedés 25% alatt

↗ Növekedés 26—50%

↑ Növekedés 50% felett

↘ Csökkenés 25% alatt

↘ Csökkenés 26—50%

↓ Csökkenés 50% felett

Korábban már rávilágítottunk arra, hogy az egyes munkafajtákra fordított átlagos idő változását egyrészt az határozza meg, hogy az összes aktív keresők közül mennyien vesznek részt ezekben a munkákban, másrészt, hogy a ténylegesen résztvevők mennyi időt fordítanak az egyes munkákra. A következő ábra összefoglalóan mutatja be az aktív keresők átlagos időfelhasználásának változásait és ennek nagyobb mértékben meghatározó tényezőjét, a részvétel gyakoriságának a változásait. A változások irányának és mértékének jelzései arra is rávilágítanak, hogy bizonyos munkáknál, az általános hatástól eltérően, a tevékenységet végzők tényleges időfelhasználása határozta meg az átlagos terhelés változását.

A háztartási munkákra fordított teljes évi időalapot, valamint összetételét az előzőeken túl az aktív keresők számának és struktúrájának változásai, valamint az inaktív népesség háztartási munkája is befolyásolják. Ezek figyelembevételével mutatja be a 24. ábra a háztartás teljes időfelhasználását.

A háztartás időalapjának szinte feltűnően nagy stabilitása megalapozottan cáfolja a háztartás mint gazdasági szerkezet visszaszorulásával vagy megszüntethetőségével kapcsolatos, előzőleg már említett nézeteket, illúziókat és hiedelmeket. A háztartási munka stabilitása mégsem új felfedezés. Már a harmincas évek vizsgálatai megállapították például, hogy a háztartásban „... a munkamegtakarító gépesítés által felszabadított időt nem több szabadidő-tevékenységre, hanem több ugyanolyan jellegű munkára fordítják ... A mosógép több mosással jár, a porszívó több takarítással, az új tüzelőanyagok és főzési felszerelések többfogásos étkezést eredményeznek."[31] Későbbi amerikai vizsgálatok megerősítették, hogy „... az amerikai asszonyok csaknem ugyanannyi vagy még több időt töltenek a háztartással, mint harminc évvel korábban, annak ellenére, hogy ... kétszer akkora tőke fekszik a háztartási felszerelésekben.[32]

[31] *Kyrk:* i. m. in: *Végi:* i. m. (lásd az első fejezet 37. lábjegyzetét).
[32] *Friedman, B.:* The Feminine Mystique. London, 1963. 241. o.

A hatvanas évek mindmáig legnagyobb nemzetközi összehasonlító időmérleg-felvételei alapján átfogóan megállapították: „kevés jele mutatkozik annak, hogy a gazdag munkamegtakarító technika okozta időnyereség komoly mértékben szabad idővé transzponálódik. ... A rendben tartásra, ellátásra váró fizikai környezet, felszerelés feltehetőleg nagyobb méretű és összetettebb is lett, ... a karbantartás, fenntartás megfelelő módjára vonatkozó minimális követelmények is fokozatosan növekednek. Az elvárások ilyen felfelé igazodása azt eredményezi, hogy a

24. ábra

A háztartás teljes időfelhasználása főbb munkatevékenységek szerint

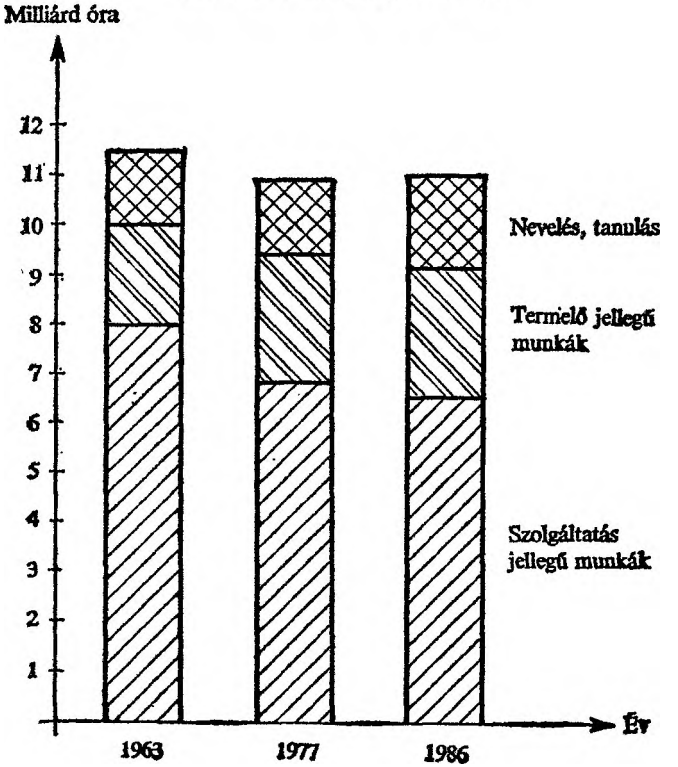

háztartási kötelezettségekre fordított időmennyiség nagyjából hasonló marad.[33]

A háztartás gépesítése és a „szolgáltató társadalom" fejlettsége eddig az Egyesült Államokban érte el a legmagasabb szintet.[34] Mégis éppen az amerikai kutatók hívják fel újra és újra a figyelmet a háztartási munka viszonylagos stabilitására. Az elmúlt évtizedek fejlődésének alapján megállapították, hogy „számos időmegtakarító eszköz és termék ellenére, amelyet a háziasszonyok vásároltak, semmit se változott (a háztartás időfelhasználása) az utóbbi negyven évben" és a munkaidő-csökkentéssel kapcsolatos, a korábban már vázolt illúziókkal és félreértésekkel szemben azt is leszögezik, hogy „a standardizált statisztikák semmiféle érdemleges munkaidő-rövidítést (az USA-ban) nem jeleznek ... a munkaórák látszólagos csökkenése semmiféle nyereséget nem jelentett a szabad időben; ... inkább indokolt jelezni azoknak a munkaerőcsoportoknak növekvő mértékű foglalkoztatását, amelyeket kiterjedt nem piaci munka terhel, ami a szabad idő csökkenésére vezet.[35]

A szocialista országok közül hasonló következtetésre jutottak az NDK kutatói. A hiedelmeket cáfolva megállapították, hogy „az emelkedő fogyasztás a háztartási munka növekedésével jár"[36], és arra hívták fel a figyelmet, hogy a munkaidőn kívüli szabadidő csak akkor növekedhet, ha a háztartási munka ideje csökken, de ennek lehetőségei korlátozottak; az NDK-ban 1974 és 1980 között a legfőbb háztartási munkák időfelhasználása

[33] *Szalai Sándor* i. m. (1972) 125—127. o. — *Vági:* i. m. VII. fejezete a nemzetközi irodalomból vett adatok és tények sokaságával támasztja alá Szalai megállapítását.

[34] Az Egyesült Államokban már az ötvenes évek elején a háztartások 3/4-e mosógéppel, 90 százaléka gáz- vagy elektromos hűtőszekrénnyel rendelkezett. Ezt a szintet Nyugat-Európa csak a hatvanas évek végére, Kelet-Európa pedig a hetvenes évek vége felé érte el.

[35] *Owen, D. John:* Workweek and Leisure: an Analysis of Trends. 1948—1975. Monthly Labor Review, 1976. augusztus 4. o.

[36] *Lippold, Gerhard:* A contribution to the temporal aspects of the socialist way of life. Society and Leisure, 1974. No. 2., Berlin (NDK).

változatlan volt.[37] Úgy tűnik tehát, igaz az a megállapítás, amely szerint a háztartási munkára is érvényes Parkinson törvénye: a tényezők különböző alkalmazkodása révén a háztartási munka végül is mindig kitölti a rendelkezésre álló időteret.[38]

A szellemes aforizma mögött más, igen fontos és általános társadalmi problémák húzódnak meg. A fejlett tőkés országok egyes társadalmi irányzataiban, a szocialista országok politikai gyakorlatában és ideológiáiban, valamint a közgazdaságtan és a szociológia több elméleti vonulatában kiemelt célként jelenik meg a munkaidő csökkentése, a szabadidő növelése. Hasonló módon merülnek fel a háztartási munka csökkentésére irányuló törekvések is — a szabadidő növelése végett. E célok és törekvések mögött háttérbe szorul, illetve eltűnik az a lényegesebbnek tűnő probléma, hogy milyen feltételek között és hogyan lehetne megszüntetni vagy legalább is érdemlegesen csökkenteni a „munka" és a „szabadidő" közötti ellentmondást, továbbá melyek a „munka felszabadításának" reális útjai és módozatai.

3. A KÖZLEKEDÉSI IDŐ

Az iparosodás elkülönítette a termelést a fogyasztástól, a munkahelyet pedig térbelileg elválasztotta a lakóhelytől. A nap 24 órájából kiszakított munkaidő alatt a munkahelyen tartózkodnak a dolgozók, míg az egyéb tevékenységek, különösen a háztartás munkái a lakóhelyhez kapcsolódnak. A lakóhelyet a tőle térbelileg elkülönülő munkahellyel a közlekedés köti össze.

[37] *Helbig, D.:* Wieviel Zeit und Kraft benötigt der Haushalt. Marktforschung, 1982. Nr. 1. In: *Wahse,* Fragen der intensiven Nutzung des gesellschaftlichen Arbeitsvermögens, insbesonders der Arbeitsintensität. Berlin (NDK) 1986. — kézirat.

[38] *Hawrylyshyn, O.:* The Value of Household Services: A Survey of Empirical Estimates. The Review of Income and Wealth, No. 2., 1976. június.

Ezért a közlekedésre fordított időt tulajdonképpen hozzá kellene számítani a munkaidőhöz.

A közlekedés időigényes tevékenység. Amennyiben tömegközlekedési eszközzel, vonattal, autóbusszal utazik a dolgozó, úgy nemcsak a tiszta közlekedési időt, hanem a megállóhely megközelítésének és a járműre való várakozásnak az idejét is számításba kellene venni. Magyarországon 1986 tavaszán az aktív kereső férfiak hétköznaponként átlagosan közel másfél órát, a nők több mint egy órát fordítottak közlekedésre,[39] közel ugyanannyit, mint egy évtizeddel korábban. Ennek az időnek mintegy 70 százaléka a szorosan vett munkahelyi közlekedés, amely ily módon 12—14 százalékkal növeli a munkaidőt.

A nőknél a családi-háztartási kötelezettségek miatt fontos szempont a munkahely közelsége, illetve a megközelítéshez szükséges idő nagysága. Ezért a nők a férfiaknál jóval kevésbé ingáznak; lehetőleg a lakásukhoz közel vállalnak munkát. Munkahelyi közlekedésre fordított idejük így sokkal kisebb a férfiakénál. A közlekedési idő azonban a foglalkoztatottakat jellemző más ismérvek szerint is eléggé eltérő.

A különböző foglalkozásúak közlekedési ideje — azonos közlekedési eszközzel is — néhány esetben 20—30 percnél nagyobb eltérést mutat. A férfiaknál a személygépkocsit és különösen a távolsági tömegközlekedést igénybe vevő vezetők és értelmiségiek, valamint a helyi tömegközlekedéssel utazó egyéb szellemi dolgozók, a nőknél a személygépkocsit, valamint a helyi és a távolsági tömegközlekedést igénybe vevő vezetők és értelmiségiek átlagos utazási ideje lényegesen hosszabb a többieknél.

A gyalog, kerékpárral vagy mopeddel, valamint motorkerékpárral közlekedők időfelhasználása alig különbözik egymástól; egy-két kivételtől eltekintve napi 30—40 perc. Ennél jóval több

[39] A munkaidőn kívüli tevékenységek időráfordításainak adatai az időmérlegeken alapszanak. A közlekedési időadatok forrása: Időmérleg 1977—1986. KSH, 1987., valamint az 1986. I. negyedévi adatfelvétel. Részletes adatok I—II. KSH, 1982. alapadatainak másodlagos feldolgozása.

időt, 50—70 percet fordítanak közlekedésre a személygépkocsival vagy a helyi autóbusszal és villamossal utazók. A mezőgazdasági dolgozókat kivéve ezeknél is jóval hosszabb, a férfiaknál 80—110 perc, a nőknél 60—80 perc a távolsági tömegközlekedési eszközzel utazók átlagos közlekedési ideje.

A kerékpárosok és motorkerékpárosok e közlekedési eszköz segítségével át tudják hidalni a munkahely és a lakóhely távolságát. Egészen más a helyzet a személygépkocsival közlekedőknél; esetükben a távolság jóval nagyobb, mint amennyit a jármű sebessége ellensúlyozni tud. Hasonló a helyzet a helyi és a távolsági tömegközlekedést igénybe vevő dolgozóknál, akiknél már csak a járműre várakozás miatt is nagy az utazásra fordított idő.

A különböző közlekedési eszközök használatának gyakorisága igen változatos. A közhiedelemtől eltérően a közlekedésben még mindig figyelemre méltó a gyaloglás szerepe. A községekben, valamint a kisebb városokban ma is sokan gyalog járnak be a munkahelyükre. Ezek aránya a nők között jóval magasabb, mint a férfiaknál. A gyaloglás mellett különösen a mezőgazdasági munkásoknál, valamint a betanított és segédmunkásoknál sokan használnak kerékpárt és mopedet. A helyi tömegközlekedés használata minden csoportnál, míg a távolsági tömegközlekedésé elsősorban a munkásoknál gyakori. Az elmúlt évtizedben jelentősen megnőtt a személygépkocsi szerepe a közlekedésben, főleg a férfi szellemi dolgozóknál.

A munkába járás időfelhasználása magasabbnak tűnik Magyarországon, mint az iparilag fejlettebb nyugat-európai országokban.[40] Ebben szerepet játszik az is, hogy a lakáshiány, valamint a csekély lakásmobilitás miatt a lakóhely és a munkahely közötti távolság azonos településen belül is elég nagy, és e városokban jelentős a keresztbe utazók száma. Budapesten és a

[40] Erre utal a Közös Piac országainak összehasonlító vizsgálata. (*Scardagli, C.*: Evolution comparée des durées du travail, CEREBE—CNRS, 1980. január — sokszorosítás.)

többi nagyvárosban az autóbusszal és villamossal utazók közlekedési ideje másfél-kétszer nagyobb, mint a gyalog, kerékpárral vagy motorkerékpárral — kisebb távolságra — járóké. Ennél is jóval nagyobb az ingázók közlekedési ideje. Elsősorban az ingázók számának, arányának és a közlekedésre fordított időnek a növekedése magyarázza, hogy az elmúlt két-három évtizedben emelkedett az aktív keresők munkahelyre történő közlekedésének átlagos időtartama.

A távolsági ingázók közlekedési ideje 30—40 százalékkal múlja felül a nagyvárosok helyi tömegközlekedési eszközeivel utazók közlekedési idő felhasználását, és két és félszer-háromszor több, mint a gyalog, kerékpárral vagy motorkerékpárral közlekedő dolgozóké.

Az ingázás jelensége és növekedése szervesen összefügg az iparosodással. Bármilyen mértékű legyen is az ipar területi decentralizációja, az ipari termelés és a szolgáltató ágazatok fejlesztése jóval centralizáltabb, mint a mezőgazdasági termeléshez igazodó, évszázadok alatt kialakult településstruktúra. Ennek ellentmondásait részben a népesség területi vándorlása, részben az ingázás oldja fel.[41]

Magyarországon az ingázás első nagy hulláma az ötvenes évek erőltetett iparosításának időszakához kötődik. 1960-ban az aktív keresőknek mintegy 1/7-e, 1970-ben már 1/5-e ingázott. A következő évtizedben az ingázók száma már lassabban nőtt, de 1980-ra így is az aktív keresők közel 1/4-e, több mint 1,2 millió fő ingázott. A nyolcvanas évek első felében megállt, majd kissé csökkent az ingázók száma és aránya.

Az ingázás megítélésében — különösen a hatvanas, hetvenes években — nagyok voltak az eltérések. Sokan „rendkívül nagy-

[41] *Andorka Rudolf:* A magyar községek társadalmának alakulása. Magvető Kiadó, 1979.) — *Konrád György—Szelényi Iván:* A késleltetett városfejlődés társadalmi konfliktusai. Valóság, 1971. 12. sz. — Munkagazdaságtan (szerk.: *Timár János*) III/3. 2. fejezet, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1981.; *Bőhm Antal:* Helyzetkép az ingázókról, Társadalmi Szemle, 1983. 12. sz.

nak" ítélték az ingázás mértékét, sürgették a városi lakásépítés gyorsítását, a népesség nagyobb fokú centralizálását, a bejáró dolgozók letelepítését.[42] Csak jóval később vetődött fel határozottabban a kisebb, nem iparosodott települések népességmegtartó képességének a jelentősége és ebben az infrastruktúra fejlesztésének, különösen a közlekedés javításának a fontossága.[43] Ismertté vált az is, hogy a gazdaságilag fejlett országokban hasonló vagy még nagyobb arányú az ingázás.[44] Az ingázás a fejlettség magasabb fokán is a társadalmi-gazdasági fejlődést kísérő tartós jelenségnek bizonyultak. Ezért különösen fontos az utazás körülményeinek a vizsgálata.

Magyarországon a közlekedés és a személyszállítás az elmúlt három-négy évtized alatt ugrásszerű gyorsasággal fejlődött.[45] Új és feltűnő jelenség volt a hetvenes években a munkásokat szál-

[42] *Konrád—Szelényi:* i. m.; *Losonczi Károly:* Az ingázás iránya, költsége és az ingázók utazási ideje. Statisztikai Szemle, 1968. 7. sz.; *Simon Imre—Tánczos-Szabó László:* Az inga-vándorforgalom és a migráció néhány területi jellegzetessége Békés megyében. Földrajzi Értesítő, 1972. 2—4. sz.; *Kóré Sándor:* A bejáró munkások politikai aktivitása. Pártélet, 1975. 10. sz.; *Réti Józsefné:* Az ingázók számának, összetételének változása és az inga-vándorforgalom főbb irányainak alakulása. Munkaügyi Szemle, 1976. 3. sz.; *Magyar Sándor:* A bejárás jellemző társadalmi-gazdasági problémái és befolyásolásának lehetőségei Borsod megyében. Vezetéstudomány, 1976. 12. sz.

[43] *Timár János* és *szerzőtársai:* Az inga-vándorforgalom, különös tekintettel a közlekedési viszonyokra. Kutatási jelentés, 1979. november — sokszorosítás.

[44] Így például 1970-ben, amikor Magyarországon a napi ingázók aránya nem egészen 20 százalék volt, Ausztriában 21, Bajorországban 24, Csehszlovákiában pedig 32 százalék volt az arányuk. Statistische Jahrbuch für die Republik Österreich, 1978.; Statistisches Jahrbuch für Bayern, 1972., 1978.; *A. Andrle—M. Pojer:* Dojizdka do zamestnáni. Statistice, Prága, 1974.

[45] A vasúton szállított utasok száma 1950-hez képest közel kétszeresére, az autóbuszutasoké 27-szeresére nőtt. A személygépkocsik száma még 1960-ban is mindössze 13 ezer volt, jelenleg már több mint 1,6 millió fut az 1950 évinél kilencszer hosszabb, pormentes burkolatú közutakon. Közlekedési és hírközlési évkönyv, KSH, 1970., 1980., 1986.

lító „nem közhasználatú" autóbusz-közlekedés gyors kifejlődése; utaskilométer-teljesítményük a nyolcvanas évek elején megközelítette a tömegközlekedésben részt vevő autóbuszok teljesítményét.

A vállalati, szövetkezeti autóbuszok a munkaerő-piaci verseny hatására az ország legtávolabbi, a tömegközlekedésből kieső településekre is eljutottak és egymással versengve szállították „háztól házig" az ingázókat. Ez a tömegközlekedéshez képest csökkentette az utazási időt, mivel a megállóhelyre való eljutás és a járműre való várakozás ideje rövidebbé vált, de ugyanakkor jelentősen megnőtt a szállítási távolság. A vállalati buszok — a költségekre való tekintet nélkül — 100—200 km-re is elvitték a napi ingázókat az átlagosnál többszörös utazási idővel[46] és költséggel.[47]

A „vállalati buszozás" azonban alig csökkentette a távolsági tömegközlekedés jelentőségét az ingázásban, noha a nagy tömegeket szállító vasúti közlekedés más országokkal, valamint az autóbusz-közlekedéssel összehasonlítva, eléggé kedvezőtlen feltételeket nyújtott az ingázóknak.[48] Ezen túlmenően a hazai tömegközlekedés komfortja igen alacsony színvonalú, ami a hosz-

[46] *Erdősi Ferenc:* Az ingázás területi rendszere a Dél-Dunántúlon.

[47] Nem elszigetelt példa az egyik megyei építővállalat esete, amely a nyolcvanas évek elején 15 saját, 2 bérelt és 3 szerződéses autóbuszjárattal naponta 372 főt szállított a lakóhely és a munkahely között, és amíg a közhasznú járatokkal ingázóknak a vállalat évente átlagosan 434 Ft közlekedési költségtérítést fizetett ki, addig a vállalati „buszozás" fejenkénti költsége 26 880 F volt. — *Ernst László:* A személyszállítási díjak emelkedésének várható hatása az ingázásra Baranya megyében. Munkaügyi Szemle, 1983. 3. sz.

[48] Az összehasonlításba bevont hat ország: Svájc, Ausztria, Olaszország, NDK, Csehszlovákia és Magyarország között Magyarországon volt a legkedvezőtlenebb a vasúti közlekedés — a megállóhelyek számától is befolyásolt kisebb menetsebesség és a járatok alacsony gyakorisága miatt. Az autóbusz-közlekedésben összehasonlított négy ország közül mind a menetsebességet, mind a járatok gyakoriságát tekintve Magyarországon a legkedvezőbb a helyzet. *Timár* és tsai... i. m.

szú utazási idővel együtt kedvezőtlenül befolyásolja az ingázók életkörülményeit.

A munkahelyi közlekedés időfelhasználásának elemzése rávilágít arra, hogy a munkaidő-csökkentés az életkörülmények javításának, a kulturáltabb és egészségesebb életmódot szolgáló szabadidő-tevékenység kialakításának nem az egyetlen és nem is mindig a leghatékonyabb útja. Fontos szerepe lehet ebben a munkahelyi közlekedési idő csökkentésének. Ennek egyik útja az ipari-kereskedelmi centrumok, a gyorsan fejlődő városok lakáshiányának a csökkentése, a lakás- és házingatlanok mobilitásának a növelése, valamint a közlekedés fejlesztése, ami egyébként az egész gazdaság fejlődésének, a lakosság életkörülményei javításának is elengedhetetlen feltétele.

4. A TÁRSADALMI ÚJRATERMELÉS TELJES IDŐALAPJA. KÖVETKEZTETÉSEK

A társadalmi újratermelés teljes időalapját és annak változásait a munkaidő-csökkentések fordulóévein[49] végighaladva tekintjük át. Így az időfelhasználás mennyiségének és szerkezetének változásaival együtt a munkaidő-csökkentés hatásait és a szocialista szektor munkaidőalapját is figyelembe véve foglalhatjuk összsze — korábbi megállapításainkat részben megismételve — a társadalom időfelhasználásának teljes körű áttekintéséből adódó néhány fontosabb következtetésünket.

[49] A szocialista szektor időalapjának számítása az 1967., 1974., 1980. és 1985. évekre készült. Az 1963., 1977. és 1986. évi időmérlegek alapján számítottuk ki a társadalmi újratermelés többi szférájának időalapját és ezeket interpoláltuk a közbeeső évekre. Ez növeli kissé az adatok pontatlanságát, mivel két időpont közötti fejlődés sohasem teljesen egyenletes. Az átszámított adatok ellenőrzése azonban azt mutatta, hogy az ebből eredő lehetséges hibák nem érintik a teljes időfelhasználás volumenének és strukturális változásainak irányát és a fejlődést jellemző mértékeit.

25. ábra

A társadalmi újratermelés időalapja

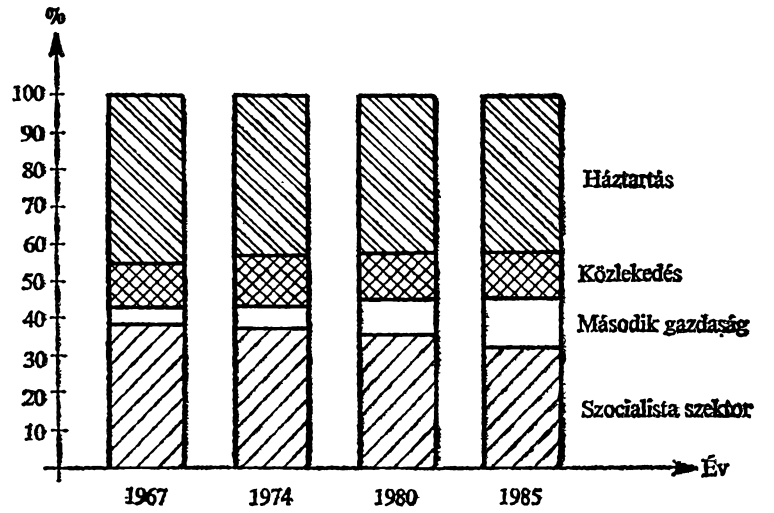

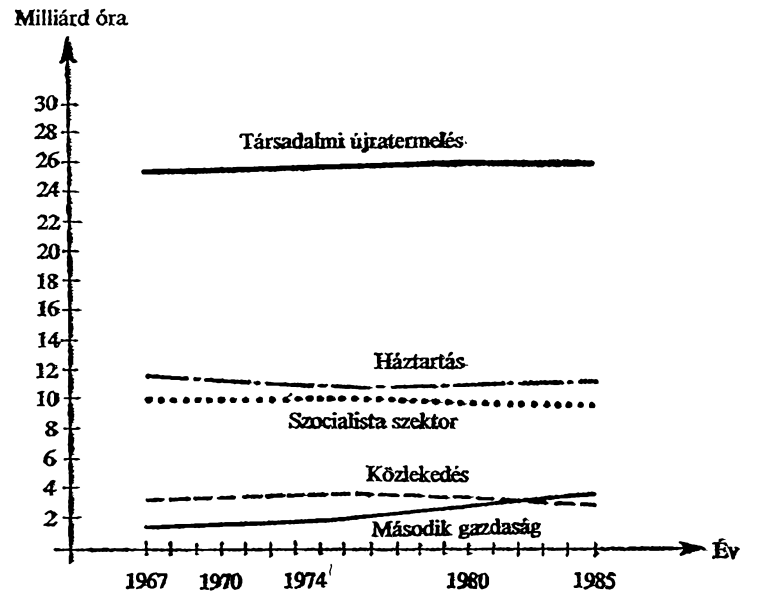

A társadalmi újratermelésre fordított teljes időalap az elmúlt közel két évtized alatt alig nőtt; a számítások hibahatárait figyelembe véve azt lehetne mondani, hogy gyakorlatilag változatlan maradt. A közlekedésre felhasznált idő mennyisége az 1967 utáni néhány évtől eltekintve eléggé stabil volt. A társadalmi újratermelés legnagyobb időigényű szektorának, a háztartásnak teljes időfelhasználása kismértékben csökkent, mivel a vizsgált időszakban tovább nőtt a háztartási munkára kevesebb időt felhasználó aktív keresők száma.

Lényeges változások történtek a gazdaság két szektorában. A szocialista szektorban teljesített munkaidő jelentősen csökkent. Ezzel párhuzamosan gyors ütemben nőtt a második gazdaságba sorolható kisárutermelés és szolgáltatások időfelhasználása, méghozzá gyorsabban, mint ahogy a szocialista szektor időalapja csökkent. Így végül is a gazdaság teljes időfelhasználása a nyolcvanas évek közepén 1/10-del volt több, mint a hatvanas évek végén.

Ez az ellentmondásos folyamat két úton ment végbe; a szocialista szektor dolgozói a munkaidő csökkentésével felszabaduló idejüket majdnem teljes egészében arra használták fel, hogy több jövedelemkiegészítő munkát vállaljanak, nagyobb részt a mezőgazdasági kisárutermelésben. Ez azonban csak az egyik forrása volt a második gazdaság közel háromszorosára növekedett munkaidő-felhasználásának. A másik úton a munkaképes inaktív népesség, főként a nyugdíjasok kapcsolódtak be növekvő mértékben a különkeresetet hozó kisárutermelésbe és szolgáltató munkákba. Ugyanezen idő alatt a háztartás munkájára az aktív kereső férfiak ugyanannyi, a kereső nők valamivel kevesebb időt fordítottak mint korábban. Végső egyenlegében a foglalkoztatott férfiaknál mintegy napi 15 perccel, a nőknél közel 30 perccel nőtt ugyan a tényleges szabadidő, de ennek a szerény növekedésnek a felét az étkezésre, mosdásra, alvásra, vagyis a fiziológiai szükségletek kielégítésére fordított idejükből „takarították meg".

A társadalmi újratermelés időalapjának strukturális változá-

sai és a népesség növekvő részvétele a keresetet növelő különmunkákban világosan mutatja, hogy adott körülményeink között a munkaképes lakosság minden lehetőséget kihasznál keresetének növelésére, és a munkaidő-csökkentéssel felszabaduló idejét túlnyomórészt vagy kizárólag erre a célra fordítja.

Az elmúlt két évtized társadalmi-gazdasági fejlődése kevéssé módosította a férfiak és a nők közötti teherviselés arányait. A hatvanas évekhez képest a nők munkája csökkent ugyan a háztartásban, de nőtt a szocialista szektorban és a második gazdaságban. A hatvanas évek közepén még közel kétmillió 15—69 éves nő volt a háztartásban, a nyolcvanas évek közepén — a tanuló leányokat is beleértve — már egymilliónál is kevesebb. Továbbra is a nők viselik azonban a háztartási munka terhének a nagyobb részét; átlagosan kétszer annyi időt fordítanak naponta a háztartásra, mint a férfiak. Az újratermelés különböző szféráiban teljesített munkák következtében az aktív kereső nőknek kevesebb a szabadidejük, mint a férfiaknak és a fiziológiai szükségletek kielégítésére jutó idejük is kevesebb. Helyzetük a legutóbbi tíz évben kismértékben romlott.

A második gazdaságra fordított idő számottevő növekedése következtében e szektor időfelhasználása 1986-ban már meghaladta a szocialista szektor teljes munkaidőalapjának az 1/3-át. Gazdaságunk duális jellegének az erősödése azonban a régi alapokon ment végbe. A második gazdaságbeli munkák mintegy felét a szocialista szektorban foglalkoztatottak végzik el, hétköznapokon a közlekedéssel jócskán megnövelt munkaidő után, vagy a munkaszüneti napokon és a szabadidő alatt a pihenésre, kulturálódásra, sportolásra szolgáló idő terhére. A 4,8 millió aktív keresőből legalább kétmillióan vesznek részt a második gazdaság munkáiban, nagyrészt a domináns szerepet játszó mezőgazdasági kisárutermelésben. Az itt dolgozók túlnyomó többsége a termelőszövetkezeti tagok és a községekben lakó munkások és alkalmazottak közül kerül ki.

A városi lakosok jóval kisebb számban és arányban kapcsolódnak be a második gazdaság munkáiba, mivel — egyes szak-

mák kivételével — korlátozottabb választási lehetőségük van a munkahelyen kívüli különmunkák vállalásában. Az építőipari, valamint az ipari javító-szerelő munkások, és egyes szellemi foglalkozásúak (tervező mérnökök, nyelvtanárok, gépírók stb.) azonban igen sok különmunkát vállalnak.

A második gazdaság szinte egészét a kettős munkavállalás, a modern „kétlakiság" jellemzi. A kisipari és a más termelő-szolgáltató munka legális fejlődésére és a kisvállalkozások fejlesztésére hozott eddigi intézkedések egyelőre szerény eredményre vezettek. A legális nem mezőgazdasági magánszektorban csak a szocialista szektorbeli munkaviszonyuk mellett mellékfoglalkozásban résztvevők, valamint a nyugdíjasok száma nőtt dinamikusan. A kettéhasított, duális gazdaság mindkét szektorában nagyobb részt ugyanazok a személyek vesznek részt. Ez alapvetően növeli a dolgozók terheit, és fékezi mindkét gazdaság fejlődését. A második gazdaságbeli munka — más tényezőkkel együtt — nehezíti a szigorú munkakörülmények következetes érvényesítését a szocialista szektorban, és korlátozza az anyagi ösztönzés hatékonyságát. A vállalatok azonban semmilyen gazdasági rendszerben nem „kompenzálják" és nem is kompenzálhatják béremeléssel a vállalaton kívüli, munkaidő utáni különkeresetek lehetőségét. A béremelés nem szünteti meg a különkeresetek vonzerejét, ha egyfelől a vállalatok nem érvényesítik szigorúan a munkakövetelményeket, a munkaerő szelekcióját pedig nem a teljesítmények határozzák meg, másfelől a munkásoknak és az alkalmazottaknak széles körű lehetőségei vannak arra, hogy munkaviszonyuk és keresetük biztonságos megtartása mellett különmunka útján növeljék a jövedelmüket.

A munkaerő allokációja, valamint az érdekeltségi és ösztönzési viszonyok szempontjából a második gazdaságbeli munkavállaláshoz hasonló problémákat okoz a dolgozók egy részénél a háztartási munkák jelentős időszükséglete. A szocialista szektornál jóval nagyobb időfelhasználás több mint felét a szocialista szektorban foglalkoztatottak, nagyrészt az aktív kereső nők végzik el. Miután pedig a foglalkoztatott nők csekély kivétellel

teljes munkaidőben dolgoznak, a háztartással járó munka nagy részét csak a munkaidő után és a hétvégi pihenőnapokon végezhetik el. Ez ugyanolyan kettős terhet jelent a gazdaságban és a háztartásban egyaránt lekötött nőknek, mint a második gazdaságban intenzívebben részt vevő munkásoknak és alkalmazottaknak. A háztartás munkája különösen azoknak a nőknek jelent komoly megterhelést, akiknek gondozásra szoruló kisgyermekeik vannak és emellett még a ház körüli gazdaság munkájában is részt vesznek. Hasonlóan nagy vagy még nagyobb az új lakást, házat építő férfiak terhelése.

A társadalmi újratermelésben végzett munkákból adódó túlterhelés nagyszámú olyan munkást és alkalmazottat is érint, akik nem vállalnak munkahelyükön kívül különmunkát, de rendszeresen és sokat túlóráznak. A túlórázók többsége — ideértve a vgmk keretei között többletmunkát vállalókat is — városi munkás és alkalmazott, illetve bizonyos speciális szakma dolgozója (például bányász, építőmunkás). Ezeknek egy része rendkívül sokat dolgozik normál munkaidő után. Ezt annál is inkább megtehetik, mert a gyakorlatban még a legális túlórázást sem korlátozzák mindenhol a kollektív szerződések és a munkavédelmi előírások, illetve azok betartását nem ellenőrzik. A fekete túlórázás régóta széles körű gyakorlattá vált. A vgmk-k megalakulása és sajátos működése egyébként is minden korlátot félretolt a vállalaton belüli többletmunka vállalása elől. Ez a helyzet a vállalati gazdálkodás és a munkaerőpiac eddigi viszonyai között arra vezetett, hogy a normál munkaidő nagyarányú „túlteljesítése" a szocialista szektorban foglalkoztatottak egy részénél rendszeressé vált. A többé-kevésbé rendszeresen túlórázók és túlmunkát végzők száma — a vgmk-munkát is beleértve — körülbelül egymillió főre becsülhető és ezek legalább 1/3-ának aránytalanul hosszú a tényleges munkaideje.

Az intenzív mezőgazdasági kisárutermelést folytató és rendszeresen maszekoló építőipari, ipari és más dolgozók, a háztartásban különösen leterhelt, nagyrészt gyermekes nők, az építkező férfiak, végül pedig a szocialista szektorban különösen so-

kat túlórázó, vgmk-kban dolgozó emberek alkotják az aktív keresőknek azt a csoportját, akiknek a munkaterhelése messze meghaladja az átlagos mértéket. A társadalmi újratermelésben végzett munkák együttes időfelhasználása alapján csoportosított aktív keresők legjobban terhelt felső egyötödébe tartozók átlagosan több mint 14 órát, további egyötödük pedig 12—14 órát dolgozik a munkanapokon és 6—8 órát a „pihenőnapokon".[50] Ennek következtében az aktív keresőknek legalább 1/3-a olyan sok és mindennapos időbeli kötöttségek között él, ami a minimálisra korlátozza a fizikai és szellemi fejlődésükhöz szükséges szabadidőt és pihenőidőt. Ez a tartós túlterhelés feltehetőleg a népesség egészségi állapotának romlásában, valamint a családi és társadalmi élet számos más kedvezőtlen jelenségében is szerepet játszik.

Az elmondottak együttvéve arra mutatnak, hogy az aktív keresőknek viszonylag jelentős része — az elmúlt két évtized alatt végrehajtott háromszori nagy munkaidő-csökkentés ellenére — munkával túlterhelt. A munkaidő-csökkentések nem érték el, nem érhették el kitűzött, illetve deklarált céljaikat. Gazdasági rendszerünk kedvezőtlen működése az erőforrások — így a munkára fordított idő — extenzív felhasználását vonta maga után mindkét gazdaságban, ami az alapvető problémák megoldása helyett, sőt azok terhére csupán rövid távú előnyöket nyújt.

A meglevő problémák és konfliktusok megoldásánál abból kell kiindulnunk, hogy a gazdaságunkban működő tőke, a fizikai és szellemi termelőkapacitás túlnyomó többsége a szocialista szektorban működik. E kapacitások hatékony felhasználása nélkül gazdaságunk csak egy helyben topog, nem haladhat előre. A gazdasági válságból már kifelé haladó országok és a hazánk közötti olló az utóbbi években egyre szélesebbre nyílt. A gazdasági fejlettségben előttünk álló országok közötti különbségek is növekednek; a mellettünk vagy mögöttünk haladók közül pedig egyesek már elhagyták országunkat.

[50] *Falussy* ... i. m. 158., 160. o. (lásd az első fejezet 27. lábjegyzetét).

A munkaidő termelékeny és hatékony felhasználása gazdaságunk irányítási, szervezeti és működési rendszerének további átalakítását, és az ezzel összefüggő társadalmi-politikai intézményrendszerünk átfogó korszerűsítését sürgeti. Fejlődésünket azonban — a mindenkori feltételek között — jelentősen befolyásolják azok az összefüggések és kölcsönhatások is, amelyek a szocialista szektor, a második gazdaság és a háztartásgazdaság, valamint ezek időfelhasználása között fennállnak. A kialakult konfliktushelyzet feloldásához épp úgy szükséges gazdaságunk teljesítőképességének a javítása, mint ahhoz, hogy reálisan számíthassunk „... a szabadidőnek azaz az egyén teljes fejlődésére szolgáló időnek a gyarapítására, amely maga, mint a legnagyobb termelő megint visszahat a munka termelő erejére".[51]

A szocialista szektorhoz tartozó vállalatok és szervezetek fontosságának a hangsúlyozása semmiképpen sem jelentheti a második gazdaság társadalmilag hasznos tevékenységeinek és a háztartási munkának a lebecsülését és háttérbe szorítását.

Ugyanakkor elengedhetetlen az olyan összhang és együttműködés kialakítása, amely úgy növeli mindegyik szektor munkájának társadalmi-gazdasági hatékonyságát és hasznosságát, hogy egyúttal csökkenti a lakosság jelenlegi túlterheltségét.

E feladat megoldásának alapja a hosszú ideje folyó gazdasági reform mielőbbi következetes végrehajtása, jól működő árutermelő gazdaság kialakítása. Ezt feltételezve, a foglalkoztatás és a munkaidő összefüggésében elsősorban a teljesítménykövetelményeket kell növelni és a munkaerőt ennek megfelelően kell szelektálni. Mindezzel párhuzamosan lehet növelni a foglalkoztatottak reálkeresetét. Ennek megvalósítása feltételezi, hogy abban a mértékben, ahogyan a gazdasági hatékonyság követelményei ösztönzik vagy korlátozzák és szelektálják a vállalatokat, e szervezetek is szelektálják a foglalkoztatott munkaerőt. A munkaidő intenzívebb kihasználása és a termelékenység gyorsabb

[51] Marx—Engels Művei, 46. II. kötet. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1972.

növelése esetén a szocialista szektornak előreláthatólag a mainál kevesebb munkaerőre lesz szüksége az iparban és különösen a mezőgazdaságban.

Ez a politika csak a mai „második gazdaság" egyidejű és széles körű fejlesztésével és legalizálásával együtt valósulhat meg. A második gazdasághoz tartozó társadalmilag hasznos tevékenységek olyan keresletet elégítenek ki, amelyeket a szocialista nagyüzemi-nagyvállalati szektor eddig sem tudott és a jövőben sem lenne képes kielégíteni, mivel e munkák jelentős része nem illeszthető be gazdaságosan a nagyüzemek és nagyvállalatok szervezeti keretei közé. Ezen túlmenően a második gazdaság teljesítményeinek átvállalása olyan hatalmas tőkét és olyan nagy tömegű munkaerőt igényelne, ami — különösen a mezőgazdaságban — semmiképpen nem szerezhető meg. Nem hagyható figyelmen kívül a második gazdaság munkájában részt vevő tömegek személyes érdekeltsége, valamint az sem, hogy jelentős részük erőteljesen kötődik a saját gazdaságában, illetve a kisszervezetekben végzett munkához.

Ennek felismerését bizonyítja, hogy a magyar gazdaságpolitika már jó ideje szakított a második gazdaság működését korlátozó régebbi gyakorlattal. A gazdaság liberalizálása következtében kialakult mai helyzet azonban további lépéseket igényel. Miután a politikailag meghatározó állásfoglalások[52] is megerősítették ezt az irányvonalat, így nyilvánvaló, hogy az eddigi bűvös körből csak ellentétes irányban lehet kitörni. Határozottabban, célratörőbben és nagyobb mértékben kell folytatni a második gazdaságbeli hasznos tevékenységek technikai, szervezési, kereskedelmi és pénzügyi eszközökkel való társadalmi, állami támogatását. E támogatásokat stabilizálni, a vállalkozáshoz szükséges bizalmat pedig erősíteni kell. Fontos feltételnek tekintjük mindebben az intenzív kisárutermelő és szolgáltató tevékenységek önállósodását, a legális magánszektor, a szövetkezeti és más

[52] Legutóbb az Országgyűlés 1987. szeptember 19-i ülésén elfogadott kormányprogram.

kisvállalkozások keretei között. A nagyobb jövedelmet igénylőknek viselniük kell természetesen a vállalkozás felelősségét és kockázatát is. Ezen az úton haladva fokozatosan csökkenne a második gazdaságbeli tevékenységben is érdekelt, de a nagyvállalati intézményi szervezetekben teljes munkaidőben foglalkoztatott, duális státusú munkavállalók száma és aránya.

Ez a fejlődés a gazdasági reform következetesebb és gyorsabb végrehajtása esetén arra ösztönözné és késztetné a nagy szervezetekben foglalkoztatottakat is, hogy munkaidejüket intenzívebben használják ki, és munkaképességük intenzívebb kifejtésével a munkahelyükön növeljék keresetüket.

A szocialista szektor és a háztartás között feszülő konfliktusok feloldása más megoldást igényel. Nem számíthatunk sem a háztartási munka érdemleges csökkenésére, sem a szolgáltatások társadalmi megszervezésének a háztartási munkát visszafejlesztő hatására, noha javítani való e téren is bőven található. A megoldást a foglalkoztatás és a háztartási munka mainál észszerűbb egyeztetésében kell keresnünk. A gyed-gyes csupán arra az időszakra jelenthet társadalmilag elfogadható megoldást, amíg a kisgyermek gondozása — a háztartás egyéb teendőivel együtt — nagymértékben igénybe veszi a szülők idejét. Nem lehet azonban arra számítani, hogy a kifejlett árutermelő gazdaság viszonyai között — különösképpen a már megerősödött társadalmi normák mellett — a gyermekek gondozását végző nők tartósan otthon maradnának, és nem kívánható, hogy ezt az irányzatot az állami szociálpolitika eszközeivel támogassuk.[53]

A megoldást más, részben jól ismert irányokban kell keresnünk. El kell terjeszteni azokat a részmunkaidős és rugalmas foglalkoztatási formákat, amelyek megkönnyítik a gazdaságban és a háztartásban végzett munka időbeli egyeztetését. Ehhez előreláthatólag arra is szükség lesz, hogy azok a dolgozók, akik a gyermekek vagy más rászoruló családtagok gondozása és el-

[53] Ilyen javaslatok a foglalkoztatás-politikai hivatalos munkadokumentumaiban is már többször felvetődtek az elmúlt években.

látása miatt választják a kisebb keresettel járó foglalkoztatási formákat, keresetkiegészítő állami támogatásban részesüljenek.

A társadalmi újratermelés időbeli terheinek csökkentése, a szabadidő növelése szempontjából közvetlen és kedvező hatással járna a közlekedési idő csökkentése. Ez közlekedésünk korszerűsítését, főként a távolsági tömegközlekedési járatok gyakoriságának a növelését igényli. Nem kevésbé fontos, bonyolult feladat a lakásellátás javítása, a lakások és a különböző ingatlanok cseréjének és értékesítésének az előmozdítása, a lakáspiac számottevő élénkítése, valamint a munkahely-telepítés és a lakásépítés ésszerűbb összehangolása.

A közlekedési idő csökkentése, a háztartási munka terheinek a családtagok közötti arányosabb elosztása, a háztartás és a kereső foglalkozás terheinek ésszerűbb egyeztetése a részmunkaidős és a rugalmas foglalkoztatás széles körű elterjesztése révén, végül pedig a második gazdaság legalizálása és fokozott támogatása által a második gazdaságban tevékenykedők önállósítása és elválasztása az első gazdaságbeli munkavállalástól, sok irányú, kedvező hatással járna. Javítaná az egész gazdaság, mindenekelőtt az állami és a szövetkezeti szektor, illetve a nagyvállalatok működését, könnyítene a családok és az egyének létfeltételein, javítaná életük minőségét, kedvezően befolyásolná a családi és a társadalmi életet. Mindez azonban csupán abban a mértékben valósulhat meg, amilyen mértékben a társadalmi-gazdasági reform hatékonyabb és jövedelmezőbb munkára készteti egész gazdaságunkat. Csak ez alapozhatja meg a munkaidő jobb kihasználását, a munkaidő és valamennyi magántevékenységre fordított idő jövőbeli csökkentését, az „élet minőségének" javulását.

Melléklet.
A munkaidőt szabályozó fontosabb jogszabályok

1840—1899.

1840. évi XVI. tc. a kereskedőkről
1840. évi XVII. tc. a gyárak jogviszonyairól
1848. évi IX. tv. az úrbér és az azt pótló szerződések eltörléséről
1868. évi LIII. tc. a törvényesen bevett vallásfelekezetek viszonosságáról (19. a vasárnapi munkák szüneteléséről)
1869. évi IV. tc. a bírói hatalomról
1871. évi LI. tc. a bírósági végrehajtókról
1872. évi VIII. tc. az ipartörvényről
1875. évi XXXVII. tc. a kereskedelmi törvényről
1876. évi XIII. tc. a cseléd és a gazda közötti viszony szabályozásáról, a gazdasági munkásokról és a napszámosokról
1887. évi XXVIII. tc. az ügyvédi rendtartásról
1887. évi XXX. tc. a törvénykezési szünidő újabb szabályozásáról
1891. évi III. tc. az ipari munkák vasárnapi szüneteléséről
1892. évi XXX. tc. az állami tisztviselők nyugdíjazásáról
1894. évi XII. tc. a mezőgazdaságról és a mezőrendőrségről
1898. évi II. tc. a munkaadók és mezőgazdasági munkások közötti jogviszony szabályozásáról
1899. évi XLI. tc. az üzemi munkáltatóknál alkalmazott napszámosokról és munkásokról
1899. évi XLII. tc. a gazdasági munkavállalkozókról és segédmunkásokról

1900. évi XXVII. tc. a birtokos és a gazdatiszt közötti jogviszonyok szabályozásáról

1900. évi XXIX. tc. a dohánytermelők és dohánykertészek közötti jogviszonyról

1907. évi XIV. tc. a gazdasági cselédek jogviszonyairól

121.48000/1907. évi FM sz. r. a gazda és a gazdasági cseléd közötti jogviszonyról

1911. évi XIX. tv. az ipari üzemekben alkalmazott nők éjjeli munkájának eltiltásáról

455/1912. KM. sz. r. az ipari üzemekben alkalmazott nők éjjeli munkájának eltiltásáról szóló 1911. évi XIX. tv. módosításáról

2.963/1912. évi KM. sz. r. a selyemgubóraktárakban a nők éjjeli kivételes foglalkoztatásáról

1912. évi LXVIII. tc. a hadiszolgáltatásokról

18.950/1915. évi HM. sz. r. az üzem folytatására kötelezett vállalatoknál alkalmazott munkások szolgálati és bérviszonyairól

50.966/1915. KM. sz. r. a vasárnapi munkaszünet újabb szabályozásáról

2.732/20/B/1916. HM. Eln. r. az üzem folytatására kötelezett vállalatoknál alkalmazott alkalmi munkások szolgálati és bérviszonyairól

7.100/eln. Mg./A/1916. HM. sz. r. a mezőgazdasági munkáknak katonai munkaerők igénybevételével való elvégzéséről

81.664/VI. D/1916. KM. sz. r. a vasárnapi munkaszünet felfüggesztéséről

1918. évi IV. tv. a munkaügyi és népjóléti igazgatásról

262/1919. ME. sz. r. a munkásoknak munkanélküliség esetén való állami támogatásáról (előzménye: az 5.474/1918. sz. r.)

4.424/1919. M.E. sz. r. a magánjogi szolgálati viszonyban álló munkavállalók és tanoncok munkaviszonyáról

41.482/1919. KM. sz. r. az ipari vasárnapi munka szüneteléséről (visszaállította a háború előtti rendeletek hatályát. E tárgyban még számos miniszterelnöki és kereskedelmi miniszteri rendelet született ebben az időszakban.)

Forradalmi Kormányzótanács (FKT): IXIV. sz. r. (1919. április 17-én) a munkaviszonyokról (megállapította, hogy a napi munkaidő 8, a heti munkaidő 48 óra, szabályozta a túlórákat és a fizetett szabadságot is.)

FKT. IXXX. sz. r. (IV. 30.) — május 1-jét munkaszüneti nappá nyilvánította

5883/1919. ME. sz. r. a gazdatisztek és az erdőtisztek szolgálati viszonyairól

1920—1944

81.804/1920. BM. sz. r. a megállapított hivatalos időn túl teljesített munkák díjazásáról (a közszolgálati alkalmazottaknál) (előzménye: 3.981/1919. ME. sz. r. és 9600/1920. ME. sz. r.)

91741/1921. KM. sz. r. az éjjeli munkának a sütőiparban való eltiltásáról (előzménye: 2040/1916. ME. sz. r. és 82.419/1921. KM. sz. r.)

94.537/1921. KM. sz. r. az ipari munka vasárnapi és Szent István napi munkaszünetének szabályozásáról (e rendeletet kiegészítette: 60.243/1922. KM. sz. r., 69. 008/1922. KM. sz. r., 88.625/1922. KM. sz. r.)

1922. évi XII. tv. az ipartörvény módosításáról

1923. évi XXVI. tc. a mezőgazdasági munkások munkaereje jogosulatlan kihasználásáról

78.000/1923. KM. sz. r .az ipartörvény módosításáról

1923. évi XV. tc. a sütőipari munkának szabályozásáról

1923. évi XVI. tc. az éjjeli munka korlátozásáról

59.667/1924. KM. sz. r. az 1923. évi XV. tc. végrehajtásáról

19.300/1925. MM. sz. r. az ipartörvénynek végrehajtásáról a tejellátó vállalatoknál

73.500/1926. FM. sz. r. a mezőgazdasági munkáknak vasárnap való végzéséről

700/1928. ME. sz. r. március 15-ének nemzeti ünneppé nyilvánításáról

33.666/1928. FM. sz. r. az aratási munka idején a vasárnapi munkaszünet felfüggesztéséről

1928. évi V. tc. az iparban foglalkoztatott fiatalkorúak és nők védelméről

1929. évi V. tc. a sütőipari munka szabályozásáról szóló 1923. évi XV. tc. egyes rendelkezéseinek módosításáról (végrehajtására: 82.921/1921. KM. sz. r.)

152.040/1931. KM. sz. r. a fogadók, vendéglők stb. munkaidőrendjéről

125.787/1930. KM. sz. r. ugyanannak az egyénnek ugyanabban az időben több munkaadóval vagy több iparban tanoncszerződéssel való alkalmazásáról

6.991/1933. KM. sz. r. fogadókban stb. nők alkalmazhatóságáról

137.009/1933. KM. sz. r. a sütőipari éjjeli munka tilalmának ellenőrzéséről

33.469/1933. KM. sz. r. a téglaverésnél foglalkoztatott fiatalkorúak és nők 11 órai éjjeli pihenőidejéről

12.882/1933. KM. sz. r. a munkarend áthágóira kiszabott bírság hovafordításáról

9.100/1934. ME. sz. r. az éves gazdasági cselédek szolgálati idejének rendkívüli meghosszabbításáról

1935. évi II. tc. a gazdasági cselédek szolgálati idejéről

6.600/1935. évi ME. sz. r. a munkaidőnek és a legkisebb munkabéreknek egyes iparágakban való megállapításáról

45.268/1935. KM. sz. r. az ipari munkák vasárnapi szüneteléséének kiterjesztéséről (módosította: 60.222/1935. KM. sz. r.)

52.001/1935. KM. sz. r. a munkaidőnek az asztalosiparban való szabályozásáról (végrehajtására: 1884/1935. Ip. M. sz. r.)

255/1936. Ip. M. sz. r. a kárpitosiparban alkalmazottak munkaidejéről

30.000/1936. Ip. M. sz. r. az ipari közigazgatás egyes kérdéseinek szabályozásáról szóló 1936. évi VII. tc. végrehajtásáról

25.800/1936. Ip. M. sz. r. a cipész, a csizmadia és a papucsiparban alkalmazottak munkaidejének szabályozásáról

16.500/1936. Ip. M. sz. r. a sokszorosítóipariak munkaidejéről

500/1937. Ip. M. sz. r. a textiliparban dolgozók munkaidejéről

1937. évi XXI. tc. a munkaviszony egyes kérdéseinek szabályozásáról. A törvény végrehajtására: 3000/1938. Ip. M. sz. r. az alkalmazottakról

34.400/1938. (I. 9.) KKM. sz. r. a kereskedelemben és a közlekedésben foglalkoztatottakról
34.500/1938. (I. 19.) KKM. sz. r. a fogadók stb. alkalmazottaira
12.116/1939. ME. sz. r. a munkaidőre vonatkozó 1935. után hozott jogszabályok felfüggesztéséről
3.333/1940. ME. sz. r. az újságírók munkaidejéről
1.080/1940. ME. sz. r. a nők önkéntes honvédelmi munkájáról és a kivételes hatalom elrendeléséről

1945—1956

2.390/1947. ME. sz. r. az iparban és a kereskedelemben foglalkoztatott munkavállalók által teljesíthető túlmunka korlátozásáról
3.4510/1947. Népjóléti Min. r. a háztartási alkalmazottak és a háztartási alkalmi munkások munkaviszonyával kapcsolatos egyes kérdésekről
53/1948. (X. 1.) MT. sz. hat. a közszolgálati alkalmazottak rendkívüli fizetéses szabályainak tárgyában
10.700/1948./Korm. sz r. a közszolgálatban álló női alkalmazottak szülési szabadságáról
2.950/1949. (IV. 2.) Korm. sz. r. a mezőgazdaság körébe tartozó magánmunkáltatóknál foglalkoztatott munkavállalók munkafeltételeiről
3.070/1949. (IV. 27.) Korm. sz. r. a közszolgálati és egyéb közületi alkalmazottak másodállásának és mellékfoglalkozásának szabályairól
3.170/1949. (IV. 9.) Korm. sz. r. a közszolgálati és egyéb közületi alkalmazottak fizetett rendkívüli szabadságáról
4.125/1949. (VII. 1.) Korm. sz. r. a házfelügyelők szolgálati jogviszonyáról
4.220/1949. (IX. 6.) MT. sz. r. egyes munkaidővel kapcsolatos jogszabályok hatályon kívül helyezéséről
4.298/1949. (X. 29.) MT. sz. r. a színházi alkalmazottak munkafeltételeiről
1949. évi XX. tv. a Magyar Népköztársaság Alkotmányáról

18.032/1951. (III. 22.) FM. sz. r. a mezőgazdaságban és a rokon termelési ágazatokban foglalkoztatottak munkaidejéről
1951. évi VII tvr. a Munka Törvénykönyvéről (MT)
36/1951. (I. 31.) MT. sz. r. az MT. végrehajtásáról (MT. V.)
31/1951. (I. 31.) MT. sz. r. az MT-nek a közszolgálati alkalmazottakra vonatkozó végrehajtásáról
32/1951. (I. 31.) MT. sz. r. az MT-nek a MÁV és a Magyar Posta dolgozóira vonatkozó végrehajtásáról
49/1952. (VI. 8.) MT. sz. r. a színházi alkalmazottak munkafeltételeiről
1953. évi 25. tvr. az MT. módosításáról
53/1953. (XI. 28.) MT. sz. r. az MT. V. módosításáról
11/1956. (XII. 19.) Korm. sz. r. a gépjárművezetők és kísérők munkabérének és munkafeltételeinek megállapításáról
14/1956. (V. 30.) MT. sz. r. a túlmunka szabályozásáról
37/1956. (X. 14.) MT. sz. r. a hatáskörök módosításáról
1028/1956. (IV. 28.) MT. sz. határozat a heti pihenőnapok áthelyezéséről
1039/1956. (V. 27.) MT. sz. r. hat. a munkaidő-csökkentéssel kapcsolatos feladatokról
2/1956. (I. 26.) MT. sz. r. a mezőőri feladatok ellátásáról [végrehajtására 5/1956. (IV. 12.) FM. sz. r.]

1957—1966

13/1957. (XII. 2.) MÜM sz. r. a sütőipari dolgozók munkaidejének szabályozásáról
17/1957. (III. 10.) Korm. sz. r. a házfelügyelők munkaviszonyáról (végrehajtására 34/1958.) (V. 21.) Korm. sz. r.
6/1958. (XI. 7.) KIP. M. sz. r. az altrixgépkezelők munkaidejének csökkentéséről
7/1958. (VI. 28.) MÜM sz. r. a házfelügyelőkre vonatkozó munkaügyi szabályozásról (módosítása: 19/1972. (XI. 3.) MÜM sz. r.
6/1959. (VI. 7.) MÜM sz. r. a háztartási alkalmazottakról [Módosítása: 10/1978. (VIII. 15.) MÜM sz. r.]

11/1962. (XI. 7.) MÜM sz. r. a továbbtanuló dolgozók munkaidőkedvezményeiről
44/1962. (XII. 16.) Korm. sz. r. a dolgozók munkaviszonyát érintő egyes kérdések szabályozásáról (túlmunkavégzésről)
14/1962. (XII. 16.) MÜM sz. r.
1962. 26. tvr. a szülési szabadságról
25/1962. (VII. 14.) Korm. sz. r. a vak dolgozók pótszabadságáról
4/1963. (III. 17.) Korm. sz. r. a külföldön való munkavégzésről [Módosítása: 17/1967. (XII. 31.) MÜM sz. r. — 10/1970. (X. 27.) MÜM sz. r. — 10/1972. (V. 20.) MÜM—PM sz. rendeletek.]
25/1963. (IX. 29.) Korm. sz. r. a munkaidő megállapítása egyes kérdéseiről (egyenlőtlen munkaidőbeosztás engedélyezéséről)
6/1963. (IX. 1.) MÜM sz. r. a hatnapos munkahéttől eltérő munkaidőbeosztással foglalkoztatott dolgozók munkaviszonyával kapcsolatos egyes kérdésekről
1964. évi 29. tvr. sz. MT. módosításáról
33/1964. (XII. 8.) Korm. sz. r. MT. V. módosításáról

1967—1976

16/1967. (XII. 27.) MÜM sz. r. a bedolgozókról [Módosítása 17/1978. (XII. 24.) MÜM sz. r.]
14/1967. (XI. 9.) MÜM sz. r. az MT-nek a költségvetési szerveknél történő végrehajtásáról
15/1967. (X. 6.) MÜM sz. r. a továbbtanuló dolgozók munkaidőkedvezményeiről
3/1967. (X. 8.) MÜM sz. r. az MT. végrehajtása az igazságszolgáltatásban
34/1967. (X. 8.) Korm. sz. r. az MT. végrehajtása az államigazgatásban
30/1967. (NIM. É.) (36.) NIM. sz. utasítás az MT. végrehajtása a nehéziparban
1021/1967. (VII. 12.) Korm. sz. hat. a munkaidő-csökkentésről
1967. évi II. tv. a Munka Törvénykönyvéről
34/1967. (X. 8.) Korm. sz. r. a Munka Törvénykönyvének végrehajtásáról

6/1967. (X. 8.) MÜM sz. r. a munkaidő és a pihenőidő egyes kérdéseiről

5/1967. (X. 8.) MÜM sz. r. a munkaviszonyt érintő egyes kérdésekről

2/1968. (I. 26.) KIP. M. sz. r. a kisiparban dolgozók munkaviszonyáról

6/1968. (XII. 4.) MÜM sz. és BKM. sz. együttes r. a zenészek és előadóművészek munkabéréről és munkafeltételeiről

113/1968. (KPM. É. 12.) MÜM—KPM. sz. együttes utasítás az MT. végrehajtásáról a közlekedési vállalatoknál

11/1968. (X. 19.) ÉVM. sz. r. a költségvetési üzemek által téli munkaszünetre küldött dolgozókról

4/1970. (V. 20.) KIP. M. sz. r. a munkaidő megállapításáról az egészségre ártalmas munkakörökben

8/1970. (X. 6.) MÜM sz. r. a 6/1967. (X. 8.) MÜM sz. r. kiegészítéséről (jutalomszabadság feltételeiről)

15/1971. (V. 22.) ÉM—MÜM sz. r. a téli munkaszünetről

11/1971. (IV. 29.) MÜM sz. r. az MHSZ sportolóinak rendkívüli szabadságáról

16/1971. (XII. 17.) MÜM—KPM sz. együttes utasítás a gépjárművezetők munkafeltételeinek és munkabérének megállapításáról

19/1971. (VI. 25.) ÉVM. sz. r. az MT. végrehajtására az építésügyi ágazatban [kiegészítésére: 9/1973. (II. 25.) ÉVM sz. r.]

5/1972. (III. 23.) MÜM sz. r. a gazdasági társulásokkal összefüggő egyes munkaügyi szabályokról

1023/1972. (VII. 15.) Mt. sz. hat. a munkaidőcsökkentés részletes kiterjesztéséről

2/1973. (III. 23.) MÜM sz. r. a magánmunkáltatók által foglalkoztatott mezőgazdasági dolgozók munkaidejéről

3/1973. (II. 3.) MÜM sz. r. a szoptatási időkedvezményről

9/1973. (VIII. 28.) MÜM sz. r. egyes munkaügyi rendelkezések kiegészítéséről (sorkatonák rendkívüli szabadsága)

12/1973. (XII. 23.) MÜM sz. r. a 6/1967. (X. 8.) MÜM sz. r. kiegészítéséről (gyes bevezetése)

1011/1973. (IV. 25.) Mt. sz. hat. az államigazgatási és igazságügyi dolgozók munkaidő-csökkentéséről

4/1974. (III. 21.) KPM—MÜM sz. r. a munkaidő-csökkentés bevezetése a Magyar Posta dolgozóira

1/1974. (I. 17.) BKM—MÜM sz. egy. r. a munkaidő-csökkentés bevezetéséről a belkereskedelemben

6/1974. (VI. 21.) PM. sz. r. a bírák otthon dolgozási kedvezményéről

8/1974. (VII. 1. ÉVM—MÜM sz. r. munkaidő-csökkentés bevezetése az építőiparban

9/1974. (XII. 14.) KPM—MÜM sz. r. munkaidő-csökk. bevezetése a közlekedési dolgozóknál

2/1974. (III. 7.) KKM—MÜM sz. r. munkaidő-csökkentés a külkereskedelemben

110/1974. (MK. 2.) MM—MÜM sz. egy. utasítás a munkaidő-csökkentés a pedagógusoknál

18/1974. (VIII. 25.) MÜM sz. r. a fiatalkorúak munkaviszonyának egyes kérdéseiről

2/1974. (VII. 17.) OM—MÜM sz. egy. r. munkaidő-csökkentés az oktatásban

3/1974. (XI. 19.) EÜM—MÜM sz. r. munkaidő-csökkentés bevezetése az egészségügyben

1034/1974. (VII. 14.) Mt. sz. hat. a munkaidő-csökkentésről az oktatási, közlekedési, erdőgazdálkodási dolgozókra, a színházakra, a vízgazdálkodásra és az egészségügyre

1049/1974. (IX. 29.) Mt. sz. hat. a fodrászok és fényképészeti vállalatok és szövetkezetek munkaidő-csökkentéséről

36/1974. (IX. 29.) Mt. sz. r. az Mt. V. módosításáról

31/1974. (XII. 30.) MÜM sz. r. egyes gazdálkodási szervezetekre és kollektív szerződést nem kötő munkavállalókra vonatkozó munkajogi rendelkezésekről

19/1976. (XII. 28.) MÜM sz. r. egyes munkajogi rendelkezések módosításáról

12/1976. (V. 27.) MT. sz. r. a Mt. és az Mt. V. módosításáról

8/1976. (V. 12.) BKM sz. r. az adminisztratív és ügyviteli dolgozók idényjellegű foglalkoztatásáról

1977—1987

12/1978. (IX. 15.) MÜM sz. r. a gazdasági társulások munkaügyi kérdéseiről

1979. évi 29. tvr. az Mt. módosításáról

48/1979. (XII. 1.) Mt. sz. r. az Mt. V. módosításáról

17/1979. (XII. 1.) MÜM sz. r. a munkaviszonyra vonatkozó egyes kérdésekről

1036/1979. (XII. 28.) Mt. sz. hat. a vállalati munkaidő időszakos változtatásának feltételeiről

21/1979. (XII. 29.) MÜM sz. r. az Mt-nek a költségvetési szerveknél és a pénzintézeteknél történő végrehajtásáról

22/1979. (XII. 28.) MÜM sz. r. a másodállásról, a mellékfoglalkozásról és a munka végzésére irányuló egyéb jogviszonyokról

A módosított Mt. és Mt. V. végrehajtására:

2/1980. (IV. 10.) KIPM sz. r.

4/1980. (IV. 4.) BKM r.

4/1980. (III. 25.) KGM r.

7/1980. (III. 20.) KPM sz. r.

3/1980. (III. 20.) OMN sz. r.

3/1980. (IV. 4.) KM sz. r.

6/1980. (IV. 28.) NIM sz. r.

13/1980. (V. 23.) PM sz. r.

4/1980. (MK. É. 9.) KKM sz. utasítás

10/1980. (V. LE. 10.) OVH sz. utasítás

10/1980. (V. 8.) MÉM sz. r.

10/1980. (VI. 11.) MÜM sz. r. a sportmunkatársi munkakörben dolgozók munkaviszonyáról

6/1980. (A. K. 4.) MTA—F. sz. ut. az akadémiai alkalmazottak másodállásáról, mellékfoglalkozásáról és egyéb munkavégzéséről (módosította 14/1982. (A. K. 4.) (MTA—F. sz. ut.)

4/1980. (IV. 15.) OM sz. r. az oktatók és az oktatási intézményeknél vállalható másodállásról, mellékfoglalkozásról és egyéb munkavégzésekről

7/1980. (I. 30.) ÉVM sz. r. az Mt. végrehajtása az építőiparban [módosítja: 12/1982. (VI. 26.) ÉVM sz. r.]

11/1980. (E. Ü. K. 6.) EÜM sz. utasítás a másodállás, mellékfoglalkozás és munkavégzésre irányuló egyéb jogviszony keretében történő foglalkoztatásról az egészségügyben

7/1981. (XII. 29.) ÁBMH r. a sporttevékenységet folytató dolgozók kedvezményeiről

6/1981. (XII. 29.) ÁBMH rendelkezés a továbbtanuló dolgozók kedvezményeiről

8/1981. (IX. 29.) ÁBMH rend. a másodállás, mellékfoglalkozás és munkavégzésre irányuló egyéb jogviszony keretében történő foglalkozásról

10/1981. (IX. 29.) MÜM sz. r. a bedolgozók foglalkoztatásáról

3/1981. (II. 23.) KPM sz. r. az Mt. végrehajtásáról

6/1981. (VII. 23.) EÜM—MÜM sz. r. egyes egészségre ártalmas munkakörülmények között foglalkoztatott dolgozók napi munkaidejéről

5314/1981. (IV. 28.) MÜM sz. állásfoglalás a technológiai szünetekről

1981. évi 4. tvr. az Mt. módosításáról (a heti 42 órás munkaidő bevezetéséről)

3/1981. (IV. 27.) MÜM sz. r. a munkaviszonyt érintő egyes kérdések módosításáról

1981. évi 29. tvr. az Mt. módosításáról (az új szabadságrendszer bevezetése)

74/1981. (XII. 29.) Mt. sz. r. a szabadságra vonatkozó rendelkezések módosításáról

5/1981. (XII. 29.) ÁBMH rendelkezés a szabadságra vonatkozó egyes előírások megállapításáról

9/1981. (IX. 29.) MÜM sz. r. egyes gazdálkodó szervezetekre és kollektív szerződést nem kötő munkáltatókra vonatkozó rendelkezések

1038/1981. (XII. 17.) Mt. sz. r. hat. az ötnapos munkahét bevezetéséről az államigazgatási és igazságszolgáltatási szerveknél
6/1982. (V. 28.) MM sz. r. a kulturális, valamint a nevelő és oktató tevékenységet végző dolgozók másodállásáról
10/1982. (IV. 16.) Mt. sz. r. az Mt. V. módosításáról
36/1983. (X. 7.) Mt. sz. r. az Mt. V. módosításáról (40 órás munkaidő)
1044/1983. (X. 27.) Mt. sz. hat. a heti 40 órás munkaidő kiterjesztéséről az iparban és az építőiparban
1045/1983. (X. 27.) Mt. sz. hat. az államigazgatási és igazságszolgáltatási dolgozók 40 órás munkahétre való áttéréséről
2/1983. (III. 16.) ÁBMH sz. rend. a házfelügyelők munkaviszonyának egyes kérdéseiről
18/1983. (XII. 17.) ÁBMH sz. rend. a gépjárművezetők munkafeltételeinek és munkabérének megállapításáról
19/1983. (XII. 17.) ÁBMH sz. r. a háztartási alkalmazottak munkafeltételeiről
27/1983. (XII. 17.) ÁBMH sz. r. a polgári fegyveres őrök munkafeltételeiről
7/1983. (VI. 29.) KM sz. r. az Mt. végrehajtásáról
12/1983. (XII. 20.) ÉVM sz. r. az Mt. végrehajtásáról
3/1983. (IV. 13.) IM. sz. r. az Mt. végrehajtásáról
7001/1983. (MÜ. K. 10.) ÁBMH—ÉVM sz. együttes irányelv a házfelügyelők munkaviszonyáról
7/1983. (XII. 17.) ME. sz. r. egyes munkajogi jogszabályok hatályon kívül helyezéséről
7/1983. (XII. 20.) KPM sz. r. az Mt. végrehajtásáról
4/1983. (III. 16.) EÜM sz. r. a 6/1981. (VII. 23.) EÜM—MÜM sz. r. módosításáról
29/1983. (XII. 17.) ÁBMH sz. rendelkezés a szórakoztató zenészek és előadóművészek munkaidejéről, munkafeltételeiről és munkabéréről
31/1983. (XII. 17.) ÁBMH sz. r. a táncpedagógusok foglalkoztatásáról és díjazásáról

20/1983. (XII. 29.) MÉM sz. r. a mezőgazdasági nagyüzemek dolgozóinak munkaidejéről és díjazásáról
1415/1983. (VI. 6.) ÁBMH sz. állásfoglalás a heti 40 órás munkaidő bevezetéséről a kisiparban
1984. évi 24. tvr. az Mt. módosításáról
1985. évi 1. sz. tvr. az MT módosításáról
3/1985. (I. 17.) Mt sz. r.
4/1985. (I. 17.) Mt sz. r.
1/1985. (II. 17.) ÁBMH sz. r. a szabadságokra vonatkozó rendelkezés módosításáról
14/1986. (X. 18.) Mt sz. r. egyes munkajogi jogszabályok módosításáról
48/1986. (X. 18.) Mt sz. r. az Mt. V. módosításáról
6/1986. (X. 18.) ME sz. r. a munkaviszonnyal összefüggő egyes kérdésekről szóló jogszabályok módosításáról
13/1986. (X. 30.) ÁBMH sz. rendelkezés az 1987. évi munkaszüneti napok körüli munkarendről
18/1986. (XII. 17.) ÁBMH sz. rendelkezés a továbbtanuló dolgozók kedvezményeiről szóló 6/1981. (XII. 29.) ÁBMH sz. rendelkezés módosításáról
3/1986. (XII. 30.) MTTH számú rendelkezés a tanácsi szervek munkarendjéről, a munkaidő-beosztásról és az ügyfélfogadásról
1002/1987. (I. 15.) Mt. h. számú határozat az ünnepségek és rendezvények megtartásának rendjéről
9/1987. (III. 28.) MT számú rendelet egyes szolgáltatási tevékenységekkel kapcsolatos várakozási időről
19/1987. (VI. 14.) MT számú rendelet a Munka Törvénykönyve végrehajtásáról szóló 48/1979. (XII. 1.) MT számú rendelet módosításáról.

(Lezárva 1987. június 30-án.)

Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó
A kiadásért felel: Dalos Vilmos igazgató
Szegedi Nyomda 88-1678
Felelős vezető: Surányi Tibor igazgató
K—5501 · Budapest, 1988
A szerkesztésért felel: Albert Tibor
Műszaki vezető: dr. Martonné Vágó Magdolna
Műszaki szerkesztő: Várszegi Zoltánné
Borító- és belső illusztrációk
Lehoczki István grafikái
Az ábrákat Nagyné Ádám Zsuzsanna készítette
Formátum: A/5 • Terjedelem: 18,75 ív
Betűtípus: Primusz

„A XIX. század kibontakozó munkásmozgalmának egyik nagy célja, a II. Internacionálé 1889. évi párizsi alakuló kongresszusának legfőbb követelése a »3×8« volt: nyolcórás munkaidő, nyolc óra szabadidő, nyolc óra pihenés-alvás. A fizikai idő társadalmi struktúrájának száz évvel ezelőtti naiv felfogása — akarva-akaratlanul — hosszú időn át a közgazdaságtudományt és a társtudományokat is jellemezte. Feltételezték ugyanis, hogy az emberek szabadon rendelkeznek a munkaidő utáni idejükkel. Kevés érdeklődést mutattak az iránt, hogy mire fordítják az emberek ezt az időt és hogyan függ az össze a munkaidővel, a munkaidő alatti munkával. Később felmerültek már a háztartás sajátos közgazdasági kérdései, valamint a keresettel járó munkaidő és a jövedelem-megtakarító háztartási munkára fordított idő közötti alternatív választás elméleti s gyakorlati problémái. És csak a legutóbbi egy-két évtizedben vált ismertté és elismertté, hogy a »hivatalos« gazdaság és a háztartás közé ékelődve egy »második« gazdaság is létezik és erősödik, amelyre az emberek sok időt fordítanak — a munkaidőn kívül."